יהודה ושומרון

קווים לתכנון פיסי אזורי

שם תיק: משרד הפנים, אגף התכנון - "יהודה ושומרון -קווים לתכנון פיסי אזורי" מאת ד"ר אלישע
מזהה פיזי: ג-14538/13
מזהה פריט: R0003iqn
כתובת: 3-306-8-6-2 תאריך הדפסה: 19/01/2023

10-12.1970

יהודה ושומרון

קווים לתכנון פיסי אזורי

ד"ר אלישע אפרת

משרד הפנים · אגף התכנון · ירושלים · תשל"א

הכנת איורים: **ארכ' י' אלטרס, מ' איתן.** מפות בשחור־לבן: **מ' איתן, ו' רונן.**
עיבוד והדפסה של המפות הצבעוניות: **מחלקת המדידות, משרד העבודה.** גלופות:
מ' פיקובסקי בע"מ. תצלומים: **באדיבות לשכת העיתונות הממשלתית.** אנגלית:
ח' שמורק. ציור העטיפה: **ו' רונן, מ' איתן.**

©
כל הזכויות שמורות למשרד הפנים

נדפס במדינת ישראל, 1970
דפוס מר"ן בע"מ, ירושלים

תוכן העניינים

הקדמה 1

תחומי השתרעות וגבולות מינהל 5
עברו של האיזור 5 ; תחומי ההשתרעות 7 ; גבולות מינהל 8 ; מסקנות תכנוניות 10.

מיבנה פיסי 13
המורפולוגיה והטופוגרפיה של הר יהודה 13 ; המורפולוגיה והטופוגרפיה של הר שומרון 17 ; אזורים גיאוגרפיים טבעיים 20 ; מסקנות תכנוניות 23.

אקלים 27
אזורי אקלים 27 ; הטמפרטורה 28 ; משקעים 29 ; הלחות היחסית השנתית הממוצעת 30 ; טל 31 ; האקלים לאזוריו הגיאוגרפיים 31 ; מסקנות תכנוניות 33.

הקרקע 37
קרקעות ים־תיכוניות 38 ; קרקעות מידבר 39 ; הקרקעות לאזוריהן 40 ; מסקנות תכנוניות 41.

מים 45
פרשת המים ואגני הניקוז 45 ; המעיינות 46 ; מפעלי פיתוח 48 ; מסקנות תכנוניות 49.

חקלאות 53
איפיונים כלליים של חקלאות האיזור 53 ; ענפי החקלאות 54 ; שיווק 55 ; יעדים בפיתוח חקלאי 56 ; מסקנות תכנוניות 56.

פוטנציאל כלכלי ותיפקוד ערים 59
פוטנציאל כלכלי של האיזור 59 ; תיפקוד כלכלי של ערים 62 ;

תפרוסת היישובים 67
תפרוסת הכפרים ביהודה 67 ; תפרוסת הכפרים בשומרון 70 ; תפרוסת הכפרים לפי אזורי מישנה 71 ; מסקנות תכנוניות 73.

אוכלוסיית היישובים 77
יישובי האיזור לפי גודל אוכלוסייתם 77 ; שינויי אוכלוסיה ביישובי האיזור 80 ; היישובים העבריים 83 ; מסקנות תכנוניות 84.

היישוב העירוני 87
היישוב העירוני ביהודה 87 ; היישוב העירוני בשומרון 91 ; הגירה לערים 93 ; גודל הערים בעתיד 94 ; ירושלים 95 ; מחנות הפליטים 96 ; הכפרים הגדולים 97 ; מסקנות תכנוניות 97.

ירושלים 99

הרקע הגיאוגרפי של העיר 99 ; תכנונה ובינויה של ירושלים בתקופת המנדט הבריטי 101 ; תכנונה ובינויה של ירושלים המערבית 103 ; תכנונה ובינויה של ירושלים המזרחית 106 ; תכנונה ובינויה של ירושלים המאוחדת 109 ; מסקנות תכנוניות 114.

תחומי השפעה של ערים וצירי זיקה 119

תחומי השפעה של ערים 119 ; צירי זיקה ויחסי גומלין בין ערים 122 ; מסקנות תכנוניות 125.

תחבורה 129

עקרונות בתכנון כבישים 129 ; רשת הכבישים הקיימת 131 ; רשת הכבישים המוצעת 132 ; מסילות ברזל 134 ; תעופה 134 ; מסקנות תכנוניות 135.

ערכי נוף ותיירות 139

ערכי הנוף 139 ; תיירות 145 ; מסקנות תכנוניות 148.

נושאי תכנון עיקריים 153

מגמות 153 ; נושאי תכנון עיקריים 154.

הקדמה

מלחמת ששת הימים הביאה לשחרורם של שטחים חדשים בצפונה, במרכזה, וב־דרומה של מדינת ישראל. גולת הכותרת של הישגי צה״ל באותה מלחמה היתה, ללא ספק, שחרורה של ירושלים ואיחודה עם חלקיה הטבעיים, וכן כיבושן של יהודה ושומרון אשר היו מאז מלחמת השחרור תחת שלטון ממלכת ירדן.

שחרורו של איזור יהודה ושומרון העמיד בפני מדינת ישראל מימדים חדשים של שטח, גודל אוכלוסיה, כלכלה בעלת אוריינטציה רב־כיוונית, מינהל של ממשל צבאי, וכן בעיות של פיתוח במקומות חדשים אשר לא היו ידועים בעבר. נוצרו אתגרים חדשים בתחומי ההתיישבות, החקלאות, הבניה, התחבורה, האוכלוסיה, אשר אתם חייבת היתה המדינה להתמודד. הדבר מתבטא בתוספת שטח המשתרע על פני 5,500 קמ״ר, שהוא כשליש שטח המדינה בתחומי ה״קו הירוק״, בתוספת של כ־40% לשטח המעובד, בתוספת 27% לאוכלוסיית המדינה, ובתוספת של כ־20% לכוח העבודה שלה. עם זאת, חלו תמורות דימוגרפיות ניכרות באיזור: היתה הגירה גדולה אל מחוץ לגבולותיו, קיימת הגירה אליו מרצועת עזה, רוב האוכלוסיה שנותרה בו הינה כפרית, וכ־65 אלף איש צורפו אל תחומיה החדשים של ירושלים. שינויים מרחיקי־לכת אלה העמידו בפני התכנון והפיתוח בעיות חדשות לגמרי.

הפעילות ביהודה ובשומרון בתחומיה השונים מעלה את הצורך לקבוע יעדים תכנוניים ונושאי פיתוח כדי לכוון את המאמץ הכלכלי המושקע. לעומת עבודה יום־יומית שוטפת בענפים השונים, יש מקום להעלות קווים למתן דמות שלמה יותר של האיזור לקראת 30 השנים הקרובות, במיוחד במישור הפיסי, המבליט את היצע האיזור לפיתוח על בסיס הפוטנציאל המצוי בו.

קווי התכנון המתוארים להלן אינם בנויים על עתידו הפוליטי של האיזור. עד כמה שהדבר ניתן, מנסים הם לכוון ולאזן את פיתוחו של המרחב על בסיס שיקו־לים פיסיים ארציים ואזוריים. מטרת הסקירה, המהווה תכנית־אב פיסית, ל־תחום את הייעודים הפיסיים הקיימים והמוצעים, תוך ציון מהותם, ערכם, חשי־בותם, והרעיונות התכנוניים המונחים ביסודם. מטרה נוספת היא, לכוון ולהדריך את הפיתוח לאור עקרונות תכנון ארציים ואזוריים המקובלים בישראל, ולמנוע החלטות תכנוניות מקריות ומקומיות הנובעות מנתוני ההווה. נקודת המוצא במגמות אלה היתה טובתו המירבית של האיזור ויעילות פיתוחו מנקודת מבט פיסית, ומתן קידום ופיתוח לאוכלוסייתו והעלאת רמת חייה.

קווי התכנון מבוססים על מספר מגמות ועקרונות, שהם: פיתוח ענפי חקלאות לייצוא; פיתוח ירושלים וערי הבת שלה; גידול סביר של ערי האיזור; ביסוס כלכלי של האיזור על תעשיה ומלאכה, בעיקר בערים; פיתוח בקעת הירדן מב־חינה יישובית וחקלאית; ניצול מקורות מי התהום; חיסול משכנות עוני ומחנות הפליטים; הרחבת שטחי החקלאות באותם מקומות אשר בהם תנאי הטבע מאפשרים זאת; פיתוח תיפקודים כלכליים־חקלאיים בכפרים גדולים; שיפור נתיבי

תחבורה ותעופה ; פיתוח חבל ים המלח ; ניצול הפוטנציאל התיירותי של האיזור לצרכי הארץ כולה ; חיזוק רצועת ה"ספר" של יהודה ושומרון ושילובה עם שטחיה של המדינה.

קווי התכנון כוללים נושאים שהינם בעלי משמעות פיסית־איתורית, אך עם זאת מופיעים בהם נושאים שהם בבחינת רעיונות, מגמות והשלכות, ושמטרתם להצ־ביע על כיוון רצוי ואופטימאלי או על שאיפה תכנונית מסויימת. עיקרם הוא, איפוא, בשילוב בין נושאים פיסיים, קיימים ומוצעים, ובין רעיונות מכוונים ומד־ריכים. קווי התכנון עניינם בדרגת פירוט מוגבלת של הנושאים. אין הם נכנסים, בדרך כלל, לעיתוי הביצוע של הנושאים, כי עניינם בהצגת הנושאים במסגרת מקיפה מבחינת התכנון הפיסי, ופחות בשלבי הביצוע המעשיים.

הסקירה האזורית בנויה על 15 פרקים בליווי מפות נושאיות היוצרות תכנית־אב אזורית, המדגימה את הנושאים הפיסיים השונים על רקע של המרחב, ועל בסיס נתונים גיאוגרפיים קיימים. הנושאים הנדונים להלן, הם: תחומי השתרעות וגבולות מינהל ; המיבנה הפיסי ; האקלים ; הקרקע ; המים ; החקלאות ; הפר־טנציאל הכלכלי האזורי ; תפרוסת היישובים ; אוכלוסיית היישובים ; המערך העירוני ; ירושלים ; תחומי השפעה של ערים וצירי זיקה ; התחבורה ; נוף ותיירות ; ולבסוף — סיכום נושאי התכנון העיקריים שבאיזור.

הפרקים מציגים כל נושא תכנוני בעקרונותיו ומגמותיו, והם מבוססים על מחקר, על נתונים סטטיסטיים, על סיורים, ועל בדיקת פרסומים ודו"חות אשר פורסמו מטעם המוסדות השונים העוסקים בבעיות ענפיות.

קווי תכנון אלה עשויים לשמש את המוסדות והגופים במדינה ואת יחידות ה־ממשל הצבאי אשר תכנון פיסי מהווה אצלם עניין מרכזי, או שלתחום פעולתם יש קשר לתכנון הפיסי. טבעה של תכנית זו, שאין היא מסוגלת לענות על כל ה־דרישות, ובמיוחד לא על בעיות ביצועיות שונות הנדרשות לפרקים. חשיבותה בכך, שהיא מדגימה את ייעודו הכללי והמקיף של האיזור מתוך גישה אובייקטיבית, ומתוך הדגשת האספקטים הנראים סבירים מבחינת התכנון הפיסי לקראת שנת 2000.

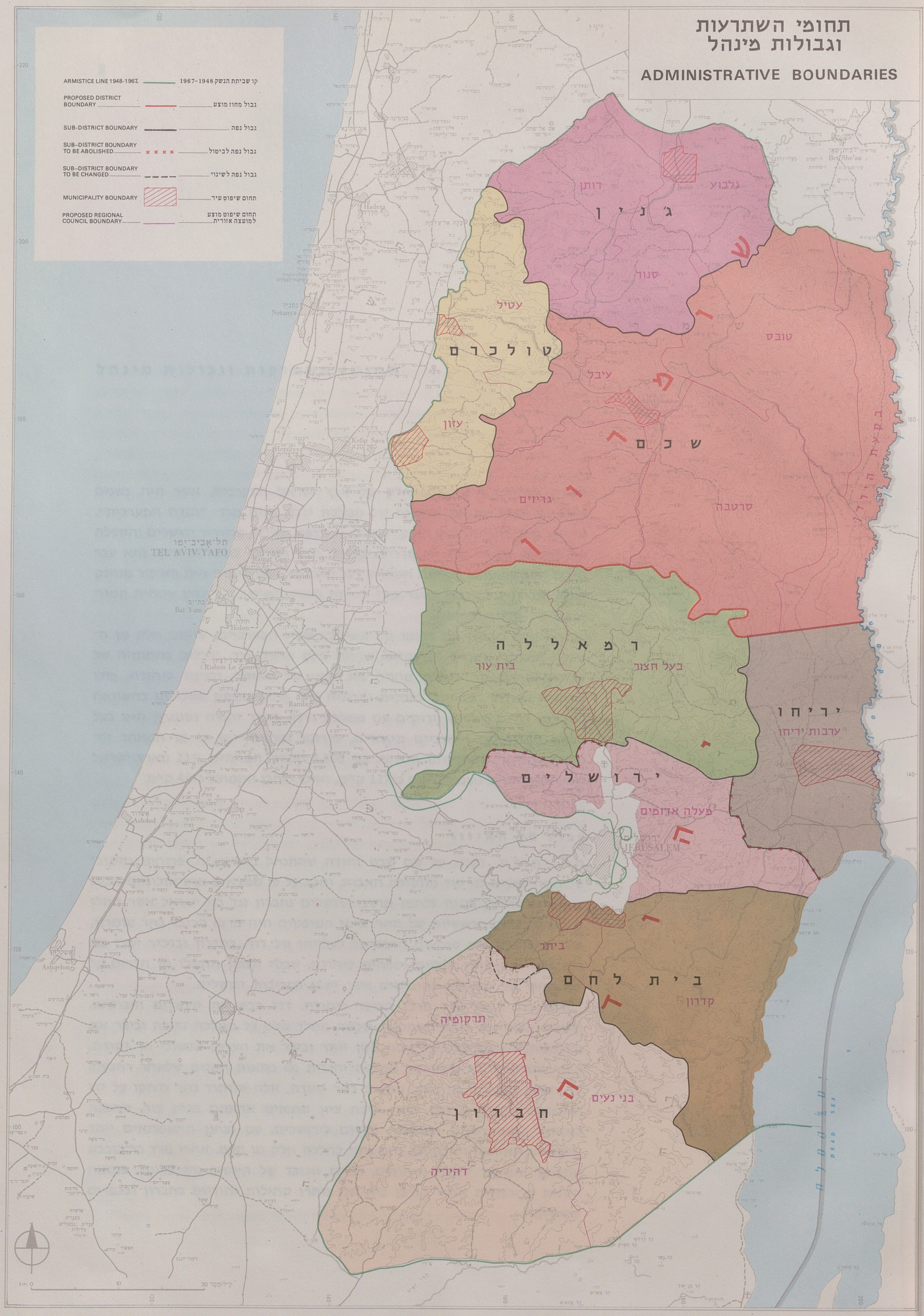

תחומי השתרעות
וגבולות מינהל
ADMINISTRATIVE BOUNDARIES
ARMISTICE LINE 1948-1967
קו שביתת הנשק 1948-1967
PROPOSED DISTRICT BOUNDARY
גבול מחוז מוצע
SUB-DISTRICT BOUNDARY
גבול נפה
SUB-DISTRICT BOUNDARY TO BE ABOLISHED
גבול נפה לביטול
SUB-DISTRICT BOUNDARY TO BE CHANGED
גבול נפה לשינוי
MUNICIPALITY BOUNDARY
תחום שיפוט עיר
PROPOSED REGIONAL COUNCIL BOUNDARY
תחום שיפוט מוצע למועצה אזורית
ג'נין
דותן
גלבוע
סנור
עטיל
טולכרם
עזון
שכם
עיבל
טובס
גריזים
סרטבה
רמאללה
בית עור
בעל חצור
ירושלים
מעלה אדומים
ירחו
ערבות ירחו
ביתר
בית לחם
קדרון
תרקומיה
חברון
בני נעים
דהיריה
Jenin
Bet She'an
Hadera
Netanya
Kefar Sava
Herzliyya
Petah Tiqwa
Ramat Gan
Bene Beraq
Giv'atayim
Bat Yam
Holon
Rishon Le Zion
Lod
Ramla
Rehovot
Ashdod
Ashqelon
TEL AVIV-YAFO
DEAD SEA
km. 0 10 20 קילומטר

תחומי השתרעות וגבולות מינהל

יהודה ושומרון הינו אותו חלק של ארץ ישראל המערבית, אשר היה בשנים 1948 — 1967 בתחום שלטונה של ממלכת ירדן, והיה קרוי "הגדה המערבית". האיזור גובל בהרי הגלבוע ועמק יזרעאל — מצפון, בשרון, פרוזדור ירושלים והשפלה — ממערב, ובחבל ערד — מדרום. במזרח גובל האיזור בממלכת ירדן, היא עבר הירדן המזרחי. מאז מלחמת השחרור ועד מלחמת ששת הימים היה האיזור מנותק למדי ומבודד מסביבתו, כאשר קווי שביתת הנשק הפרידו בינו לבין שטחיה המיושבים של מדינת ישראל.

הר יהודה מהווה את דרומו של האיזור. שוליו המערביים, שהינם חלק מן השפלה הגבוהה, ושוליו הדרומיים, שהינם חלק מחבל ערד, נכללים בתחומיה של מדינת ישראל. הר שומרון מהווה את צפונו של האיזור, ובניגוד ליהודה, כולו בתחומי "הגדה". מבחינה כלכלית ומדינית היה פחות מנותק מסביבתו בהשוואה ליהודה, וקיים קשרים הדוקים עם ממלכת ירדן. איזור יהודה ושומרון הינו בעל תווים גיאוגרפיים ויישוביים מיוחדים, בדרומו ובצפונו, ויש בו מן המאחד והמפריד גם יחד. השתרעותו היא על פני 5,500 קמ"ר, המהווים 21% מארץ ישראל המערבית. אורכו מצפון לדרום כ־127 ק"מ, ואילו רוחבו הממוצע כ־40 ק"מ.

עברו של האיזור

הר יהודה נקרא על שם שבט יהודה שהתנחל באיזור זה. פריחתו ויישובו של ההר ידועים לנו עוד מתקופת האבות, וזאת על פי ממצאים ארכיאולוגיים מבית צור. בימי יהושע בן־נון נלחמו תושבי ירושלים וחברון נגד בני ישראל אשר החלו להתנחל בערים הראשיות של ההר. בימי השופטים היה מרכז הכובד בהר שומרון, ועל הר יהודה אין שומעים הרבה עד לעלייתו של דוד. בחברון ובדביר ישבו בני כלב ובני קנז, שהיו שבטים נספחים ליהודה. שבטי הצפון הובדלו מן הדרום על ידי החיץ של הכנענים והיבוסים אשר ישבו בסביבות ירושלים.

בימי דוד המלך עבר מרכז הכובד ליהודה. דוד כבש את ירושלים היבוסית, והעביר אליה את בירת הממלכה. שלמה המלך שלט על ממלכה גדולה וביצר את גבולותיה. רחבעם שלט על שטח קטן יותר וביצר את הערים שבשולי הר יהודה.

הר יהודה היווה גרעין של ממלכה יהודית גם במאות השנים שלאחר רחבעם. עם חורבן ירושלים גם נחרב היישוב בהר יהודה. אלה שנותרו בהר נדחקו על ידי האדומים שפשטו מדרום. בימי שיבת ציון מוצאים אדומים בבית צור, שהפכה לנקודה האיסטרטגית העיקרית מדרום לירושלים. עם נצחון החשמונאים ייהד אלכסנדר ינאי את האדומים, והם נהיו להלכה חלק מן העם. אחרי מרד בר־כוכבא התרוקן שוב הר יהודה מיהודים, ומרכז הכובד של היישוב נדד צפונה. במאות השנים הראשונות אחרי חורבן בית שני נותרו קהילות יהודיות בחברון ובכפרים שמדרומה.

המלחמות הרבות בהר יהודה נתנו בו את אותותיו. רוב הכפרים הקטנים נעלמו, והיישוב שנותר התרכז בכפרים גדולים מעטים, שבהם יכול היה להתגונן ביתר הצלחה בפני התקפות הנוודים מן המידבר. החורבות הרבות המצויות ביהודה מעידות על יישוב כפרי בעל היקף רחב שהיה באיזור זה בימי קדם.[1]

ריכוז יהודי ניכר התפתח בחברון, שהיתה מרכז של מלאכה ומסחר עוד בימי קדם, ואף נחשבה לקדושה בעיני היהודים, אשר חיו בה תקופות רבות. במאה הקודמת גרו בה כ־1,800 יהודים, ועד מאורעות תרפ״ט — כ־700 יהודים.

התיישבות עברית בהר חברון לא תפסה מקום ראשון במפעלי ההתיישבות ב־ארץ, משום שניתנה עדיפות להתנחלות בעמקים ובמישור החוף. רק ב־1943 הצליח כפר עציון להיאחז בהר, ובשנים 7—1946 נוספו אליו משואות יצחק, עין צורים ורבדים. ההיאחזות וכיבוש ההר על שטח של 20 אלף דונם, עם 540 איש, שמנו ארבעת יישובי גוש עציון ב־1947, היתה פעולת ההתיישבות היחידה בהר. מפעל התיישבותי זה נהרס ונחרב במלחמת השחרור, לאחר פרשת גבורה עילאית של מגיניו. קיומן של עטרות ונוה יעקב מצפון לירושלים אף היא נפסקה עם כיבושן בידי הלגיון הערבי, כך שמאז נותר ההר ריק מיישוב כפרי עברי. בימי מלחמת ששת הימים, לאחר כיבושה של ירושלים המזרחית, נכבש האיזור כולו, כמעט ללא קרבות.

הר שומרון היה מיושב עוד בעבר ההיסטורי הקדום. מבחינה יישובית היתה לאוכלוסיה משיכה חזקה אליו, יותר מאשר אל הר יהודה, וזאת משום תנאיו האקלימיים והקרקעיים הנוחים. אחרי כיבוש הארץ בידי יהושע בן־נון התנחלו בהר שומרון השבטים אפרים ומנשה. ההר היה מכוסה יער וחורש צפוף, עד כי השבטים שהתנחלו בו נאלצו לכרות את הצומח על מנת להכשיר קרקע להתיישבות. מאז ראשית יישובו חלה ירידה מתמדת בכמות צמחיית ההר, שנמ־שכה במשך דורות, עד כי הותירה ברובו צמחיית חורש דליל ובתה.

איזור זה, שאף כונה במשך תקופות רבות בשם ״הר אפרים״, היווה מרכז ה־שלטון של ממלכת ישראל אחרי שלמה. בכתובות אשוריות מופיע האיזור כ״ארץ עמרי״. כאשר חולקה הארץ בימי שלמה המלך לשנים־עשר מחוזות מינהל, נקרא איזור זה בשם ״הר אפרים״. השם ״הר שומרון״ הינו מאוחר יותר, ומופיע לאחר ההתפלגות לממלכת יהודה ולממלכת ישראל. בירת ממלכת ישראל נדדה אל מקומות שונים באיזור. בימי עמרי מלך ישראל נוסדה העיר שומרון, והוקמה בהר שנקנה מידי שמר, ועל שמו נקראו העיר והאיזור גם יחד. מאוחר יותר נקרא רק חלק מן האיזור בשם ״הר שומרון״.

באיזור אירעו תמורות פוליטיות רבות־משמעות. עקב היותו פתוח כלפי צפון, ובעל מיבנה מגוון של עמקי אורך ורוחב, נקל היה לכבשו ולהשתלט עליו, שלא כהר יהודה המגובש והמוגן טבעית. תגלת פלאסר כבש את האיזור והעלה לשלטון את מנחם בן גדי אשר העלה לו מס. אחרי שלטונם של פקחיה בנו ופקח בן רמליה הוגלו תושבי שומרון. בימי סרגון היווה איזור שומרון פחוה בממלכת אשור. בעקבות העברת כותים משבטים זרים אחרים אל האיזור בימי שלטון האשורים, נתהווה בהר שומרון עם מעורב מגזעים וכיתות, שנקראו ״שומרונים״, על שם הפחוה שבה ישבו. השומרונים קיבלו את תורת משה, אך לא זנחו עבודה זרה.

---

1. **י׳ אהרוני** — ארץ ישראל בתקופת המקרא, מוסד ביאליק, ירושלים, 1962.

שבי ציון, בחוזרם מן הגלות, לא הסכימו לקבל את השומרונים לקהלם, ומאז התפתחה שנאה בין שומרונים ויהודים. השומרונים אף הפריעו ליהודים לבנות את בית המקדש בירושלים. מנהיגם סנבלט קשר קשר עם שונאי ישראל נגד נחמיה, כאשר ניגש לבנות את חומת ירושלים, והקים מזבח על הר גריזים.

משנכבש האיזור על ידי אלכסנדר מוקדון היווה הר שומרון מחוז סורי. סנבלט השני השיג אישור מאלכסנדר מוקדון להקים בית מקדש על הר גריזים בדומה לזה שהוקם בירושלים. לאחר שניבנה, נקשרו אליו לאחר מכן זכויות מדיניות שונות. השומרונים העבירו אז את מרכזם לשכם, הקרובה להר גריזים. העברת מרכזי יישוב בשומרון בתקופת מלכי ישראל, וגם לאחר מכן, היתה אופיינית להר שומרון, אשר בו חוסר הבטחון הטבעי והקירבה אל "דרך הים" ההיסטורית העלו והורידו את חשיבותם של מרכזי יישוב מעת לעת. יוחנן הורקנוס החריב את מקדשם של השומרונים, ואלכסנדר ינאי כבש את ארצם, שגבלה מצפון לגליל היישוב היהודי. בימי רומא היה הר שומרון תחת שלטונם של נציבי סוריה, ובשלי־טתו של אגריפס הראשון.[2]

התיישבות יהודית בהר שומרון, בהיקף רחב, אינה ידועה. אף ההתיישבות העברית באיזור זה הגיעה בתום תקופת המנדט רק עד לרמות מנשה. הר שומרון נותר, למעשה, ללא יישוב יהודי ברוב התקופות ההיסטוריות האחרונות. בימי מלחמת השחרור היווה הר שומרון מקום ריכוז ליישוב ערבי גדול ולהתארגנות כוח צבאי ערבי נגד ישראל. הערים שכם, ג'נין וטולכרם היוו בסיסים קדמיים להתקפה על עמק יזרעאל והשרון. אי קיומו של יישוב עברי בהר שומרון קבע, למעשה, את קווי שביתת הנשק בתום מלחמת השחרור, אשר הוציאו מתחומה של ישראל שטח נרחב זה הגובל ביישובים כפריים ועירוניים רבים במערבו ובצפונו. בימי מלחמת ששת הימים נכבש האיזור על ידי צה"ל אשר חדר אליו מצד ג'נין, טולכרם, קלקיליה, ולאחר מכן מכיוון ירושלים ורמאללה צפונה.

תחומי ההשתרעות

הר יהודה הינו החלק הדרומי והמגובש של שדירת ההר בארץ ישראל, הכו־ללת מלבדו גם את הר שומרון, הר הכרמל והרי הגליל התחתון והעליון. הר יהודה מלוכד, בניגוד ליתר האזורים ההרריים בישראל, והינו קמר רחב, שטוח למדי ב־מרכזו, היורד בכפיפה גדולה מערבה אל השפלה, ובמדריגות תלולות מזרחה, אל מידבר יהודה וים המלח. הקמר ההררי הזה מרוחק במידה ניכרת משני הבסיסים האירוסיביים של ים התיכון וים המלח, ועל כן נושא הוא קווי דמות אופקיים, למרות שקניונים ממזרח וגיאיות חרוצים ממערב מבתרים את האשדות. במרכז הקמר מופיעים משטחים מישוריים יחסית, ומתקבל נוף הררי על רקע של תבליט אופקי ושטוח.

הר יהודה גובל מדרום בבקעת באר שבע ובחבל ערד, במערב — בשפלה הגבוהה, במזרח — במידבר יהודה וים המלח, ובצפון — בהר בעל חצור. הגבול הדרומי נמשך בקו השלוחות: בתרים, ענים, מלחתה ותל קריות. גבול ההר ממזרח עובר בערך בקו חרבת כרמל, חרבת זיף, בני נעים, בית פג'ר, אבו־דיס, מחמס, דיר דבוון

---

2. **הר שומרון**, מדן ועד אילת, הוצ' מטכ"ל/קציון חינוך ראשי, צה"ל, 1956.

והר בעל חצור. הגבול המערבי של ההר תואם, פחות או יותר, את שולי ההר בשורת הכפרים להב, אדנא, בית אולא, צוריף, בית ליקיא וח'רבתא, ואילו הגבול מצפון נמתח מהר בעל חצור מערבה לעבר יובלי נחל נטוף, ומזרחה אל יובלי נחל עוג'א.

הר יהודה ניתן לחלקו לשלושה, להר חברון, להרי ירושלים ולהרי בית־אל. הר חברון הוא עיקרו של הר יהודה, המגיע לשיא גובה של 1,020 מ' ליד חלחול. מורדותיו תלולים במערב ובמזרח. הרי ירושלים יוצרים גב־הר נמוך ב־100 עד 200 מ' מהר חברון. במת ההר רחבה יותר למערב ולמזרח. הרי בית־אל מגיעים שוב לגובה שמעל ל־900 מ', עד לשיאם בהר בעל חצור בצפון (1,016 מ'). כאן במת ההר צרה מזו שבירושלים, אך עדיין קיים בה גב־הר רחב ונוח ליישוב.

להר יהודה מתלווית שפלת יהודה ממערב, ומידבר יהודה ממזרח. ההבדלים בשני אזורי לואי אלה מותנים במהות הסלע ובאקלים. קירטון רך מופיע בשפלה, סלע גיר קשה ודולומיט עם שכבות דקות של חואר מופיע בהר, ואילו קירטון בהיר עם רבדי צור מופיעים במידבר.

אורכו של איזור יהודה בגבולותיו הטבעיים הוא כ־70 ק"מ, ורוחבו הממוצע כ־30 ק"מ. שטחו מגיע לכדי 3,000 קמ"ר.

הר שומרון מהווה המשך ישר־כמעט להר יהודה שמדרומו. למרות ההמשכיות ההררית הנראית, יש להר שומרון תווים פיסיים, ובעיקר מורפולוגיים, טופוגרפיים ואקלימיים, המבדילים אותו מעל סביבתו, ויוצרים בו חטיבה גיאוגרפית נפרדת.

גבולו הדרומי של הר שומרון הוא בהר בעל חצור. הר זה מהווה נקודה צפונית ביותר ושיא גובה בהרי ירושלים ובית־אל, ומציין את מקום סיומה של במת ההר הרחבה הנמשכת מדרום. לשם הגדרת הגבול אפשר למתוח קו מערבה מהר בעל חצור לאורך אפיקו של נחל טוליב ונחל שמי הממשיך בתחומי מדינת ישראל כנחל נטוף. מהר בעל חצור מזרחה אפשר לראות את הקו הנמתח לאורך נחל אל־וחיתה, אשר בדרכו אל בקעת הירדן מתחבר אל מניפת הנחלים אל־עוג'א ואל־לצם. בעוד שהקו הקודם תואם, פחות או יותר, את תואי הכביש בין זית—ח'רבתא—קיביא, תואם השני את התואי רמאללה—אל־עוג'א א־תחתא.

גבולו הצפוני של הר שומרון הוא בשורת העמקים: יזרעאל, בית שאן וחרוד. רכס אמיר (הרי אום אל פחם), רמות מנשה והר הכרמל מהווים את שלוחתו הצפונית־מערבית של הר שומרון, ואילו הרי גלבוע משמשים כשלוחתו הצפונית־מזרחית. ממערב גובל הר שומרון בשרון, ואילו במזרח — בבקעת הירדן, בקטע שבין עמק בית שאן וערבות יריחו.

בגבולות אלה משתרע איזור שומרון על פני כ־2,500 קמ"ר, כאשר אורך צירו מצפון לדרום הוא כ־57 ק"מ, ואילו רוחבו בציר מערב—מזרח הוא כ־46 ק"מ.

גבולות מינהל

קו שביתת הנשק: איזור יהודה ושומרון, כיחידה מדינית ומינהלית, נתחם ב־צפונו, במערבו ובמזרחו בקו שביתת הנשק, אשר ציין את עמדות הכוחות הלוחמים בתום הקרבות בימי מלחמת השחרור. תיקונים בגבול זה נעשו מאוחר יותר ב־וועדות שביתת הנשק ישראל—ירדן. היו חילופי שטחים בין ישראל וירדן בעמק

עירון, בפרוזדור ירושלים, וכן נקבעו שטחים מפורזים בקו בודרוס — מודיעים — בית תול, ושטחי הפקר בתחומה העירוני של ירושלים. מצד מזרח מציינים אפיק הירדן וים המלח את גבולו המזרחי של האיזור, שהינו בבחינת גבול בין־לאומי.

עם כיבוש האיזור בידי ישראל במלחמת ששת הימים חל שינוי בתחומיה העירוניים של ירושלים, ובעקבות כך גם בגבולותיו של מחוז ירושלים. קו שביתת הנשק בטל מבחינה מעשית, אך נשאר תחת הכינוי "הקו הירוק" (לפי סימונו במפות שלפני 1967). הוא מציין כיום את גבול איזור יהודה ושומרון הנתון תחת שלטון של ממשל צבאי, ואשר התנועה אליו וממנו נמצאת תחת פיקוח וביקורת. כלפי מזרח מהווה הירדן גבול בין־לאומי בין ישראל וממלכת ירדן, עם שני מעברים רשמיים שהם ב"גשר אלנבי" וב"גשר דמיה".

נפות: לפי החלוקה המינהלית של ממלכת ירדן היו ביהודה ובשומרון שמונה נפות. נפות אלה נשארו בתוקפן גם תחת הממשל הישראלי, מלבד התיקון בגבולותיה של ירושלים, אשר הפחית מנפת ירושלים שטח לא גדול. נפות האיזור שונות בשטחן ובצפיפות אוכלוסיהן. נפת שכם היא הגדולה בנפות, ומשתרעת על שטח של 1,587 קמ"ר, והשניה היא חברון — על שטח של 1,056 קמ"ר. נפת רמאללה משתרעת על פני 770 קמ"ר, נפת ג'נין — על 572 קמ"ר, נפת בית לחם — על 565 קמ"ר, נפת יריחו — על 338 קמ"ר, נפת טולכרם — על 332 קמ"ר, ונפת ירושלים — על 284 קמ"ר.

הנפות תוחמות שטח סביב עיר גדולה ומרכזית, אך הן שונות אלה מאלה באופי שטחיהן. נפת טולכרם כוללת שטחים טובים הראויים לעיבוד חקלאי, ואילו נפת יריחו כוללת רק שטח מידברי וערבתי. נפות ג'נין ורמאללה כוללות שטחי הר ועמקים הראויים ליישוב, ואילו נפות שכם וחברון כוללות חלקים ניכרים מידבריים שאינם ראויים ליישוב. גם נפות ירושלים ובית לחם כוללות שטחי מידבר ניכרים. מכאן ניתן להבין את השוני בצפיפות האוכלוסין: בנפת טולכרם — 218 תושבים לקמ"ר, בג'נין — 137, ברמאללה — 115, בחברון — 112, בשכם — 96, בבית לחם — 88, ובנפת יריחו — 27. בנפה זו חלו תמורות יישוביות רבות ביותר, משום שבה עזבו התושבים את היישובים בזמן מלחמת ששת הימים.

שינויי גבול מינהליים מוצעים: מבחינה מינהלית ניתן לחלק את האיזור לשני מחוזות, מחוז שומרון ומחוז יהודה. מחוז שומרון יכלול את הנפות: ג'נין, שכם וטולכרם, ואילו מחוז יהודה יכלול את הנפות: רמאללה, ירושלים, יריחו, בית לחם וחברון. הגבול בין שני המחוזות יחפוף את הגבול של נפות רמאללה ויריחו.

לאור שינויי הגבול שנעשו בירושלים, שגרמו לניתוק נפת ירושלים הירדנית ולהקטנת שטחה, ניתן כיום לצרף מבחינה מינהלית את שטח הנפה שמצפון לפרוזדור ירושלים אל נפת רמאללה, ואילו את שטח הנפה שממזרח לירושלים ניתן לצרף אל נפת יריחו.

תחום שיפוט עיר וגבולות מיתאר: גבולות חשובים אחרים באיזור זה הם תחומי השיפוט העירוניים של הערים. לחברון תחום השיפוט הגדול ביותר המגיע ל־74,375 ד', ליריחו — 37,800 ד', לאל־בירה — 22,500 ד', לרמאללה — 19,700 ד', לג'נין — 19,375 ד', לבית ג'לא — 9,375 ד', לקלקיליה — 7,800 ד', לבית לחם — 7,500 ד', ולטולכרם — 6,250 ד'. אין לרוב הערים גבולות תכנון או גבולות מיתאר עיר. יהיה צורך לקבוע בעתיד את גבולות המיתאר בשעה שיגשו להכנת תכניות כאלה. למרות שבדרך כלל רצוי לקבוע את גבולות המיתאר

והר בעל חצור. הגבול המערבי של ההר תואם, פחות או יותר, את שולי ההר בשורת הכפרים להב, אדנא, בית אולא, צוריף, בית ליקיא וח'רבתא, ואילו הגבול מצפון נמתח מהר בעל חצור מערבה לעבר יובלי נחל נטוף, ומזרחה אל יובלי נחל עוג'א.

הר יהודה ניתן לחלקו לשלושה, להר חברון, להרי ירושלים ולהרי בית־אל. הר חברון הוא עיקרו של הר יהודה, המגיע לשיא גובה של 1,020 מ' ליד חלחול. מורדותיו תלולים במערב ובמזרח. הרי ירושלים יוצרים גב־הר נמוך ב־100 עד 200 מ' מהר חברון. במת ההר רחבה יותר למערב ולמזרח. הרי בית־אל מגיעים שוב לגובה שמעל ל־900 מ', עד לשיאם בהר בעל חצור בצפון (1,016 מ'). כאן במת ההר צרה מזו שבירושלים, אך עדיין קיים בה גב־הר רחב ונוח ליישוב.

להר יהודה מתלווית שפלת יהודה ממערב, ומידבר יהודה ממזרח. ההבדלים בשני אזורי לואי אלה מותנים במהות הסלע ובאקלים. קירטון רך מופיע בשפלה, סלע גיר קשה ודולומיט עם שכבות דקות של חואר מופיע בהר, ואילו קירטון בהיר עם רבדי צור מופיעים במידבר.

אורכו של איזור יהודה בגבולותיו הטבעיים הוא כ־70 ק"מ, ורוחבו הממוצע כ־30 ק"מ. שטחו מגיע לכדי 3,000 קמ"ר.

הר שומרון מהווה המשך ישר־כמעט להר יהודה שמדרומו. למרות ההמשכיות ההררית הנראית, יש להר שומרון תווים פיסיים, ובעיקר מורפולוגיים, טופוגרפיים ואקלימיים, המבדילים אותו מעל סביבתו, ויוצרים בו חטיבה גיאוגרפית נפרדת.

גבולו הדרומי של הר שומרון הוא בהר בעל חצור. הר זה מהווה נקודה צפונית ביותר ושיא גובה בהרי ירושלים ובית־אל, ומציין את מקום סיומה של במת ההר הרחבה הנמשכת מדרום. לשם הגדרת הגבול אפשר למתוח קו מערבה מהר בעל חצור לאורך אפיקו של נחל טוליב ונחל שמי הממשיך בתחומי מדינת ישראל כנחל נטוף. מהר בעל חצור מזרחה אפשר לראות את הקו הנמתח לאורך נחל אל־וחיתה, אשר בדרכו אל בקעת הירדן מתחבר אל מניפת הנחלים אל־עוג'א וא־לצם. בעוד שהקו הקודם תואם, פחות או יותר, את תואי הכביש ביר זית—ח'רבתא—קיביא, תואם השני את התואי רמאללה—אל־עוג'א א־תחתא.

גבולו הצפוני של הר שומרון הוא בשורת העמקים: יזרעאל, בית שאן וחרוד. רכס אמיר (הרי אום אל פחם), רמות מנשה והר הכרמל מהווים את שלוחתו הצפונית־מערבית של הר שומרון, ואילו הרי גלבוע משמשים כשלוחתו הצפונית־מזרחית. ממערב גובל הר שומרון בשרון, ואילו במזרח — בבקעת הירדן, בקטע שבין עמק בית שאן וערבות יריחו.

בגבולות אלה משתרע איזור שומרון על פני כ־2,500 קמ"ר, כאשר אורך צירו מצפון לדרום הוא כ־57 ק"מ, ואילו רוחבו בציר מערב—מזרח הוא כ־46 ק"מ.

גבולות מינהל

קו שביתת הנשק: איזור יהודה ושומרון, כיחידה מדינית ומינהלית, נתחם ב־צפונו, במערבו ובמזרחו בקו שביתת הנשק, אשר ציין את עמדות הכוחות הלוחמים בתום הקרבות בימי מלחמת השחרור. תיקונים בגבול זה נעשו מאוחר יותר ב־וועדות שביתת הנשק ישראל—ירדן. היו חילופי שטחים בין ישראל וירדן בעמק

עירון, בפרוזדור ירושלים, וכן נקבעו שטחים מפורזים בקו בודרוס — מודיעים — בית תול, ושטחי הפקר בתחומה העירוני של ירושלים. מצד מזרח מציינים אפיק הירדן וים המלח את גבולו המזרחי של האיזור, שהינו בבחינת גבול בין־לאומי.

עם כיבוש האיזור בידי ישראל במלחמת ששת הימים חל שינוי בתחומיה העירוניים של ירושלים, ובעקבות כך גם בגבולותיו של מחוז ירושלים. קו שביתת הנשק בטל מבחינה מעשית, אך נשאר תחת הכינוי "הקו הירוק" (לפי סימונו במפות שלפני 1967). הוא מציין כיום את גבול איזור יהודה ושומרון הנתון תחת שלטון של ממשל צבאי, ואשר התנועה אליו וממנו נמצאת תחת פיקוח וביקורת. כלפי מזרח מהווה הירדן גבול בין־לאומי בין ישראל וממלכת ירדן, עם שני מעברים רשמיים שהם ב"גשר אלנבי" וב"גשר דמיה".

נפות: לפי החלוקה המינהלית של ממלכת ירדן היו ביהודה ובשומרון שמונה נפות. נפות אלה נשארו בתוקפן גם תחת הממשל הישראלי, מלבד התיקון בגבולותיה של ירושלים, אשר הפחית מנפת ירושלים שטח לא גדול. נפות האיזור שונות בשטחן ובצפיפות אוכלוסיהן. נפת שכם היא הגדולה בנפות, ומשתרעת על שטח של 1,587 קמ"ר, והשניה היא חברון — על שטח של 1,056 קמ"ר. נפת רמאללה משתרעת על פני 770 קמ"ר, נפת ג'נין — על 572 קמ"ר, נפת בית לחם — על 565 קמ"ר, נפת יריחו — על 338 קמ"ר, נפת טולכרם — על 332 קמ"ר, ונפת ירושלים — על 284 קמ"ר.

הנפות תוחמות שטח סביב עיר גדולה ומרכזית, אך הן שונות אלה מאלה באופי שטחיהן. נפת טולכרם כוללת שטחים טובים הראויים לעיבוד חקלאי, ואילו נפת יריחו כוללת רק שטח מידברי וערבתי. נפות ג'נין ורמאללה כוללות שטחי הר ועמקים הראויים ליישוב, ואילו נפות שכם וחברון כוללות חלקים ניכרים מידבריים שאינם ראויים ליישוב. גם נפות ירושלים ובית לחם כוללות שטחי מידבר ניכרים. מכאן ניתן להבין את השוני בצפיפות האוכלוסין: בנפת טולכרם — 218 תושבים לקמ"ר, בג'נין — 137, ברמאללה — 115, בחברון — 112, בשכם — 96, בבית לחם — 88, ובנפת יריחו — 27. בנפה זו חלו תמורות יישוביות רבות ביותר, משום שבה עזבו התושבים את היישובים בזמן מלחמת ששת הימים.

שינויי גבול מינהליים מוצעים: מבחינה מינהלית ניתן לחלק את האיזור לשני מחוזות, מחוז שומרון ומחוז יהודה. מחוז שומרון יכלול את הנפות: ג'נין, שכם וטולכרם, ואילו מחוז יהודה יכלול את הנפות: רמאללה, ירושלים, יריחו, בית לחם וחברון. הגבול בין שני המחוזות יחפוף את הגבול של נפות רמאללה ויריחו.

לאור שינויי הגבול שנעשו בירושלים, שגרמו לניתוק נפת ירושלים הירדנית ולהקטנת שטחה, ניתן כיום לצרף מבחינה מינהלית את שטח הנפה שמצפון לפרוזדור ירושלים אל נפת רמאללה, ואילו את שטח הנפה שממזרח לירושלים ניתן לצרף אל נפת יריחו.

תחום שיפוט עיר וגבולות מיתאר: גבולות חשובים אחרים באיזור זה הם תחומי השיפוט העירוניים של הערים. לחברון תחום השיפוט הגדול ביותר המגיע ל־74,375 ד', ליריחו — 37,800 ד', לאל־בירה — 22,500 ד', לרמאללה — 19,700 ד', לג'נין — 19,375 ד', לבית ג'לא — 9,375 ד', לקלקיליה — 7,800 ד', לבית לחם — 7,500 ד', ולטולכרם — 6,250 ד'. אין לרוב הערים גבולות תכנון או גבולות מיתאר עיר. יהיה צורך לקבוע בעתיד את גבולות המיתאר בשעה שיגשו להכנת תכניות כאלה. למרות שבדרך כלל רצוי לקבוע את גבולות המיתאר

כחופפים את תחומי השיפוט, נראה, שבאותם מקומות, כמו חברון, יריחו, ג'נין ואל־בירה התחומים גדולים מדי לצרכי תכנון עירוני מגובש, ועל כן גבולות המיתאר יהיו מצומצמים יותר. לעומת זאת, יהיה צורך להרחיב את גבולות המיתאר ביחס לתחומי השיפוט בשכם ובבית לחם.

מועצות אזוריות: על מנת להעמיק את השלטון המוניציפאלי גם בסקטור הכפרי של יהודה ושומרון, ניתן להציע חלוקה למועצות אזוריות בתחומי הנפות. השלטון המוניציפאלי במסגרת זו הוכיח את עצמו כיעיל למדי בתחומיה של מדינת ישראל, משום שהצליח לגבש את היישוב הכפרי סביב נושאים משותפים של פיתוח, שיווק ומתן שרותים אזוריים בתחומי החינוך, התרבות, התחבורה וכד'. פיתוח כפרי האיזור ביהודה ושומרון ידרוש אף הוא מסגרת מעין זאת, אשר תוכל לסייע בהעלאת רמת המחיה של התושבים בעתיד.

אם בישראל הושפעה החלוקה למועצות אזוריות מזרמי ההתיישבות ומצורות היישובים, הרי ביהודה ושומרון גורם זה אינו קיים. על כן, ניתן לתחום את קבוצות הכפרים שבמסגרת הנפות לפי נתוני קרקע, טופוגרפיה וגבולות המשבצות החקלאיות, להוציא את תחומי השיפוט העירוניים של הערים. באופן כזה נוכל לקבל בנפת ג'נין את שלוש המועצות האזוריות המוצעות: דותן, גלבוע וסנור; בנפת טולכרם את שתי המועצות האזוריות: עתיל ועזון; בנפת שכם — את חמש המועצות: טובס, סרטבה, עיבל, גריזים ובקעת הירדן; בנפת רמאללה — את שתי המועצות: בעל חצור ובית עור; בנפת ירושלים ויריחו — את שתי המועצות: ערבות יריחו ומעלה אדומים; בנפת בית לחם — את שתי המועצות: ביתר וקדרון; ובנפת חברון — את שלוש המועצות: תרקומיה, בני נעים ודהיריה. בכל מועצה אזורית מוצעת יופיע כפר גדול או יישוב מרכזי העשוי לשמש כמרכז מינהל ושרותים למועצה האזורית כולה.

מסקנות תכנוניות

- בקביעת גבולות מינהל לאזורים שונים ביהודה ושומרון, כדאי להיעזר באותם תחומים אשר הוכיחו את עצמם כיעילים במדינת ישראל, כגון: גבולות מחוזות, נפות, מועצות אזוריות, שיפוט עיר ומיתאר עיר.
- דרושה הפרדת האיזור לשני מחוזות, מחוז יהודה ומחוז שומרון, וזאת על מנת לייעל את ניהולו ופיתוחו בעתיד.
- יש לקבל את החלוקה הנפתית שהתגבשה בתקופת ירדן עם תיקוני גבול.
- כדאי לאחד את נפות ירושלים ויריחו לנפה אחת, וזאת בגלל שטחן הקטן.
- יש לשנות את תחומי השיפוט של ערים לאור המציאות החדשה שנתהוותה בתקופה הירדנית ולאחר מלחמת ששת הימים.
- יש להוציא את מחנות הפליטים מתחומי השיפוט העירוניים כדי לא לפגוע בתכנון הערים בעתיד, וכדי לא לאלצן לקבל לתחומיהן רובעים המהווים כבר כיום משכנות עוני.
- יש לעודד את היווצרותן של המועצות אזוריות בתחומי הנפות, ובמידת האפשר, על בסיס גיאוגרפי־אזורי.
- יש לפתח כפרים גדולים כמרכזי שרותים של המועצות האזוריות המוצעות.

מבנה פני הקרקע
PHYSICAL STRUCTURE

מיבנה פיסי

המורפולוגיה והטופוגרפיה של הר יהודה

הר יהודה בנוי מציר קמר ראשי, המהווה את במתו, ומשני קערים, שהם השפלה והמידבר. הציר הראשי הוא בקו דהיריה—חברון—ירושלים, וכיוונו צפון מזרח — דרום מערב. לציר הראשי גם ציר מקביל בקו נתיב הל"ה—רמאללה. מצפון לירושלים שולט הציר האנכי בכיוון צפון—דרום. בגלל שינויי כיוון בהיערכות צירי הקמרים הולך וגדל המרחק בין השפלה לבין במת ההר, ונוצר מעין "משולש ביניים" בקו ח'רס—נחלין—נתיב הל"ה.

הר חברון: הר חברון הינו הגוש המלוכד והמורם בהר יהודה. ההר יוצר כיפה שטוחה, ומקבילה לה זו של בית־אל מצפון. הקמר של חברון מתפצל בדרומו לשניים, לשלוחת דהיריה ממערב, המגיעה עד לבאר־שבע, ולשלוחת תל קריות ממזרח, המפרידה בין בקעת באר־שבע ובקעת ערד. על שלוחת דהיריה עוברת פרשת המים בין נחלי המערב והדרום, ואילו על שלוחת תל קריות עוברת פרשת המים הראשית בין ים התיכון וים המלח. באופן כזה מקבלים אנו את יובלי נחל שקמה: אדוריים, כלך וגוברין, ואת יובלי נחל באר־שבע: בתרים, חברון, וסנסנה, היורדים משלוחת דהיריה. הנחלים היורדים משלוחת תל קריות הם: אשתמוע, ענים, ויתיר. יובלים רבים אחרים יורדים ממנה אל ים המלח. בסביבות בית צור, שמצפון לחברון, מתאחדות שתי פרשות המים והופכות לאחת, המתבטאת בין היתר, בתואי כביש חברון—בית־לחם. איזור חברון, חלחול ובית צור ההיס־טורית הפכו, איפוא, לנקודות אסטרטגיות בבמת הר חברון, משום היותן צמתים בהר הגבוה. גם התפתחותה של חברון העיר על גבי במת ההר, מוסברת באיתורה במקום המפגש של שתי פרשות מים אלה, המתלכדות עם המקום הגבוה ביותר בהר חברון. מחלחול צפונה עד לבית לחם נמשך גב הר רצוף, פחות או יותר, בגובה ממוצע של 900 מ'. הנחלים שממערב וממזרח אינם מגיעים עד לקו פרשת המים, כך שהם משאירים במת הר רחבה יחסית.

בשלוחת דהריה נוכל להבחין בשתי מדריגות, האחת תחתית, שבה נמצא הכפר דהיריה והמישור שסביבו, בעוד שצפונה יותר נמצאת מדריגת דורא (אדוריים) אשר גם בסביבותיה במה. בשלוחת דהיריה בולט המעבר האקלימי והצמחייתי מן המידבר אל האזורים הפוריים יותר, ומתגלים ראשית החורש והעיבודים החקלאיים. המורדות שבין שלוחת דהיריה ושלוחת תל קריות, מרחיבים את גבול המידבר צפונה, אל תוך ההר. מדרום ומצפון לחברון נמצא עמקים פוריים. אלה הפונים כלפי מערב פוריים מאוד וזוכים לכמויות גשם ניכרות בחורף. שלוחת תל קריות גבוהה משלוחת דהיריה, ואף רחבה ממנה. יטה שוכנת עליה בגובה 830 מ', לעומת דהיריה הנמצאת בגובה של 650 מ' בלבד. סחיפה חזקה פעלה על חלקה המערבי של שלוחת דורא וביתרה את מורדותיה המערביים. לשתי השלוחות הקבלות רבות, כי בעבר הן היו אחת. מול מישור דהיריה נמצא מישור סמוע (אשתמוע), ומול המדריגה של דורא נמצאת המדריגה שמצפון ליטה. מיטה

וצפונה מקבלים אנו שורה של יישובים, בחלקם חרבים, כגון: מעון, זיף וכרמל, שהיו יישובים על גבול המידבר, והמציינים את גבול ההתיישבות כלפי מזרח (ציור 1).

מצפון לחברון מתלכדת, כאמור, במת ההר. עמק ברכה משתרע בין בית פג'ר ממזרח ובית אומר ממערב. בפינתו הדרומית מערבית נמצא עין ערוב אשר היווה מקור מים חשוב עבור ירושלים. מצפון לבית פג'ר, הנמצאת בגובה 900 מ', הולך ההר ומשתפל לצפון עד להרי ירושלים. ממערבו מופיעות כיפות בודדות בעלות גובה ניכר, העולות בגובהן על 900 מ'.

להר חברון צורות מעבר טקטוניות ממערב וממזרח. במערב ההר מופיעה כפיפה הנמשכת בקו היישובים אדנא, תרקומיה, בית אולא, ח'רס וצוריף. הכפיפה נמשכת בכיוון שער הגיא, ונעלמת צפונה מלטרון. מבחינה טופוגרפית מציינת היא במדרונו המערבי של הר חברון את קו הגובה 500—600 מ'. במזרח מותנה גבול ההר בכפיפה הנמשכת מתל קריות בקו הר הורדוס, הרי ירושלים, עד הר סרטבה. כפיפה זו מתונה ומהווה מדריגה ראשונה מבמת ההר לעבר מידבר יהודה. שתי מדריגות נוספות קיימות בירידה אל המידבר, כאשר האחרונה יוצרת את מדריגת המתלול אל ים המלח ובקיע הירדן.

הר יהודה הינו טרשי ביסודו, כתוצאה של התמוססות אבן הגיר והדולומיט הקשה. בליית הסלעים יצרה את אדמת ה"טרה רוסה" האופיינית להר כולו. בהר מפותחת מאוד תופעת ה"קרסט" היוצרת מערכת בלועים ומחילות. הסלע הקשה בהר בא במגע עם סלע חוארי רך ויוצר טרסות במדרונות ההר, שביסודן מושתתות על חילופים בין סלע רך וקשה. עם השלמת עבודתו של האדם מקבלים אנו את הנוף הטיפוסי של מידרגי־הר מעובדים אינטנסיבית. במידבר יהודה מופיע מסלע סינוני צעיר, וכן סלעי חואר, קירטון וצור. קיים ניגוד בין הקירטון הרך והצור, ועל כן מופיעות במידבר צורות נוף מעוגלות, ואף קניונים.

רשת הנחלים בהר חברון אינה עניפה. היא נקבעה על ידי היחס שבין כמויות הגשם ושכיחות הופעתן, ובין המסלע של האיזור. במורדות המערביים, מקום שם הסלע קשה יותר, חרצו הנחלים גיאיות צרים ועמוקים. כיוון הנחלים הוא מערבה. הם מפתחים הרבה יובלים במדרונות ההר, אך כשהם מגיעים לרגליו, מתלכדים הם למספר נחלים ראשיים וזורמים דרך השפלה אל הים. רשת הנחלים לצד מזרח מושפעת מכמויות הגשם המועטות יחסית היורדות בפרקים לא־קצובים ובחוזקה, ומתשתית הקירטון הרך. אין הרבה יובלים ואפיקים בגב ההר, כי הקירטון אינו מפתח רשת מסתעפת. הנחלים עוברים מרחק קצר עד הגיעם אל הבסיס האי־רוסיבי של ים המלח, מבתרים לעומק, ואינם מספיקים להתאחד עם נחלים ראשיים. במגעם של הנחלים עם המסלע הקשה יותר, יוצרים הם קניונים האופ־ייניים לשוליים המזרחיים של מידבר יהודה.

הרי ירושלים: הרי ירושלים נמוכים ב־100—200 מ' ביחס להר חברון. גבול ברור יש להרי ירושלים ממזרח, הוא המידבר. גבול זה מתאפיין על ידי קו גשם 450 מ"מ, או מבחינה יישובית, על ידי קו היישובים מחמס, גבע, ח'זמא, ענתא ואבו־דיס. הגבול הצפוני של הרי ירושלים קשה יותר לקביעה, כי אין בו כל זהות בין האורוגרפיה לבין היישובים. שיא הקמר של הרי יהודה מהווה מישטח, ועל כן קשה למצוא בו הפרשי גובה ניכרים לציון הבדלים בנוף. האיזור הרחב יותר של הרי ירושלים תחום בהרי בית־אל מצפון, ובסביבות בית לחם מדרום. הגבול

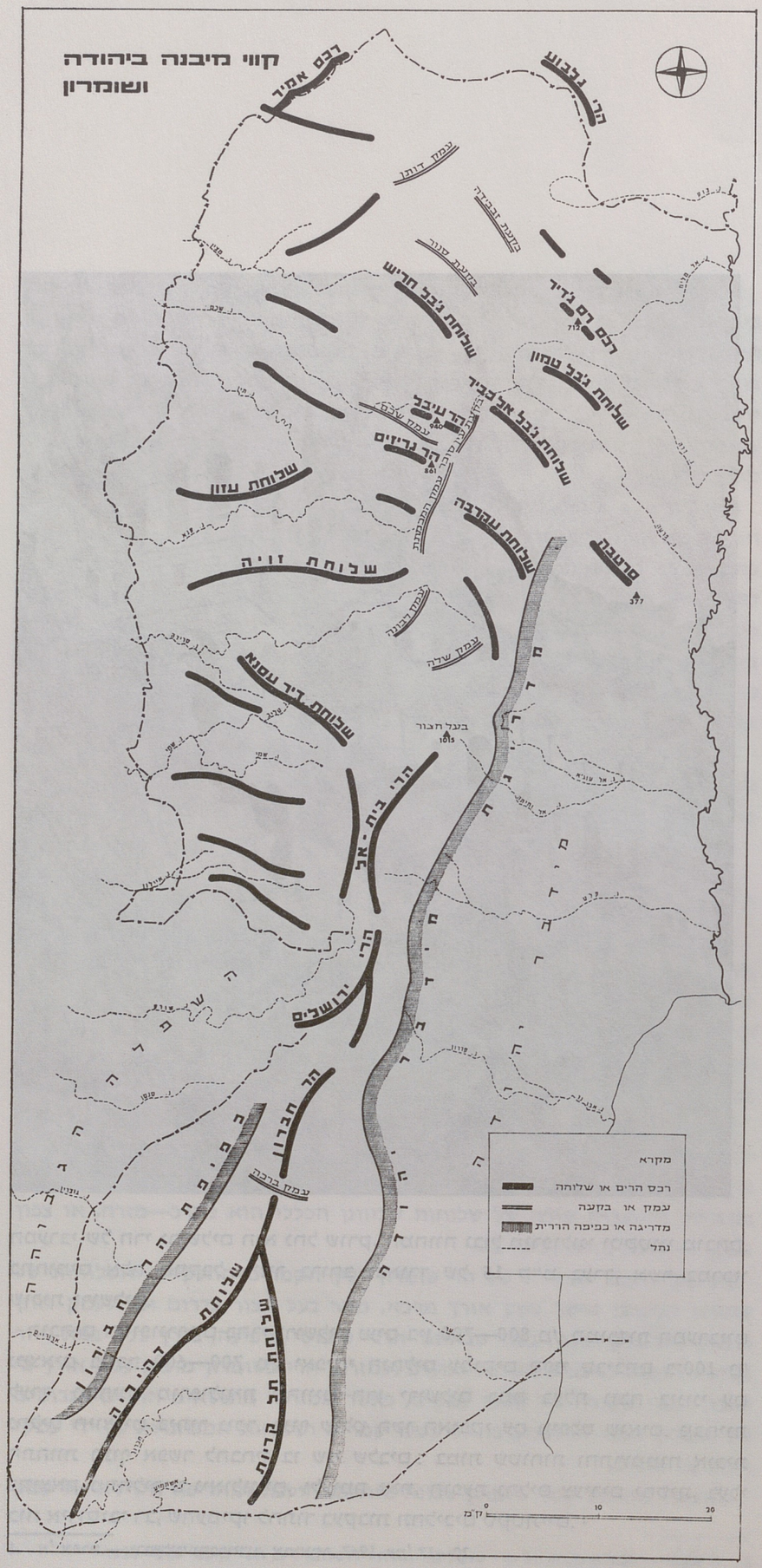
קווי מיבנה ביהודה
ושומרון
רכס אמיר
הרי גלבוע
עמק דותן
בקעת זבבידה
בקעת סנור
רכס רס ג'דיר
שלוחת ג'בל חריש
שלוחת ג'בל טמון
שלוחת ג'בל אל כביר
הר עיבל
עמק שכם
הר גריזים
שלוחת עזון
שלוחת עקרבה
סרטבה
שלוחת זויה
עמק רבונה
עמק שלה
שלוחת דיר עסנא
בעל חצור
הרי בית-אל
הרי ירושלים
הר חברון
עמק ברכה
שלוחת דהיריה
שלוחת תל אלטוסאן
מקרא
רכס הרים או שלוחה
עמק או בקעה
מדריגה או כפיפה הדרית
נחל
0
10
20
ק"מ

ציור 1

מבחינה אורוגרפית מהווים הרי ירושלים אוכף בין הר חברון מדרום ובין הרי בית־אל מצפון. על במת ההר של ירושלים יש שטחים מישוריים, גליים ומתונים, וזאת בעיקר לאורך פרשת המים. הרכסים היוצאים מבמת ההר כלפי מערב לא בותרו לחלקים קטנים יותר, כי רוב הנחלים צעירים יחסית וקצרים. הנוף בהרי ירושלים הוא נוף של כיפות עם אוכפים ביניהם. האפיקים, שהם במקומות מספר עמוקים למדי, הם רק יסוד מישני בנוף, והם נמצאים בשלב מוקדם של עיצוב מורפולוגי.[2]

הרי בית־אל: הרים אלה שמצפון לירושלים מהווים את המשכה של במת הר חברון. מצפון גובלים הם בהר בעל חצור, המתנשא לגובה 1,016 מ', במזרח — בהמשך קו הגבול המזרחי של הרי ירושלים, ובמערב — בקו היישובים בית ליקיא — ח'רבתא. הנחלים גם כאן אינם חודרים מזרחה, ומותירים במת הר רחבה אשר בה הערים רמאללה ואל־בירה מופיעות במרכז. רובה של במת הרי בית־אל נמצאת בגובה שמעל ל־900 מ'. נחל שלה הוא היחידי החודר עמוק מזרחה אל במת ההר. במת ההר של בית־אל רחבה ומישורית למדי, ועל כן גם איפשרה את איתורו של שדה התעופה בעטרות.

יובלי נחל איילון מנקזים את הרי בית־אל ממערב, ואילו מזרחה יורדים יובלי נחל קלט ונחל נועימה. מצפון להרי בית־אל משתרע הר שומרון, המהווה יחידה מורפולוגית ויישובית נפרדת.

המורפולוגיה והטופוגרפיה של הר שומרון

כיוונו הכללי של קמר הר שומרון, הנמשך מהר יהודה, הוא צפון מזרח — דרום מערב. ראשיתו של ציר קמר זה בהרי בית־אל, וסופו בהרי גלבוע. בעוד שביהודה מגובש קמר זה, וקיימת בו רציפות הררית הנמשכת מהרי חברון ועד להרי בית־אל, הרי בשומרון מבותר הוא למדי על ידי בקעות ועמקים המבליטים את ההבדלים הטופוגרפיים בין פסגות ההרים ובין העמקים שלרגליהם. גם פרשת המים של הר שומרון יש בה עליות וירידות רבות.

לעומת ציר הקמר הראשי של הר שומרון, קיימים שני צירים מקבילים בחלקו הדרומי מערבי של ההר, והם קמר חולדה וקמר מודיעים, אך לעומת זאת, רוב האיזור של מערב שומרון הינו מערכת של צירי רוחב הנשענים ניצב לקמר שומרון המזרחי, והיוצרים שורה של שלוחות שכיוונן הכללי הוא מערב—מזרח, או צפון מערב — דרום מזרח (ציור 1).

בין ציר הקמר המזרחי של הר שומרון ובין הקמרים החלקיים והשלוחות של שומרון המערבי נמשך עמק אורך מרכזי, מהר בעל חצור בדרום ועד לעמק דותן ולעמק נחל בזק בצפון. בעוד שבאיזור הררי טיפוסי מופיעה, בדרך כלל, במת ההר במרכז, וממנה נמשכים אשדות למערב ולמזרח, הרי בשומרון מופיע עמק אורך ב־מרכז, הבנוי משורה של קטעי עמקים, כאשר ממזרחו מתנשאים ההרים הגבוהים של שומרון המזרחי, וממערבו — קטעי קמרים ושלוחות המבותרות על ידי עמקי רוחב של נחלים.

כתוצאה מהזחת קמר שומרון צפונה־מזרחה, הולכת ומחריפה הירידה אל עמק

---

2. **י' שטנר** — המורפולוגיה של הרי ירושלים, יהודה וירושלים, י"ב, תשי"ז, עמ' 120—128.

הירדן ככל שנעבור צפונה. האשדות המזרחיים משתפלים מן ההר בשתיים־שלוש מדריגות, כאשר בין המדריגה האחרונה לעמק הירדן מתגלה מתלול־אורך. ה־אשדות מבותרים על ידי עמקי נחלים, שכיוון זרימתם צפון מערב — דרום מזרח. אפיקיהם מותווים על ידי שלוחות קשתיות באותו כיוון, שהינו שליט בחלק זה של ארץ ישראל.

האשדות המערביים של הר שומרון משתפלים, בדרך כלל, לעבר מישור החוף, אולם השלוחות ההרריות אינן כה קשתיות כמו אלה שבמזרח. כיוונן הכללי הוא צפון מזרח — דרום מערב או מערב — מזרח. ירידתן אל מישור החוף מתונה יותר בהשוואה לאלה היורדות אל עמק הירדן. לא קיימת שפלה גבוהה ונמוכה בין ההר למישור, כפי שהדבר נראה ביהודה. לפיכך, יש לראות את קו הגובה 200 מ' כגבול בין ההר ומישור החוף. ההשתלבות בין המישור וההר היא מתונה.

כללית, ניתן לראות את הר שומרון כחבל ארץ הררי ומבותר, המשתפל מדרום לצפון, הגובל בבקיע עמוק ממזרח ובמישור חוף ממערב, ואשר בו שליטה מערכת של עמקי אורך ורוחב ניצבים ואלכסוניים לציר קמר ראשי.

ציר העמקים והבקעות: הציר המרכזי בשומרון הוא, כאמור, עמק האורך ה־מורכב משורה של עמקים משניים הערוכים בהתאם לצירי הקמרים. העמקים הם: עמק שלה, עמק לבונה, עמק המכמתת, בקעת עין סוכר, עמק שכם, בקעת סנור, בקעת זבבידה ועמק דותן.

עמק שלה משתרע ממזרח לכפר תורמס עיא, ונקרא בערבית בשם "סהל אסתונא". אורכו כ־3 ק"מ ורוחבו כק"מ אחד. צפונה ממנו, בהמשך הכביש לשכם, בין ה־כפרים לובן שרקיא וא־סויה, נמשך עמק לבונה. זהו עמק צר המגיע לרוחב של כמה מאות מטרים, ולאורך של 3 ק"מ. הכביש חוצה עמק זה לכל אורכו. עמק־אורך בולט יותר באיזור הוא עמק המכמתת, סהל מח'נא, הנמשך מן הכפר קוזה עד למבואותיה הדרומיים של שכם. אורכו כ־10 ק"מ, ורוחבו ק"מ אחד עד שניים. ממערבו מתנשא הר גריזים עד לגובה של 881 מ'. בעמק זה מצויה אדמת סחף פוריה המעובדת אינטנסיבית. ליד תל בלטה, הוא מקום העיר שכם הקדומה, קיימת התפלגות של שני עמקים, עמק שכם הנוטה מערבה, ובקעת עין סוכר, סהל עסכר, הנוטה מזרחה. עמק שכם נמשך בין הרי גריזים ועיבל, היוצרים הבדלי גובה של 350—400 מ' בינם לבין העמק. העיר שכם מתפשטת לאורך עמק זה בכיוון צפון מערב — דרום מזרח. ממול לעמק שכם משתרעת בקעת עין סוכר הנמשכת לעבר דרום מזרח, עד לכפרים בית דג'ן ובית פוריך. רוחבה בדרום מגיע עד ל־3—4 ק"מ.

אחת הבקעות הגדולות יחסית והבולטות בשומרון היא בקעת סנור. היא מש־תרעת ממזרח לכפר סנור, שבין שכם לג'נין. אורכה כ־8 ק"מ ורוחבה 3—4 ק"מ, והיא התפתחה לאורך קווי העתק. הבקעה מכוסה סחף קרקע, ובימות חורף אף מוצפת מים. אדמתה טובה לחקלאות. מצפון מזרח לה נמשכת בקעת זבבידה בכיוון צפון מערב — דרום מזרח. דרכה עובר הכביש בקטע זבבידה — טובס. אורכה כ־9 ק"מ ורוחבה כ־3 ק"מ.

עמק דותן, סהל ערבה, הוא העמק הצפוני שבמערכת העמקים והבקעות. הוא משתרע בין הכפר ערבה וג'נין. אורכו כ־9 ק"מ ורוחבו 3—4 ק"מ. צפונה מג'נין מוצא העמק את המשכו לעמק יזרעאל. הוא אחד העמקים הפוריים ביותר בשומרון והמעובדים אינטנסיבית.

נוף בין הרי
גריזים ועיבל

הרי שומרון המזרחיים: במיבנה הכללי של הר שומרון מבחינים אנו, כאמור, בהר המזרחי ובהר המערבי. הרי שומרון המזרחיים משתרעים בין עמק הירדן ממזרח ובין עמקי האורך הניכרים בכביש רמאללה—שכם—טובס. ההרים בנויים גיר מתקופת הקינומן־טורון, ובשכבותיהם העליונות — מתקופת סינון ואיאוקן.

השלוחות והנחלים בהרי שומרון המזרחיים כיוונם, בדרך כלל, מזרח או צפון מערב — דרום מזרח. מצפון לנחל סמיה ואל־עוג'א, המהווים גבול בין שומרון ליהודה, ניתן להכיר במספר נחלים ושלוחות: שלוחת מג'דל בני פדל—עקרבה נמשכת בכיוון צפון מערב — דרום מזרח, ומצפון מזרח לה — נחל אחמר. השלוחות ג'בל אל־כביר (742 מ') וטמון (539 מ') יוצרות ביניהן את עמק נחל פריעה, היוצא מצפון מזרח לשכם. שפכו לירדן הוא דרומית לגשר דמיא. זהו נחל איתן אשר מקורותיו במעיינות עין־אל־פריעה ועין דוליב. אדמת העמק פוריה ומעובדת. מצפון להר טמון נמשכת בכיוון צפון מערב — דרום מזרח הבקעה אל־בוקיעה ובה נחל דרה. צפונית לו רכז רס ג'דר (712 מ'), וצפונית לו נחל אל־מלח הנשפך לירדן ב־דרום עמק בית שאן. מימיו מלוחים. נחל בזק, הנקרא על שם העיר הקדומה "בזק", יוצא מצפון־מזרח לעמק זבבידה, ונשפך לירדן מדרום לטירת צבי.

הרי שומרון המערביים: הרי שומרון המערביים משתרעים ממערב לעמק ה־אורך עד לשוליו המזרחיים של השרון. בחלק זה של שומרון הרכסים והעמקים מאורכים יותר ואף מפותלים. מצפון לנחל שמי מוצאים אנו את שלוחת דיר ע'סנא אשר מצפון לה מתפתל נחל סרידה. נחל זה מנקז את כל האיזור מסלפית בצפון ועד ביר זית בדרום. שלוחה צפונית יותר, היא שלוחת זויה, הנמצאת בגובה ממוצע של 400 מ', ומשמשת בסיס לכביש ח'רס — כפר קסם. מצפון לה זורם נחל קנא הנשפך לירקון. צפונית לנחל זה נמשכת שלוחת עזון, עליה נמשך הכביש שכם־קלקיליה. צפונה לשלוחת עזון מתפתלים שלושה נחלים, שהם היובלים של נחל

אלכסנדר: נחל חוארית, נחל תאנים (תין) ונחל שכם (ואדי זימר). נחל שכם הוא העשיר שבנחלי שומרון, ובו עמקים פוריים המעובדים על ידי כפרי הסביבה. ה־שלוחות בין נחלים אלה כיוונן מערב—מזרח, וגובהן נע בין 350 ל־400 מ'. מצפון לנחל שכם מסתעפים היובלים של נחל חדרה, שהם נחל מצין, נחל אבו־נר ויובלי נחל עירון. מצפון מערב ליובלי נחל עירון מקבלים אנו את מערך הרי אמיר (אום אל פחם), הנמשכים בכיוון צפון מזרח — דרום מערב.

אזורים גיאוגרפיים טבעיים

לאור התיאור המורפולוגי והטופוגרפי שלעיל, ניתן לחלק את איזור יהודה ושומרון ליחידות מישנה גיאוגרפיות, מתוך מטרה לציין את אופיים של חלקי האיזור לצרכי תכנון פיסי ופיתוח. האזורים הגיאוגרפיים המשניים אינם מופיעים תמיד בגבולות ברורים, כי ישנם מקרים שבהם קשה למצוא אחיזה לגבול מדוייק, כמו, למשל, בין גבעות שומרון לשומרון צפוני, או בין הר חברון ובין דרום הר חברון. נוסף לכך יש לזכור, שרוב היחידות הגיאוגרפיות שבתחומי איזור יהודה ושומרון אינן שלמות, והן מוצאות את המשכן הפיסי מעבר ל"קו הירוק".

החלוקה המוצעת להלן מנסה לתחום אזורי מישנה בולטים מבחינה טופו־גרפית וליתולוגית, המבדילה אותם מעל פני סביבתם.[3]

שומרון צפוני: איזור בעל הרים המתנשאים עד לגובה 700 מ' בערך, וגבעות אשר ביניהן מפרידים עמקים רחבים יחסית, כעמק סנור ובקעת זבבידה.

קרקעות העמקים נמצאות בגובה 200—400 מ' מעפה"י. ההרים בנויים מסלעים קשים, בעיקר מגיר איאוקני קשה ומדולומיט. המדרונות היורדים לבקעות ול־גיאיות תלולים וסלעיים. האיזור בולט מבחינה טופוגרפית על פני סביבתו, כאשר נתיבי תחבורה ומערך היישובים מקיפים את ההרים מסביב.

שומרון דרומי: איזור הרי המשתרע בין הרי בית־אל ושכם. בחלקיו הצפוניים עולה גובהו עד ל־800 מ', ואילו בדרום מזרחו — עד ל־1,000 מ'. כלפי מערב הולך האיזור ומשתפל. עמקי אורך ורוחב חוצים אותו בדגם של שתי־וערב. עמקים רחבים יותר מצויים בחלקו הצפוני־מזרחי, מקום שם משתרעים עמק המכמתת, עמק שכם ובקעת עין סוכר. מאפיינים אותו סלעי גיר, דולומיט וחואר מתקופת הקריתיקון, וכן מתלולים וקווי העתק הנמשכים בכיוון צפון מערב — דרום מזרח, וכן מתלולים הפונים לעבר מערב ומזרח.

גוש גריזים ועיבל: זהו גוש הרים הבנוי מגיר קשה, המתרומם בעמק סינקלי־נארי. הרים אלה תלולים ובולטים מאוד על פני סביבתם. גובה הר עיבל מגיע ל־940 מ', ואילו הר גריזים ל־881 מ'. במרכז הגוש מופיעות אף רמות שטוחות. עמק שכם מבתר את גוש ההרים לשניים. בעמק זה מתגלות שכבות סינון עמוקות יותר, ועליהן נובעים מעיינות המספקים מים לשכם וסביבותיה. בבסיסי ההרים נחשפו סלעים קירטוניים מגיל הפליאוקן. מרבית ההר בנוי מסלעי איאוקן בעובי של למעלה מ־300 מ'.[4]

---

3. החלוקה מתייחסת חלקית לזו המוצעת על ידי **י' דן** במאמרו: "קרקעות הרי יהודה והרי שומרון", מכון וולקני לחקר החקלאות, 1968.

4. **ע' פלכסר, ר' פרוינד, י' וילר** — הר גריזים והר עיבל בעיני הגיאולוג, טבע וארץ, ג', י"ב, 1970, עמ' 100—102.

עמק נחל פריעה

עמק יזרעאל הדרומי ועמק דותן: איזור מישורי עד גבעי הכולל את חלקו ה־דרומי של עמק יזרעאל ואת עמק דותן. הוא משתרע בין הרי גלבוע ממזרח ובין רכס אמיר ממערב. גובהם של העמקים כ־200—300 מ' מעפה"י. העמקים הם מישורים אלוביאליים הנבדלים מעל פני סביבתם בשטחי העיבודים החקלאיים שבהם, והיישובים הכפריים המתפרסים בשוליהם.

גבעות שומרון ובית־אל: הגבול בין הגבעות לבין הר שומרון אינו ברור למדי, משום שחסרה כפיפת הר בולטת או מעבר אל שפלה גבוהה. ממערב להרי בית־אל בולטת מדריגה בקטע בית סירא—נעלין—דיר בלוט, אולם צפונה יותר היא נעלמת. הגבול העליון של הגבעות עובר בקו גובה 300 מ' בדרום האיזור, ומגיע בהדרגה לקו גובה 200 מ' בצפונו. האיזור מאופיין על ידי רמות הרריות רחבות יחסית, ושלוחות הרריות המבותרות על ידי עמקי נחלים צרים. במעבר אל מישור החוף הולכים עמקים אלה ומתרחבים. מסלע האיזור כולל בעיקר גיר ודולומיט קינו־מניים וטורוניים. מתלולים וקווי העתק מציינים את מזרחן של גבעות אלה.

מידבר שומרון: איזור המשתרע ממזרח לשומרון צפוני ודרומי, והיורד במדריגה תלולה אל תוך איזור של הרים וגבעות, אשר גובהם נע בין 300 מ' במערב עד לגובה פני הים במזרח. האיזור מבותר על ידי נחלים רבים אשר בהם נחל פריעה הוא הגדול והבולט, וכן בשורה של קניונים המופיעים במעבר בין ההרים ובקעת הירדן. מידבר שומרון צר יותר בהשוואה למידבר יהודה, וגם פחות מגובש ממנו מבחינה טופוגרפית. מתלולים חזקים תוחמים את גבולו ממזרח, וכן קיימים בו קווי העתק מקבילים בין ההר והבקעה. המסלע הוא מתקופת הקינומן העליון ברובו, אך בחלקו הצפוני מצויים רבדים מן הקינומן התחתון. במזרחו מצויים רבדים איאוקניים.

בקעת הירדן: איזור אלוביאלי צר וארוך המהווה חלק מן השבר הסורי־אפריקני החוצה את ארץ ישראל מצפון לדרום. ממערב לירדן צר האיזור ביותר מול הבוקיעה, אך חודר לצפון־מערב אל הר שומרון על ידי עמק פריעה, ואילו כלפי ים המלח הולך האיזור ומתרחב. רוב ההרבדה היא פלאיסטוקנית, וכוללת תצורות של חואר

הלשון. הבקעה כולה נמצאת מתחת לפני ים התיכון, ומבותרת על ידי אפיקים לא־עמוקים של נחלים. בחתך רוחב ניתן להכיר בה את החלק העילי הוא ה״ע׳ור״, והחלק הנמוך הוא ה״זור״, מקום התפתלות הנהר באפיקו.

הרי בת־אל: במת הר רחבה ביותר בצפונם של הרי יהודה. מגיעה בחלקה ה־מזרחי לשיא של 1,016 בהר בעל חצור. גובהה הכללי נע בין 700 עד 1,000 מ׳. מבותרת רק בשוליה המערביים והמזרחיים על ידי נחלים. מאפשרת התפתחות רחבה יחסית של מערכת יישובים ותחבורה על גבי במת ההר. המסלע הוא מתקו־פת הקינומן־טורון. מתלולים וקווי העתק תוחמים את גבול האיזור ממערב ומ־מזרח, כאשר במעבר מן הבמה אל מידבר יהודה מופיעים קניונים גדולים.

הרי חברון: איזור זה כולל את במת ההר, מסביבות חברון ועד לדרום ירושלים. גובה ההר מגיע כאן ל־800—1,000 מ׳. השטח מאופיין ברבדים חואריים רכים המתחלפים עם רבדי גיר מן הקינומן התיכון. סדרות קשות יותר מצויות במדרון המערבי התלול, שבו מתגלים דולומיטים מן הקינומן התחתון. ביתור של במת ההר קטן יחסית, והשטח מאופיין בגבעות נמוכות המתחלפות בעמקים שטוחים. כלפי מזרח ומערב מבותר האיזור על ידי נחלים. כלפי מערב מצויה בו כפיפה הררית, המבדילה אותו מן השפלה, ואילו כלפי מזרח — מותחם הוא על ידי מדריגת הר תלולה.

דרום הרי חברון: איזור המשתרע דרומה לחברון עד להרי יתיר, ענים ועירא. גובהו כ־600 מ׳ בדרום־מערב, באנטיקלינה של דהיריה, והוא עולה עד ל־800 מ׳ ויותר בצפונו ובמזרחו. תלילות רבה ניכרת בו במורדות האנטיקלינות ובסביבות הנחלים. בגב ההר מופיע קרום נארי עבה על קירטון סינוני, ואילו בגיאיות מופיע גיר טורוני. התבליט הכללי של האיזור מתון יחסית, למרות גובהו הרב.

השפלה הגבוהה: קטע מאיזור רחב יותר המשתרע מערבה לעבר שפלת יהודה. גובהו כ־400—600 מ׳. בעל מדרונות מתונים ועמקים רחבים, ועל כן מצויים בו יישובים בצפיפות יתירה. מותחם ממזרח על ידי כפיפת הר חברון, המהווה את האלמנט המורפולוגי העיקרי בשטח. המסלע הוא קירטוני, איאוקני וסינוני רך המצופה בקרום נארי.

מפתן מידבר יהודה: רצועה בת 6—8 ק״מ המבדילה בין במת ההר לבין מידבר יהודה, והמהווה תחום מעבר בין שני אזורים גיאוגרפיים אלה. גובהה כ־600—800 מ׳ מעפה״י בדרום, וכ־400—600 מ׳ במרכזה, ממזרח לירושלים. בצפונה יורד המפתן עד לבקעת הירדן. האיזור תלול ומבותר, אולם עקב הימצאותה של מדריגה בגובה 500—600 מ׳ מצויות בה רמות עם קרקע עמוקה יחסית. המסלע הוא של סלעי קינומן־טורון קשים. ממזרח לירושלים מצויים אף סלעי קירטון סינוניים רבים עם ציפוי של נארי עבה.

מידבר יהודה: איזור בעל מיבנה מורפולוגי מיוחד החוסה בצידם המזרחי של הרי יהודה. נמשך מן הנגב הצפוני־מזרחי ועד למזרחם של הרי בית־אל. מצטיין במערכת מדריגות ובמתלולים הנמשכים ביניהם, ומסתיים במצוק הררי תלול במעבר אל ים המלח ובקעת הירדן. נחלים רבים מבתרים אותו בכיוון צפון מערב — דרום מזרח, היוצרים קניונים עמוקים במעבר מן ההרים אל החוף. גובהו נע בין 400 מ׳ במערב עד ל־200 מ׳ במזרח, לפני הירידה אל ים המלח ובקעת הירדן. המסלע הינו מתקופת סינון ופליאוקן ומכיל אבני גיר רכות יחסית. בחלקו המזרחי מופיע מסלע מן הקינומן העליון.

מערות "קומראן"
וסביבות עין פשחה

חוף ים המלח: רצועת חוף צרה המשתרעת בין מצוקי מידבר יהודה במערב וחוף ים המלח ממזרח. בנויה ממניפות סחף אלוביאליות. בצפון ים המלח מתרחבת הרצועה וכוללת אף משקעי מליחות.

מסקנות תכנוניות

- מיבנהו הטופוגרפי של האיזור גורם להתהוות מידבר לכל אורך חלקו המזרחי, דבר המפחית את אפשרויות הפיתוח הכלליות ומגביל אותן למרכזו ולמערבו, ולקטעים מסויימים בבקעת הירדן.
- מיבנה האיזור גורם להתהוות תנאי אקלים נוחים מבחינת גשמים וטמפרטורות במרכזו ובמערבו, ולתנאי אקלים קשים יותר במזרחו, המגבילים חקלאות ויישוב, והמצריכים אספקת מים מלאכותית לצרכי פיתוח אינטנסיבי.
- קיימת צמידות בין מיקום יישובים באיזור לבין הטופוגרפיה, המתבטאת בבחירה סלקטיבית של מיקום על גבי במת הר או על שלוחות הרריות. מיקום יישובים בעתיד יצטרך להתחשב במיבנה הטופוגרפי השליט.
- המעבר בין ההר למידבר יוצר, בדרך כלל, יישובים גדולים במפתן מידבר

יהודה ושומרון, בעוד שכלפי מרכז ההר ומערבו מתפתחת רציפות יישובית של כפרים קטנים ובינוניים. יש להניח, שגם בעתיד תהיה קיימת מגמה זו.

- החיץ בין ההר והמידבר הוא מן הבולטים ביותר באיזור, ועל כן יהיה צורך להביא בחשבון את חשיבותו ביחס לפיזור אוכלוסין, סוגי האוכלוסין שיגורו משני צידיו, תעסוקת התושבים ומפעלי הפיתוח שיידרשו בחלקיו השונים.
- מיבנהו הליתולוגי של ההר עשוי להבטיח מקורות אבן לבניה בשפע.
- המינראלים המצויים בצפון ים המלח מהווים פוטנציאל גדול לפיתוח כלכלי, הן סביבתי והן כללי.
- פיתוח חקלאי באיזור יוכל להיעשות בעמקים ובשטחי־הר מתונים יחסית, וזאת לאחר פעולת הכשרת קרקע ודירוג. הרחבת שטחי החקלאות יכולה להיעשות במקומות סבירים מבחינה טופוגרפית וליתולוגית, כגון: עמק דותן, גבעות שומרון, הרי בית־אל ובמת הר חברון.
- יש להניח, שמערכת השברים וההעתקים של האיזור נותנת סיכוי להימצאותם של מי תהום, במיוחד בשומרון צפוני ודרומי, בגבעות שומרון ובית־אל, ובשולי בקעת הירדן.
- איזור הררי זה עשוי לגרום לפיתוח עירוני מוגבל בשטח ובאוכלוסין, וזאת בגלל תנאי הבניה העירונית הקשים בהר, וחוסר תיפקודים כלכליים בהר המאפשרים פיתוח עירוני רחב־מימדים.
- איזור ההר מאפשר התפתחות צירי אורך לתחבורה, הן בבמת ההר והן ב־בקעה. בגלל המתלולים שבמזרחו ובמערבו מתאפשר פיתוח של צירי רוחב רק במידה פחותה.
- עורקי תחבורה רוחביים יכולים להימשך בעיקר לאורך יובלי הנחלים.
- קווי התחבורה האפשריים חייבים להיצמד אל המיבנה הטופוגרפי השליט, ללא אפשרות תמרון בתואים.
- מיבנה הנוף באיזור מהווה מוקד משיכה טבעי לתיירות, וזאת בגלל גיוון הנוף על פני מרחקים קצרים ותנאי האקלים השונים.
- ההר מהווה רקע מתאים לפעולות ייעור נרחבות ולפיתוח הצומח הטבעי.
- חוף ים המלח עשוי להוות בעתיד אתר תיירות מושך, במיוחד בגלל טיב מימיו ואקלימו הנוח בחורף.

אקלים
CLIMATE

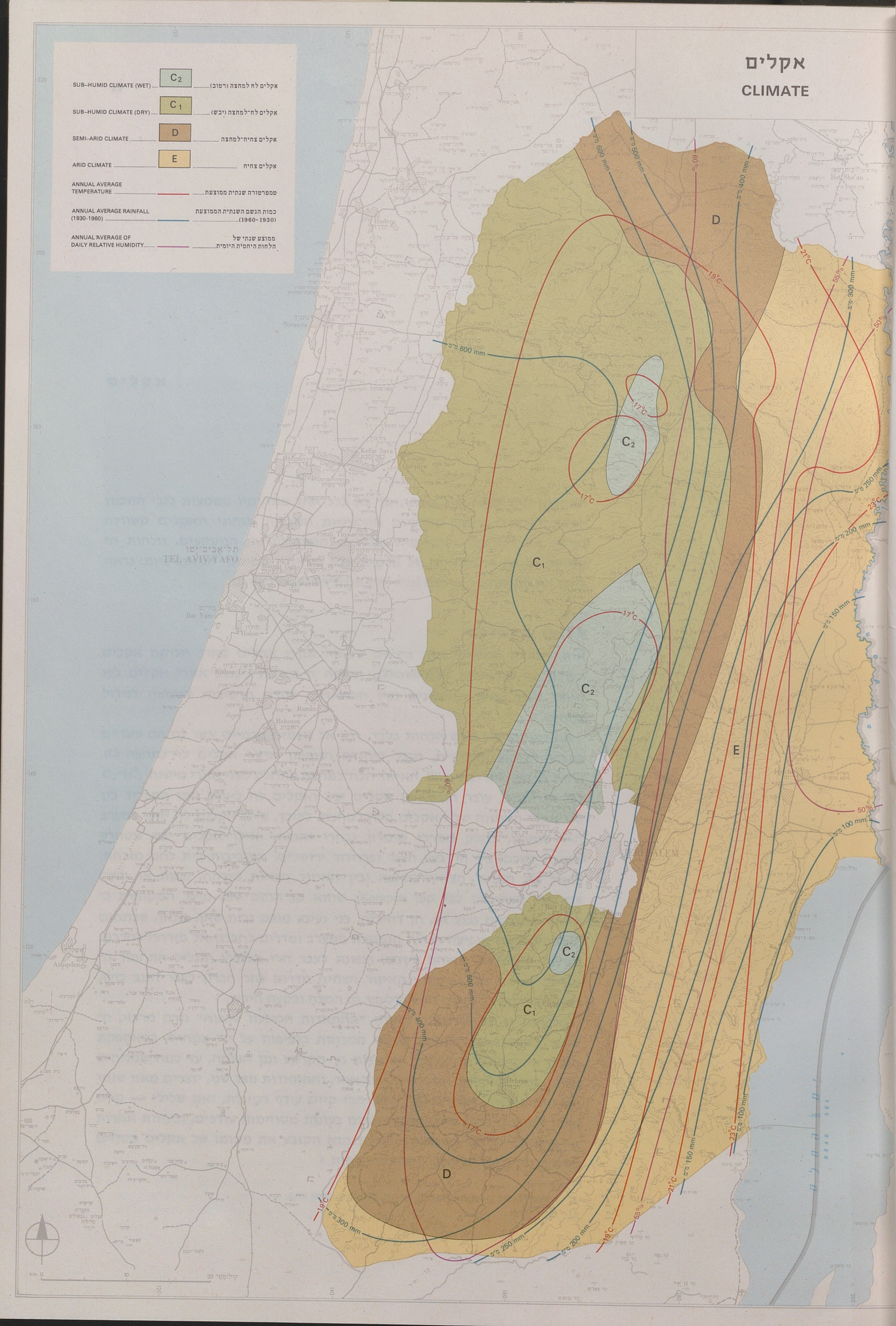

אקלים

האקלים הינו נושא רחב ביותר, אך לא לכל אחד מתחומיו משמעות לגבי התכנון הפיסי האזורי. נראה, שהבעיות התכנוניות הנובעות מנתוני האקלים קשורות בעיקר אל החלוקה האקלימית הכללית, הטמפרטורות, המשקעים, הלחות היחסית, ומידת התבטאותם של גורמים אלה ביחידות המישנה הגיאוגרפיות. נראה להלן את מהותם של גורמים אלה ואת מידת השפעתם באזורנו.

אזורי אקלים

איזור יהודה ושומרון נכלל בתחום שלושה אזורי אקלים מתוך חלוקת אקלים העולם של תורנתויט (Thornswaite). חלוקה זו שואפת לקבוע אזורי אקלים לפי היחס שבין כמות המשקעים ובין ההתאדות, כגורם הרטיבות הנחוצה לגידול צמחים.[1]

אם נתייחס אל גורם הלחות בלבד, ולא אל גורמים תרמיים אשר גם הם עשויים לקבוע חלוקה אקלימית, נקבל ביהודה ושומרון איזור אקלים לח־למחצה (C), צחיח־למחצה (D) וצחיח (E). האיזור הלח־למחצה מתחלק לשני אזורי מישנה C_1 ו־C_2. לפי תורנתויט, עובר הגבול בין אקלים יבש ואקלים לח לאורך הקו המפריד בין שני אזורי המישנה של האקלים הלח־למחצה. לפיכך, קיים אקלים לח יותר במערב הרי שומרון, בחלק ממרכז שומרון ובהרי יהודה, ואילו אקלים יבש משתרע ממזרח לשכם, בין הר בעל חצור ופרוזדור ירושלים, ומסביבות בית לחם מזרחה. הגבול בין האיזור הצחיח־למחצה ובין האיזור הצחיח מזדהה, פחות או יותר, עם גבול הצחיחות לפי קפן (Koeppen), שהוא קו הגשם 250 מ״מ. המקומות ב־אזורנו המציינים גבול זה, הן דהיריה, בני נעים, טובס ובית שאן. מכאן, שבתחום הצחיח־למחצה מופיעה רצועה הנמשכת ממערב ומדרום לחברון אל מזרחה לחברון, מזרחה לירושלים, מזרחה לשכם, וצפונה לעבר הרי הגלבוע והגליל התחתון המזרחי. לעומת זאת, משתרע האיזור הצחיח מדרום להר חברון לעבר הנגב כולו, וכן ממפתן מידבר יהודה מזרחה לעבר ים המלח ובקעת הירדן.

בחלוקה זו של תורנתויט מהווה ״ההתאדות הכוללת שבכוח״ גורם מרכזי, המוגדר כהפסדי מים לאוויר משטח המכוסה ברציפות על ידי צמחיה, כשאספקת המים אינה מוגבלת, כלומר: התאדות מן הקרקע ומן הצומח, עד כמה שמניחים אותה תנאי האקלים. המשקעים מצד אחד, וההתאדות מצד שני, יוצרים מאזן שנתי של מים באיזור. אם המאזן חיובי, הרי קיים עודף רטיבות, ואם שלילי — קיים גרעון רטיבות. ברוב האקלימים קיימים בעונות מסויימות עודפים, ובעונות אחרות — גרעונות, והיחס בין העודף לגרעון הוא הקובע את מקומו של אקלים מסויים בסולם האקלימי, שיסודו אינדכס הלחות.[2]

---

1. **אטלס ישראל** — אזורי אקלים, קרינה, התאדות, גליון 6/IV.
2. כנ״ל.

מכאן, שהאקלים הלח־למחצה (C_2) המופיע בקטעים משדירת ההר של שומרון ויהודה, הינו הווריאנט הרטוב המתאפיין מבחינה עונתית בחוסר מים ניכר בקיץ. מערב שומרון, וקטעים מן המרכז והמזרח, וכן חלקים של הרי יהודה והרי חברון, שייכים לווריאנט היבש (C_1) המתאפיין מבחינה עונתית בעודף מים ניכר בחורף. האקלים הצחיח־למחצה מציין עודף מים מתון בחורף, ואילו האקלים הצחיח אינו מראה כמעט עודף מים בשום עונה.

ט ם פ ר ט ו ר ה

כל עליה בגובה של 100 מ׳ גוררת בממוצע לירידה של הטמפרטורה השנתית הממוצעת כדי חצי מעלה. כן ידוע, שהים גורם להורדת הטמפרטורה השנתית הממוצעת. מצירופם של שני גורמים אלה נובע, שמפל הטמפרטורה השנתית הממוצעת בעליה מחוף ים התיכון אל רכס ההרים מערבה מן הירדן, ערכו רק 0.3° עד 0.4° לכל 100 מ׳. כנגד זה גדול במקצת ערכו של מפל זה בין שדירת ההר המרכזית לבין בקעת הירדן, והוא מגיע עד 0.65° לכל 100 מ׳. לזה יש להוסיף גורם אחר, והוא העליה בטמפרטורה השנתית הממוצעת, ככל שמדרימים בגבהים טופוגרפיים שווים. דבר זה בולט בבקעת הירדן במיוחד, אשר בה הבדלים ניכרים בין צפונה לבין חוף ים המלח.[3]

הטמפרטורה השנתית הממוצעת ביהודה ושומרון היא 19°, עם ערכים נמוכים יותר של 17° בשיאי ההרים של חברון, בית־אל, גריזים ועיבל. כלפי מזרח עולה הטמפרטורה השנתית על פני מרחקים קצרים ומגיעה לממוצע שנתי של 23° בבקעת הירדן. בחתך צפוני—דרומי של בקעת הירדן נמצא ערכים ממוצעים של 21° בעמק בית שאן, ו־25° מול לשון ים המלח. הטמפרטורה הממוצעת של אוגוסט, הוא החודש החם ביותר, מגיעה ברוב האיזור ל־24°, עם ערכים נמוכים יותר על במת ההר ובשיאי ההרים, המגיעים ל־24° ו־22°, וערכים ממוצעים של 32° בבקעת הירדן. הטמפרטורה הממוצעת של ינואר, הוא החודש הקר ביותר, מגיעה באיזור ל־10°, ובשיאי ההרים בחברון ובשומרון ל־8°. הערכים של בקעת הירדן ואיזור ים המלח גבוהים אז יותר, ומגיעים ל־14°—16°. אשר למספר הימים בממוצע שנתי, שבהם ערכי טמפרטורה נמוכים מ־10°, ניתן לאמר, שהם גבוהים במיוחד במרכזו של ההר, גם בשומרון וגם ביהודה, ומגיע ל־125. כלפי מידבר יהודה ובקעת הירדן הולך מספר זה ויורד. לעומת זאת, ימים שבהם טמפרטורת המכסימום היא 35° ויותר, אינם שכיחים בהר, אלא בעיקר במידבר שומרון, מידבר יהודה ובקעת הירדן. שם מופיעים 100—125 ימים כאלה.[4]

איזור יהודה ושומרון נתון לתופעה השכיחה של ימי שרב, המתאפיינת בטמפרטורות גבוהות בזמן קצר, ובלחות יחסית נמוכה. תופעה זו קורית, לרוב, בעונות האביב והסתיו. כן מצטיין האיזור בימי שרב כבדים. שרב כבד מוגדר על ידי טמפרטורה יומית, שהיא מעל לנורמאלית, ולחות יחסית יומית של 20% ולמטה מזה. ב־10% של ימי השרב שורר שרב כבד.[5] הוא אינו מופיע בבקעת הירדן, למשל,

---

3. **אטלס ישראל** — טמפרטורה, גליון IV/1.
4. **אטלס ישראל** — אזורי אקלים, קרינה, התאדות, גליון IV/6.
5. **אטלס ישראל** — לחות יחסית, עננות, טל, שרב, גליון IV/5.

קרקע וצומח באקלים
הצחיח של מידבר יהודה

כנראה בגלל ההשפעה הממתנת של ים המלח. במערב יהודה ושומרון שכיחים כ־60—80 ימי שרב בשנה, ובהרי ירושלים אף יותר מ־100. ימי שרב כבדים שכיחים כ־12 לשנה בהרי ירושלים, וכ־6 במערב שומרון ויהודה.

משקעים

איזור יהודה ושומרון, כיתר אזורי הארץ, תלוי הרבה בגשמים. מפת הגשם של ארץ ישראל, המציינת את כמות הגשם השנתית הממוצעת בתקופת שנים מסויימת, מגלה כמה עקרונות, שלפיהם משתנות כמויות הגשם השנתיות הממוצעות ממקום למקום. א. כמות הגשם פוחתת והולכת מן הים אל היבשה פנימה, ממערב ל־מזרח. ב. כמות הגשם פוחתת והולכת בכיוון אל האיזור המדברי שבדרום, כלומר, מצפון לדרום. ג. כמות הגשם גדלה והולכת לפי הגובה שמעפה״י, כך שמוצאים מינימום משקעים באזורנו מעל לים המלח, ומכסימום — מעל להר חברון והרי בית־אל. ד. כמות הגשם תלויה בהצבת המקום, עד שבדרך כלל, מורדות ההרים הפונים אל הרוח המביאה את הגשם מקבלים יותר גשם ממורדות הנמצאים בסתר רוח הגשם.[6]

כמות המשקעים הממוצעת לשנה היורדת בהרי יהודה היא כ־600 מ״מ. כמות ממוצעת של 700 מ״מ יורדת בסביבות בית לחם ובהרי בית־אל. במורדות המערביים של ההר מגיעה כמות הגשמים ל־500 מ״מ לשנה, בעוד שכלפי מזרח יורדות הכ־מויות בחריפות רבה, עד לפחות מ־200 מ״מ בשנה ביריחו. כמות הגשם השנתית הולכת ופוחתת מצפון לדרום, ובמורדות הדרומיים של שלוחות דהיריה ותל קריות מגיעים אנו שוב ל־200—300 מ״מ, המציינים את גבול הצחיחות. מיעוט הגשמים ביחס לצפון הארץ, וחוסר העתקים ושברים ועמקי רוחב, מונעים את חדירת ה־

6. **אטלס ישראל** — גשם, גליון 2/IV.

רוחות והגשמים להר, ומפחיתים על ידי כך את פוריותו החקלאית. המידבר ה־משתרע ממזרח להר ובמקביל לו, הינו תופעה אקלימית ביסודה, הקשורה בהי־מצאותו בסתר הגשם ובירידה האדיאבאטית של אוויר נטול־לחות מן ההר אל בקעת הירדן. הוא מוסיף על ידי כך לצחיחות ולדלות החקלאות במזרח הר חברון. היעדר שברים והעתקים, עם כמויות גשם ההולכות ופוחתות כלפי דרום ומזרח, גורמות לכך, שמעטים הם מקורות המים ביהודה. מספר המעיינות מצומצם, וקשיי החקלאות גדולים.

כמות הגשם השנתית בהר שומרון מגיעה לממוצע שנתי של 600 מ״מ. הכמות השנתית יורדת בחריפות לעבר מזרח ומגיעה ל־200 מ״מ בבקעת הירדן. הגשמים חודרים מזרחה אל שומרון, וזאת בגלל מערך השלוחות והחדירות הקלה יחסית. באופן זה מקבלים הרבה עמקי רוחב בין־הרריים כמויות גשם ניכרות. גם מידבר יהודה, הנמשך לכל אורך האשדות המזרחיים של הר חברון והר יהודה, נפסק במזרחו של הר שומרון הצפוני, מקום שם קיימת התמזגות עם משטר הרוחות הים תיכוני.

ביהודה ושומרון אף מצויים ימי שלג, 4—5 בממוצע לשנה. השלגים מתרכזים בעיקר בהרי ירושלים, בהר חברון הגבוה וברמת בית־אל.

הלחות היחסית השנתית הממוצעת

הלחות היחסית מוגדרת כיחס (ב־%) בין הלחות המוחלטת (כמות אדי המים, שמחזיקה יחידת נפח של אוויר בטמפרטורה מסויימת) ובין כמות הרוויה באותה טמפרטורה (הכמות המכסימאלית של אדים שהאוויר יכול להכיל באותו נפח, הגדלה במהירות עם עליית הטמפרטורה).

הלחות היחסית בפנים הארץ קטנה מן הלחות שבאיזור החוף, לכן הולכים וקטנים בארצנו, בדרך כלל, ערכיה של הלחות היחסית ככל שאנו פונים דרומה ומזרחה. אולם מסתבר, ששיעור ירידתה של הלחות היחסית משתנה לפי שעות היום. גם בשעות הצהריים, שבהן מתקרבת הלחות היחסית למינימום היומי, עדיין שיעורה גבוה ברצועת החוף. באיזור זה מביאה הרוח הים־תיכונית רטיבות מן הים, ואינה מניחה ללחות היחסית לרדת לשיעור הדומה לזה שבפנים הארץ. לא רק בקיץ, אלא גם בעונות אחרות מתפתחת רוח ימית אשר כתוצאה מנשיבתה חלה ירידה תלולה של הלחות היחסית בשעות הצהריים מן החוף אל ההר. איזור הירידה התלולה של הלחות היחסית בשעות הצהריים שוכן במזרח ההר. בשעות הערב מגיעה בעונה החמה הרוח הים־תיכונית לאיזור ים המלח ודרומה, לאחר צניחתה מהרי יהודה, והיא יבשה למדי, ואילו באזורים המערביים כבר הספיקה להעלות את הלחות היחסית בשיעור ניכר. הפרשי הלחות היחסית בין אזורי הארץ השונים קטנים יחסית.[7]

חלוקת הלחות היחסית ביהודה ושומרון מראה ירידה מהירה של הלחות היחסית על יד מישור החוף, ירידה איטית לפי הערך באיזור ההררי, ושוב ירידה מהירה לצד בקעת הירדן. במישור החוף גבוהה הלחות היחסית במשך כל השנה, ואילו בפנים

---

7. **אטלס ישראל** — לחות יחסית, עננות, טל, שרב, גליון IV/5.

הארץ נרשמים ערכים גבוהים בחורף, וערכי מינימום בעונה חמה. מהלך הלחות הממוצעת במשך השנה הוא בכיוון הפוך לזה של הטמפרטורה.

במרביתו של שומרון ההררי וצפונו של הר יהודה מגיעה הלחות היחסית השנתית הממוצעת ל־70%, ואילו בבקעת הירדן ל־55%, כאשר המפל משופע על פני מרחקים קצרים.

ט ל

כמות הטל תלויה לא רק בגורמים גיאוגרפיים ואקלימיים, אלא גם בהרבה בהשפעות מקומיות, כמו טופוגרפיה, סוג הקרקע, סוג הצומח ועוד. מספר לילות הטל כמודד הינו יסוד יציב גם לגבי הזמן וגם לגבי האפיון האזורי. מישור החוף הנמשך ממערב להרי יהודה ושומרון הוא אחד האזורים העשירים בטל. ככל שפונים צפונה נעשים התנאים להיווצרות טל קשים יותר, מחמת קרבתם של ההרים לים, שמהם יורדים בלילות זרמי אוויר המונעים התהוות טל.

איזור ההר ביהודה ושומרון אינו מצטיין בטללים מרובים. אחת הסיבות לכך היא מיעוט הלחות באוויר, גם המוחלטת וגם היחסית, וזאת מחמת הגובה מעפה"י והמרחק ממנו גם יחד. הרבה תלוי בטופוגרפיה המקומית, ובהימצאו של המקום במדרונו המזרחי או המערבי של הר.[8] מספר לילות הטל בשנה במערב שומרון ויהודה הוא 160—200, בבמת ההר — 120—160, ובבקעת הירדן — פחות מ־120.

האקלים לאזוריו הגיאוגרפיים

לאור התכונות האקלימיות שפורטו לעיל, ניתן לאפיין את אקלים יהודה ושומרון לאזוריו הגיאוגרפיים הטבעיים.

אקלימו של שומרון צפוני הינו ים־תיכוני ולח־למחצה. כמות המשקעים השנתית הממוצעת בו מגיעה ל־400—500 מ"מ. היא עולה כלפי מערב, ויורדת כלפי מזרח. אשר לטמפרטורה השנתית, הרי תלוי הדבר בגבהים הטופוגרפיים. מאחר שמצויים בו הרים ועמקים בקרבה יתירה, נמצא הפרשי טמפרטורה מסויימים ביניהם. ה־טמפרטורה הממוצעת של אוגוסט היא 26^{0}, ואילו הממוצעת של ינואר — 10^{0}.

גם האקלים של שומרון דרומי הוא ים־תיכוני ולח־למחצה. כמות המשקעים מגיעה בו ל־500—600 מ"מ. הטמפרטורות הממוצעות נמוכות יחסית בהשוואה לשומרון צפוני, ובמיוחד אלה של חודשי החורף, היורדות עד ל־8^{0}.

אקלימו של עמק יזרעאל הדרומי ועמק דותן חם יחסית בהשוואה ליתר חלקי שומרון. טמפרטורות הקיץ מגיעות שם ל־28^{0} בממוצע, ואילו טמפרטורות החורף מתונות יותר מאשר בהרי שומרון הגבוהים. הן מגיעות ל־12^{0} בממוצע בינואר. גוש גריזים ועיבל יוצר מובלעת אקלימית בשומרון, משום שכמויות הגשם השנתיות מגיעות שם ל־700 מ"מ, שהן ב־100 מ"מ גבוהות יותר מן הממוצע של סביבתן. גם הטמפרטורות נמוכות יותר, במיוחד אלה של החורף. הן יורדות ל־8^{0} בממוצע, לעומת 10^{0} של סביבתן. כן נתון איזור זה לרוחות עזות. עמק שכם, ה־

---

8. כנ"ל.

מוגן מצפון ומדרום על ידי ההרים, פתוח לרוחות המערביות הקרירות המנשבות דרכו, והמחדירות ענני גשם.

מערב הרי שומרון והרי בית־אל הינו בעל אקלים ים־תיכוני מובהק, השורר אף ברובו של מישור החוף. הטמפרטורות גבוהות שם במקצת מאלה שליד חוף הים, וזאת בגלל המרחק מן הים מצד אחד, ומפאת האוויר ההררי השוקע אל המישור, הגורם להתחממות־יתר. כמויות הגשם השנתיות מגיעות באיזור זה ל־500 מ״מ בממוצע.

מידבר שומרון מאפיין את האקלים השורר בסתר שדירת ההר המרכזית. האיזור הינו צחיח עד צחיח־למחצה, וכמות הגשם נעה בו מ־350 מ״מ בחלקו העליון ועד ל־200 מ״מ בחלקו התחתון. הטמפרטורות עולות ככל שיורדים לעבר בקעת הירדן, בעיקר בגלל חוסר משבי רוח ממערב, והנפילה האדיאבאטית של האוויר אל הבקעה, הגורמת ליובש ניכר. הטמפרטורות נמוכות בחלקו הדרומי והגבוה של המידבר, וגבוהות יותר בקרבת בקעת הירדן בצפון. גם תחום ההשתרעות של הטמפרטורות הגבוהות הולך ומצטמצם כלפי צפון.

בהרי בית־אל מופיע אקלים ההרי ים־תיכוני טיפוסי עם טמפרטורה חורפית ממוצעת של 10°, וטמפרטורת קיץ של 24°. הטמפרטורות נמוכות, יחסית, בהשוואה להרי ירושלים שמדרום. כמות הגשם מגיעה ל־700 מ״מ בממוצע לשנה, שהיא כ־100 מ״מ יותר מאשר בהרי ירושלים.

בהר חברון שורר אקלים ים־תיכוני לח־למחצה. בגלל גובהו הרב, נמוכות הטמפרטורות שלו בהשוואה לסביבתו, כאשר בחורף שוררות בו לפעמים טמפרטורות קיצוניות נמוכות הקרובות ל־0°. כמות הגשם נעה בין 700 מ״מ בשיאי ההרים, והיא יורדת בצורה בולטת כלפי מזרח ודרום, ופחות כלפי מערב.

דרום הר חברון הוא ברובו צחיח־למחצה, ובחלקו הדרומי מערבי אף צחיח. כמות הגשם בו נעה בין 300 מ״מ בדרום האיזור עד ל־450 מ״מ בצפונו. ערכי הטמפרטורות בקיץ נוחים יחסית, אולם החורף קר ביותר.

אקלים השפלה הגבוהה צחיח־למחצה, כמות הגשמים השנתית הממוצעת מגיעה בה ל־400 מ״מ בצפונה, ול־300 מ״מ בדרומה. הטמפרטורות השנתיות השוררות בה גבוהות מאלה שבמישור החוף הממוזג. הן מגיעות ל־26° בממוצע באוגוסט, ולפעמים אף גבוהות יותר בגלל נפילת אוויר חם מן ההרים בימי שרב.

מפתן מידבר יהודה הינו איזור מעבר בין ההר וים המלח, ובעל אקלים צחיח עד צחיח־למחצה. כמות המשקעים בו נעה בין 400 מ״מ בחלקו העליון עד ל־250 מ״מ בחלקו התחתון. הטמפרטורות תלויות בגובה שמעפה״י. הן נמוכות יחסית בדרום, באזורים הגבוהים, וגבוהות בצפון, בקרבת בקעת הירדן. אקלימו של מידבר יהודה צחיח, וכמות המשקעים בו פחותה מ־200 מ״מ. בחלקו הדרומי־מזרחי מגיעה כמות הגשם אף לפחות מ־100 מ״מ לשנה. האוויר שם יבש וחם ברוב ימות השנה.

בקעת הירדן הינה בעלת אקלים יבש וחם בכל עונות השנה, כאשר דרגות החום עולות בה מצפון לדרום. כמויות הגשם נמוכות למדי, ונעות בין 300 מ״מ בצפון ל־100 מ״מ בדרום. חוף ים המלח מתון יותר בדרגות החום שלו, בעיקר בגלל השפעת הבריזה של הים.

מסקנות תכנוניות

- מבחינה אקלימית מעודד האיזור התיישבות ומגורים עבור האדם, ובמיוחד מרכזו וחלקו המערבי. בחלקים אלה אין אקלים יבש מדי, ולא לח מדי. קיים בו מיזוג נוח של ימיות וייבשתיות עם תנאי לחות נוחים יחסית.
- רצוי לאתר יישובים בראשי גבעות על מנת להשיג יתרונות אקלימיים במשבי רוח, טמפרטורות נמוכות בקיץ, לחות יחסית נמוכה יותר, וכד'.
- הצבת יישובים או הרחבתם רצויה במורדות מערביים של גבעות ושלוחות משום שמערבו של האיזור הוא בעל יתרונות אקלימיים בהשוואה למזרחו.
- הטמפרטורות הנמוכות בחודשים הקרים השוררות באיזור, מכשירות אותו לגידול עצי פרי נשירים, הזקוקים למנה גדולה של טמפרטורה נמוכה בחודשי שנתם. יש לנצל את ההר מבחינה חקלאית כמקור עיקרי למטעי פרי.
- בגלל תופעת השרב השכיחה בהר הגבוה יותר מאשר במורדות המערביים והמזרחיים, קורית התאדות חזקה עם ירידה בלחות. דבר זה דורש פיתוח מאגרי מים להשקיה מוגברת בשטחי החקלאות.
- כמויות הגשם השנתיות הממוצעות היורדות באיזור מספקות מליוני ממע"ק מים למי התהום. דבר זה מבטיח אספקה מתמדת של מים לאקוויפרים הקיימים, ונותן סיכויים לקידוחים נוספים.
- כמות הגשם הרבה יחסית היורדת באיזור על רקע שבירותו הגיאולוגית, נותנת מקום לנביעת מעיינות במספר רב, במיוחד בצפונו של האיזור וב־שוליים המזרחיים שלו. שפע המעיינות עשוי לאפשר הרחבת החקלאות ההררית וביסוסה.
- עונתיות המשקעים והימצאות האיזור בגבול האקלים הצחיח והצחיח־למחצה ידרוש פיתוח גידולי שלחין במידה ניכרת.
- פיתוח יישוב וחקלאות בבקעת הירדן ידרוש הקמת מפעלים להשקיה מלא־כותית בגלל תנאי האקלים היבש והחם, ובגלל מקורות המים המקומיים המצומצמים לצורך זה.
- קיום ערכים קיצוניים של גשם בחלקים הגבוהים של ההר וריכוז כמויות הגשם העיקריות בכמה מחודשי העונה, גורם לזרימה מהירה של מי־נגר עם עוצמת סחיפה חזקה, דבר שידרוש דירוג מתמיד והשקעה רבה למניעת הרס וסחף קרקע.
- הימצאות האיזור בגבול הצחיחות או הצחיחות־למחצה, מעמידה אותו ב־סכנת בצורת. יש להביא דבר זה בחשבון בהרחבת שטחי הגידולים באיזור.
- כדאי לנצל את העמקים הבין־הרריים לגידולים חקלאיים משום שבהם יש ריכוזי טל בעקבות האינברסיות של האוויר, המגדילות את מאזן המים בקרקע.
- השלג היורד לעתים בהר עלול לגרום לקפיאת גידולים ולמפלי קרקע, אולם בגלל שהותו הקצרה, אין לראותו כגורם רב ערך בחקלאות. חשיבותו רבה יותר מבחינת התחבורה, כי בעטיו יש צורך לנצל עורקי תחבורה אלטרנטי־ביים.

- התנאים האקלימיים מכשירים את ההר לתיירות־פנים, במיוחד בעונת הקיץ, ולפיתוח־יתר של מרכזי קייט ונופש הרריים.
- יש מקום לעידוד מוקד תיירות ונופש בחוף ים המלח, הממזג את סביבותיו, ויוצא דופן בהשוואה ליתר חלקי בקעת הירדן.
- יש לנצל את אקלים בקעת הירדן לפיתוח גידולים טרופיים ולירקות מבכירים.

קרקע
SOILS

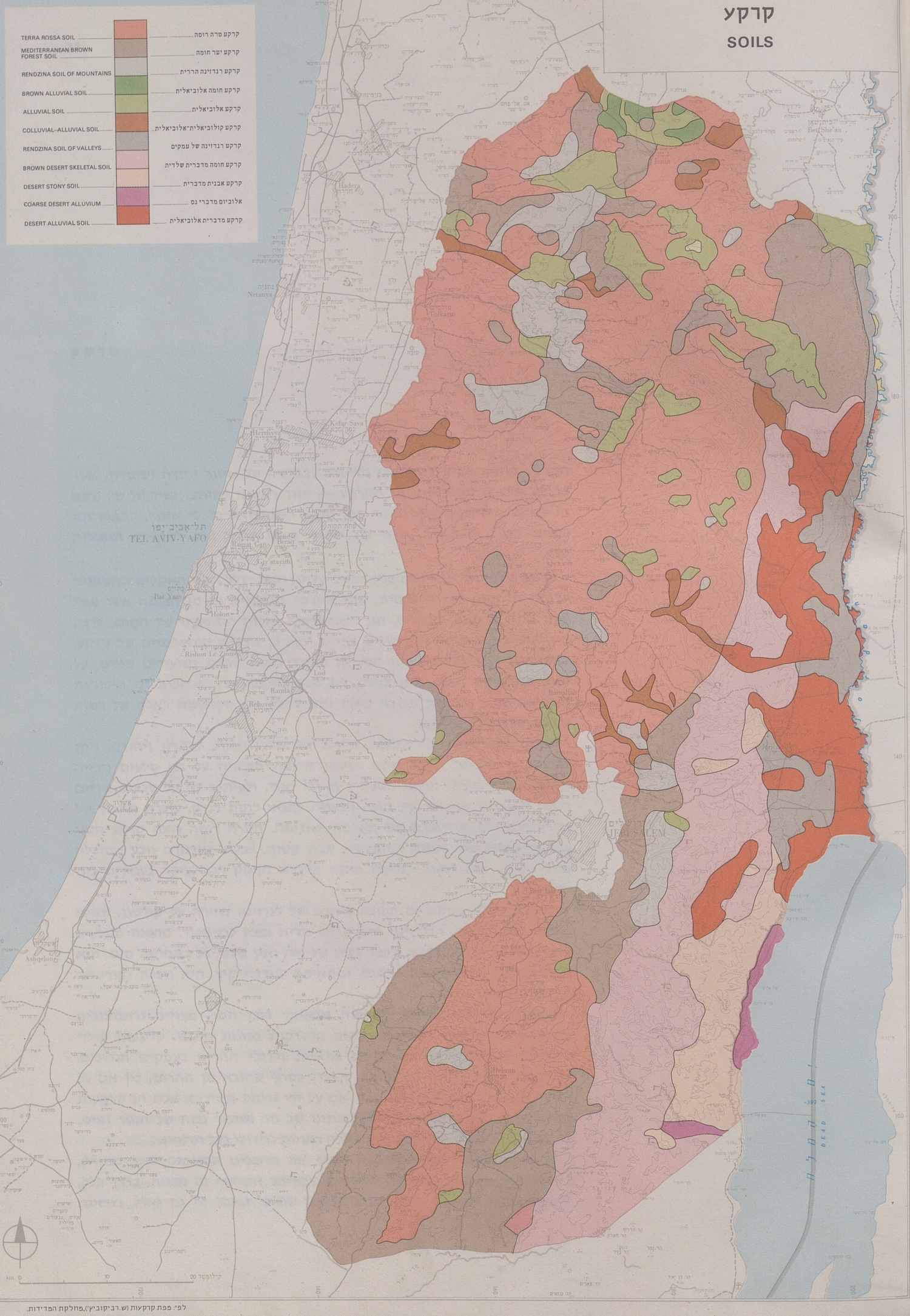

לפי: מפת קרקעות (ש. רביקוביץ'), מחלקת המדידות.

קרקע

הקרקע מהווה בסיס לחקלאות וליישוב, ובמקרה של איזור יהודה ושומרון, אשר מרבית תושביו מתפרנסים מן הקרקע — יסוד ראשוני לקיום. חשיבותו של נושא זה במסגרת התכנון הפיסי רבה בכל הנוגע לפוטנציאל כלכלי אזורי, להתפרסות כפרים, פיזור אוכלוסיה, יחסי עיר ועורף, צומח טבעי, גנים לאומיים ושמורות טבע.

קרקעות האיזור אופייניות בגיוון הרב שלהן, וזאת בגלל תנאי האקלים המשתנים על פני מרחקים קצרים יחסית. סוגי הקרקע מושפעים גם מן הצומח אשר צפי־פותו שונה בהתאם לאקלים, ומן הטופוגרפיה והכוח הסחיפתי של המים. לרוב, אין למצוא סוג קרקע אחד שליט באיזור, ועל כן מצויים קומפלכסים של קרקע, כאשר סוג אחד מכוסה בסוג שני, או מעורב בכמה סוגים בשיעורים שונים. על יסוד הגורם האקלימי ניתן לחלק את קרקעות האיזור לקרקעות ים תיכוניות וקרקעות מדבריות. בכל קבוצה כזאת ניתן לחלק את הקרקעות לאלה של רמות והרים ומישורים ועמקים.

האיזור האקלימי הלח־למחצה, הכולל את מרכז ומערב שומרון ויהודה, ניתן להבחין בו באדמת הטרה־רוסה החומה־אדומה המצויה על גבי סלעים גיריים שונים, וכן הרנדזינה הכהה המצויה על גבי נארי, ולעיתים גם על סלעים גיריים רכים. התשתית הגירנית של ההר, הנתונה לתנאי לחות רבים, עוברת תהליך של התרוחחות כימית, ויוצרת את האדמה האדומה. הטרה רוסה הינה קרקע הסו־פגת מים באיטיות, וכמות הרקבובית שבה קטנה. צבעה האדמדם נובע מתכולת ברזל גבוהה. היא נתונה לגריפה חזקה ונרבדת בעומק רב, בעיקר בעמקים בין־הריים.

בשומרון צפוני בולטת גם תפוצה נרחבת של רנדזינה בהירה על קירטון, שאינו מצופה בקרום נארי. הרנדזינה היא קרקע גירית בצבע לבן־אפור. מוצאה מסלעים גירניים רכים. היא מחזיקה שיעור גבוה של גיר, ואין כוחה רב באחזקת מים. היא נוחה לעיבוד, כמעט חסרת טרשים, ומתאימה לגידולי קיץ. היא נופלת בפוריותה מן הטרה רוסה.

בעמקים הגדולים, ובחלק מהרמות שבאיזור רגלי ההר, מצויים גרומוסולים שונים, שהם קרקעות חרסיתיות כהות הנסדקות בעונות היובש. קרקעות קולו־ביאליות־אלוביאליות שונות מצויות בגיאיות ולרגלי ההרים בעמקים הגדולים. הקרקעות האלוביאליות הן פוריות, ונרבדו כסחף שהובא מן ההרים, בין אם על ידי מי הגשמים או כוח הכובד, ובין אם על ידי זרימת הנחלים. אלה הן קרקעות כבדות, בדרך כלל, המחזיקות שיעור בינוני של גיר ושיעור גבוה של חומר וטיט. קיבולת המים שלהם גבוהה. קרקעות אלה ראויות לגידולי בעל ושלחין.

האיזור האקלימי הצחיח־למחצה מקיף את החבלים הגשומים יותר ממזרח, מדרום ומדרום־מערב. בשטחים הסלעיים שבאיזור אקלימי זה מצויה, בדרך כלל, רנדזינה חומה המכסה סלעים קרבונאטיים שונים, ובכלל זה גם נארי. רנדזינה

בהירה מצויה לעיתים גם על קירטון, במקומות שבהם הנארי נחשף. ברמות וב־עמקים מצויה קרקע חומה כהה גרומוסולית. קרקעות קולוביאליות־אלוביאליות חומות מצויות בגיאיות ובעמקים קטנים.

האיזור הצחיח נמצא בעיקר במזרח, ובפינה הדרומית־מערבית של הר יהודה, מדרום לדהיריה. ברמות ובעמקים הגדולים בסביבות דהיריה עוברים בהדרגה מקרקע חומה כהה גרומוסולית לסיין חרסיתי חום לסי, בעוד שבשטחים הסלעיים עוברים מרנדזינה חומה לליתוסול חום. שטחי מידבר יהודה מאופיינים על ידי ליתוסולים מדבריים גיריים שונים, כלומר, קרקעות גיריות שנוצרו מקירטון או מחואר.[1]

סוגי הקרקע לפי חלוקתם לקבוצות, אפיונן בהתאם לאיזור אקלימי והגובה הטופוגרפי, נותן ביהודה ושומרון את המיון שלהלן.

קרקעות ים־תיכוניות[2]

קרקע טרה רוסה: קרקע אופיינית ברובו של ההר. נוצרת, כאמור, מאבן הגיר ומן הדולומיט. צבעה אדום או חום־אדמדם. רדודה, בדרך כלל, עד לעומק של פחות מחצי מטר. שיעור הסידניות בה הוא עד 10%. חומר הרקבובית מהווה בה כ־8 אחוזים. הטרה רוסה העמוקה יותר הינה קרקע חקלאית טובה. הקרקע הרדודה מתאימה, בדרך כלל, לייעור. נמצא קרקע זו ברובו של הר שומרון ובמרכזו של הר יהודה עד דרומית לחברון.

קרקע יער חומה: מופיעה בחלקים ההרריים של האיזור ומתהווה מחומר האם, שהוא אבן הגיר הרכה־למחצה, מנארי ומקונגלומראטים גיריים. מיבנה הקרקע עדין, צבעה חום עד חום־אפור. עומקה הוא 40—60 ס״מ. שיעור הסידניות מגיע בה עד ל־20%. הרקבובית מהווה 3—12 אחוזים. הקרקע היא פוריה, וכשהיא רדודה היא מנוצלת למרעה ולייעור. ניתן למצוא קרקע זו ממערב לג׳נין, מדרום לטולכרם, מדרום לשכם, במרכז בקעת הירדן, בכפיפת הר חברון ובדרום הר חברון.

קרקע רנדזינה: מתפתחת מגיר ומחואר. צבעה אפור בהיר, ולפעמים חום־אפור. דלה בחומר רקבובי, ובעלת שיעור סידניות גבוה, 30—80 אחוז. עומקה 40—70 ס״מ. מתאימה לדגניים כאשר שיעור הסידניות שלה נמוך. נמצא קרקע זו במעבר בין צפון שומרון והרי אמיר, במרכז הר שומרון מדרום לשכם, במפתן המידבר ממזרח לירושלים, וממערב לחברון.

קרקע חומה אלוביאלית: מצויה בעמקים הפנימיים של שומרון ויהודה. צבעה חום, בעלת מיבנה טיטי, ונסדקת בעת התייבשותה. שיעור הסידניות בה כ־20%, ובעלת רקבוביות מועטה. ערכה החקלאי גבוה. מופיעה באזורנו בעמק דותן וב־צפון בקעת הירדן.

קרקע אלוביאלית: מצויה בעמקים בין־הרריים. חומר האם שלה הוא אלוביום רצנטי. רובה עמוקה וצבעה חום. שיעור הסידניות הוא 10—50 אחוז ותכולת הרקבובית 1—2 אחוזים. קרקע זו פוריה למדי. מופיעה באזורנו מדרום מערב ל־

---

1. י׳ דן — קרקעות הרי יהודה והרי שומרון, מכון וולקני לחקר החקלאות, רחובות, 1968.
2. לפי: *Atlas of Israel*, Geomorpholgy, Soil Map II/3.

עיבוד קרקע
בסביבות יריחו

ג'נין, בנחל פריעה, בעמקים הפנימיים של שומרון, ובעמקי הנחלים שבמערב הר יהודה.

קרקע קולוביאלית־אלוביאלית: מופיעה לרגלי ההרים ובעמקים בין־הרריים צרים. נוצרת מאלוביום של טרה רוסה וקרקע יער חומה. מעורבת באבנים וחצץ. צבעה חום. בעלת עומק ניכר. פוריותה גבוהה. מצויה בכל הגיאיות הנמשכים מ־מערב וממזרח להר יהודה והר שומרון.

קרקע רנדזינה של עמקים: רנדזינה המתפתחת מחואר הלשון. צבעה הבסיסי אפור. שיעור הסידניות בה 30—75 אחוז, ותכולת הרקבובית 1—3 אחוזים. רוב קרקעות אלה מלוחות. פוריה רק אחרי הדחת המליחות שבה. מצויה בצפון בקעת הירדן, בדרומה ובמרכזה.

קרקעות מידבר

קרקע חומה מדברית שלדית: מופיעה במידבר יהודה. מקורה מאבן גיר קשה וקשה־למחצה, מקירטון, מחואר, ומעורבת במשקעים איאוליים. צבעה חום־בהיר. עומקה מגיע ל־20—50 ס"מ. מכילה שיעור גבוה של חצץ. שיעור הסידניות בה כ־40—60 אחוז. קרקע עמוקה עם מעט חצץ יכולה להיות מוכשרת לצרכי חקלאות.

קרקע אבנית מדברית: מופיעה במידבר יהודה בצורת מטליות בעלות סדר גודל שונה. מקורה מאבן גיר קשה, דולומיט, קירטון וצור, בתערובת עם אבק איאולי. צבעה חום־צהוב. עומקה 10—20 ס"מ. שיעור הסידניות מגיעה בה ל־45—70 אחוז. בדרך כלל, קרקע מלוחה. אין לה ערך חקלאי.

אלוביום מדברי גס: מופיע במידבר יהודה. מכיל אבנים, חצץ וחומר אבני המוסע מן ההרים. שיעור סידניות של 20—50 אחוז, וללא כל ערך חקלאי.

קרקע מדברית אלוביאלית: מופיעה בבקעת הירדן הדרומית. הקרקע עמוקה, צבעה מגוון עם חום כצבע שליט. מיבנה הקרקע חולי עד טיטי, שיעור הסידניות מגיע ל־5—50 אחוז. ברוב המקרים קרקע זו מלוחה. אפשר לנצלה רק לאחר הדחת מלחים והשקיה.

הקרקעות לאזוריהן[3]

לאור תיאור אפיונים כלליים של קרקעות האיזור יש מקום לתארן על רקע החלוקה הגיאוגרפית הטבעית.

שומרון צפוני: השטחים מאופיינים על ידי טרה רוסה אדומה ברוב שטחי האיאוקן הקשים, בעוד שטרה רוסה חומה־אדומה טיפוסית מצויה על גבי סלעי הדולומיט שבדרום מזרח האיזור וברכס אמיר. על גבי הרמות קרקעות אלה עמוקות יחסית ומעובדות, בעוד שבמדרונות התלולים הן רדודות ומנוצלות רק למרעה. רנדזינות בהירות מאפיינות את רוב המדרונות הקירטוניים שבמערב האיזור. הקרקעות מעובדות ברובן. הן מנוצלות גם לגידולי פלחה וגם למטעים. בעמקים מצויים, בעיקר, גרומוסולים וקרקעות ים־תיכוניות עמוקות, בעיקר בשטחים שבין טובס וג'נין. בגיאיות ובעמקים קטנים ולרגלי ההרים מצויות גם קרקעות קולוביאליות־אלוביאליות שונות. רוב הקרקעות האלה מנוצלות לגידולי פלחה, אם כי חלק מהן מנוצלות לגידולי מטע, ובעיקר לזיתים.

שומרון דרומי: במדרונות ההרים מופיעות לסירוגין קרקעות טרה רוסה, רנדזינות חומות ורנדזינות בהירות חואריות. חלק מקרקע הרנדזינה ההררית מנוצל לגידולי מטע. בעמקים ובגיאיות מצויות קרקעות קולוביאליות־אלוביאליות אדומות וחומות, ובעמקים הגדולים — אף גרומוסולים. הקרקעות הקולוביאליות־אלוביאליות מנוצלות למטעים, והגרומוסולים — בעיקר לגידולי פלחה.

גוש גריזים ועיבל: האיזור מאופיין על ידי טרה רוסה חומה־אדומה. במדרונות התלולים הקרקע רדודה יותר, אולם על גב ההר ובעמקים קטנים הקרקע עמוקה ומנוצלת למטעים.

גבעות שומרון ובית־אל: ברמות שעל גבי הסלע הקשה מצויה, בדרך כלל, טרה רוסה עמוקה, המתחלפת עם גרומוסול. יש קרקע עמוקה בין סלעים שכדאי להכשירה. במדרונות היורדים לגיאיות מצויה טרה רוסה רדודה. בגיאיות מצויה קרקע קולוביאלית־אלוביאלית אדומה או רנדזינה חומה. בשטחים הקירטוניים מופיעות רנדזינות כהות. כל הקרקעות העמוקות והעמוקות־למחצה מעובדות ומנוצלות למטעים ולגידולי שדה וגן. בשנים האחרונות הורחבו גידולי השלחין באיזור זה וניטעו פרדסים רבים. שטחי הטרה רוסה הסלעיים במדרונות התלולים משמשים רק למרעה.

מידבר שומרון: ברוב ההרים והגבעות מופיעה רנדזינה חומה. בקצה המזרחי והדרומי מצויים גם ליתוסולים מדבריים גריים. בעמקים ובטרסות מצויות קרקעות עמוקות. כל הקרקעות העמוקות האלה מנוצלות לגידולי פלחה בתנאי בעל.

---

3. י' דן — קרקעות הרי יהודה והרי שומרון, מכון וולקני לחקר החקלאות, רחובות, 1968.

הרי חברון: בגלל האופי המתון של במת ההר מצויות שם קרקעות עמוקות ועמוקות יחסית, הכוללות בעיקר רנדזינות חומות עמוקות, קרקעות יער חומות, קרקעות קולוביאליות־אלוביאליות חומות, רנדזיניות וגרומוסוליות. במדרונות הגבעות הקרקעות הן רדודות יותר, ושם מצויות טרה רוסה, רנדזינה חומה רדודה ורנדזינות בהירות. במדרונות התלולים שבשולי האיזור נפוצה יותר הטרה רוסה הרדודה. הקרקעות העמוקות והעמוקות יחסית שבסביבות ההר מנוצלות כמעט כולן לגידולי מטע.

דרום הרי חברון: במדרונות שעל גבי סלעי הגיר והנארי מצויה רנדזינה חומה רדודה. על גבי הרמות ובעמקים הרחבים מצויה קרקע חומה כהה גרומוסולית, המתחלפת בקצה הדרומי—מערבי של האיזור בסיין חרסיתי חום בהיר לסי. ב־גיאיות הצרים מצוי, בדרך כלל, סיין חרסיתי קולוביאלי־אלוביאלי חום רנדזיני המכיל גיר. שטחי הרנדזינה מתאימים רק למרעה, בעוד שאת הקרקעות העמוקות יותר מנצלים בעיקר לגידולי פלחה.

מפתן מידבר יהודה: המדרונות הסלעיים מאופיינים על ידי רנדזינה חומה רדודה. על גבי הקירטון שאינו מכוסה בנארי מצויה רנדזינה בהירה. ברמות וב־עמקים הגדולים מצויה קרקע חומה כהה גרומוסולית, בעוד שבגיאיות הצרים מצויות קרקעות קולוביאליות־אלוביאליות שונות. השטחים הסלעיים מנוצלים בעיקר למרעה, בעוד שהקרקעות העמוקות מנוצלות לגידולי פלחה, ולעיתים רחו־קות אף לירקות ולמטעים. שטחי הרנדזינה הבהירה נותנים יבולים דלים.

מידבר יהודה: רובו של האיזור מאופיין על ידי ליתוסולים מדבריים. בשקעים ובעמקים כמו בבוקיעה, מצויים מעט סירוזיומים אבניים וסחף גירי־אבני. מעובדים רק שטחים קטנים ביותר, וגם אלה, רק לאחר שטפונות בשנים גשומות.

מסקנות תכנוניות

- יש להועיד את קרקע הטרה רוסה לגידולים שנתיים משום שהחומרים ה־מזינים נמצאים בשכבת הקרקע העליונה, ואילו את קרקע הרנדזינה יש להועיד לגידולים רב שנתיים עמוקי־שורש, משום שחומרי המזון מרוכזים בשכבת הקרקע התחתונה.
- בגלל המגבלות הטבעיות בעיבוד קרקע בהר תעמוד בפני החקלאי באופן מתמיד הבעיה של הכשרת קרקע אשר תייקר את הגידולים.
- קרקע רדודה וטרשית חייבת להיות מיועדת לייעור, הרמות והמדרונות ה־מתונים בעלי עומק קרקע בינוני — לכרמים ולמטעים, ואילו הגיאיות וה־עמקים הפנימיים — לגידולי ירק.
- בהכשרת קרקע ובפיתוח גידולים כדאי לפתח מדרונות צפוניים יותר מאשר מדרונות דרומיים, משום שסיכויי התפתחות קרקע במדרונות צפוניים טובה יותר.
- הקרקעות הקולוביאליות־אלוביאליות בעמקים ולרגלי ההרים ראויות ל־גידולי בעל ושלחין בגלל עומקן הרב ופוריותן הגבוהה.
- קרקעות יער חומות ניתן לנצל למרעה ולייעור.
- קרקעות רנדזינה של עמקים ידרשו הדחת מלחים יסודית על מנת להביאן לידי פוריות. כן הדבר לגבי קרקעות מדבריות אלוביאליות.

- קרקע הטרה רוסה, המצויה בעיקר בהר, מתאימה למטעים וגידולי פלחה.
- קרקעות עמוקות במידבר שומרון יכולות להיות מנוצלות לגידולי פלחה בתנאי בעל.
- שטחי הרנדזינה בדרום הרי חברון יכולות להיות מנוצלות למרעה, ואילו הקרקעות העמוקות יותר — לגידולי פלחה.
- במפתן מידבר יהודה ניתן להרחיב את גידולי הפלחה בקרקעות העמוקות יותר ואת השטחים הסלעיים יותר — למרעה.

מים

WATER RESOURCES

מים

נושא המים בתכנון הפיסי מופיע בעיקר באמצעות המערכת ההידרוגרפית, המעיינות וטיב מימיהם, התשתית הגיאולוגית ופוטנציאל המים, וכן על ידי מפעלי הפיתוח השונים הקשורים בהשקיה לצרכי חקלאות ושימוש ביתי ותעשייתי.

כמות המשקעים היורדת באיזור יהודה ושומרון אינה גבוהה במיוחד. היא נעה בין 500—600 מ״מ לשנה, ומופיעה במשך 4—5 חודשים בשנה. מכאן, שלשם קיום חקלאות אינטנסיבית יותר דרושים מקורות מים נוספים ומפעלי השקיה, במיוחד בחלקים הצחיחים והצחיחים־למחצה בבקעת הירדן, בסביבות ים המלח ובמורדות המזרחיים של ההר.

הניצול הכללי של מקורות המים ביהודה ושומרון הינו מפגר. בעבר חי היישוב העברי בעיקר על בורות או על מעיינות דלים שהספיקו בקושי לשתיה ולעודפים לבעלי חיים. השקיה לא היתה קיימת, מלבד בשלושה אזורים: בין קלקיליה וטולכרם, בין ג׳נין וקבטיה, ובבקעת הירדן. באזורים אלה נמצאו פני המים שטוחים יחסית, ולהפקתם לא היה צורך במידע טכני רב.

פרשת המים ואגני הניקוז

פרשת המים העילית מחברת את נקודות השיא הטופוגרפיות אשר מהן זורמים מי הנגר מערבה או מזרחה. בעוד שבהר חברון עוברת הפרשה על גבי מיבנה הררי מגובש, הרי בשומרון מתפתלת הפרשה בהתאם למיבנה ההררי השבור. פרשת המים ראשיתה ברכס תל קריות שבדרום, היא עוברת ממזרח לחברון, ומשם בהקבלה לכביש חברון—ירושלים. מירושלים עולה היא אל הרי בית־אל לכיוון רמאללה, ואחר כך נוטה מזרחה לכביש רמאללה—שכם. לאחר מכן עוקפת היא את אגן נחל פריעה ממערב, ושוב פונה מזרחה לעבר ג׳נין. כללית, נוטה היא לכיוון צפון־מזרח, אינה עוברת במרכז ההר, כי אם במזרחו, ומותירה רשת נחלים קצרה יותר לצד בקעת הירדן, וארוכה יותר לעבר מישור החוף.

פרשת המים גורמת להיווצרותם של אגני ניקוז כלפי מערב ומזרח, המראים את כיוון זרימתו של הנגר העילי. אגן ניקוז מורכב, בדרך כלל, מנחל אחד ראשי ומיובליו. במקומות מספר באיזור מוצאים אנו מערכת רחבה יותר של נחלים ונחלי פיאה היורדים אל הבסיס האירוסיבי מבלי ליצור רשת יובלים. ממערב לפרשת המים מצויים האגנים של הנחלים: הבשור, שקמה, לכיש, שורק, הירקון, אלכסנדר, חדרה וקישון. האגן הגדול ביותר הוא של נחל הירקון, המנקז את מערב יהודה ושומרון, מהרי בית־אל ועד לסביבות שכם. ממזרח לפרשת המים מופיע אגן הניקוז של ים המלח המורכב מהרבה נחלים בלתי מסתעפים. צפונה לו נמצאים אגני הניקוז של הנחלים: מרר, קלט, נועימה, עוג׳א, פריעה, אבו־סדרה ואל מלח.

כמות המים הזורמת באגני הניקוז תלויה בכמות הגשם השנתית ובתכונות הפיסיות של הקרקע. כמות הנגר עולה ככל ששיפוע הקרקע חריף יותר, ככל שה־

קרקע אטומה יותר למים, ככל שאגן הניקוז רדיאלי יותר, וככל שכסות הצומח פחותה. כמות מי הנגר נמצאת בשינויים משנה לשנה בהתאם לשינויי המשקעים.

במדידות שנעשו ביהודה ושומרון באמצע שנות ה־60 על ידי חברה אנגלית, הוערך פוטנציאל מי הנגר העילי הניתן לתפיסה ל־60 מליון ממע״ק. אין לקבל נתון זה כמדוייק, כי מדידת מי נגר עילי חייבת להתבסס על מערכת מפותחת של נקודות מדידה, וזו היתה חסרה עדיין באיזור. אם נפחית מהערכה זו בשליש, נקבל כ־40 מליון ממע״ק מים הניתנים לתפיסה על פני השטח.

אשר לכמות המשקעים הכללית היורדת על פני האיזור נוכל לאמר, שעל פני 5,500 קמ״ר של יהודה ושומרון, עם ממוצע שנתי של 600 מ״מ גשם יורדים כ־700 מליון ממע״ק מים הממלאים את מי התהום והזורמים על פני השטח כמי נגר, אם נוסיף לכך גם את המים המגיעים לאיזור מהרי הסביבה ומשטחים של ישראל.

מי התהום המתהווים ביהודה ושומרון ניתנים לניצול מעשי רק באופן חלקי. מים אלה נקווים משני צידיה של פרשת המים. אם נביא בחשבון רק את הצד המזרחי אשר אגניו נמצאים כולם במרחב הנדון נקבל, לפי הערכות ירדן, שכמות המים המתוקים הנובעת במעיינות, מגיעה ל־100 מליון ממע״ק בקירוב, ואילו מים מלוחים, הנובעים בעיקר מעינות פשחה — ל־50 מליון ממע״ק. מי הנהרות נאמדים ב־200 מליון ממע״ק ומי הנגר, כאמור, ל־40—60 מליון ממע״ק.[1]

בהיקוותם של מי התהום יש להבחין בין שתי פרשות מים, העילית והתחתית. בגלל הסחיפה החיצונית והשינויים בפני הקרקע, אין התאמה בין שתי הפרשות, וקיימת הזחה מזרחית של הפרשה העילית ביחס לתחתית. קו הקמר הסטרוקטוראלי ביהודה ושומרון נמשך ממערבו של פרוזדור ירושלים צפונה—מזרחה לעבר רמאללה, מזרחה לשכם, ניתק על ידי ההעתק של בקע נחל פריעה, וממשיך לאורך הבוקיעה. בחלקו הצפוני—מערבי גובל קמר זה בסינקלינה של גריזים. יש להניח, שקמר סטרוקטוראלי זה מהווה את פרשת המים התחתית. פרשת המים העילית נמשכת, כאמור, מזרחה יותר, ובחלק זה של שומרון עוברת בציר טובס—בעל חצור—ירושלים. ניצול מי התהום הזורמים מזרחה בקרבה יתירה אל גב ההר כדאית, איפוא, באיזור שבין שתי פרשות המים. אולם יש לזכור, שככל שעוברים מזרחה, הולך הרכס הסטרוקטוראלי התחתי ומתעמק, וכן עולה הטופוגרפיה של פרשת המים העילית. בשני המקרים ייעשו הקידוחים עמוקים יותר. הסלעים הניתנים לניצול באיזור זה הם הגיר והדולומיט מן הקינומן־טורון, ויהיה צורך להעמיק קידוחים עד לאופקים רוויים שבסלע.

המעיינות

מי התהום מתבטאים באיזור בנביעת המעיינות השונים. גודל המעיינות באיזור ותפוצתם מראה, שקיימים מעיינות רבים וקטנים על גב ההר. ניתן להעריך את מספרם ב־200, ואת שפיעתם בפחות מ־50,000 ממע״ק מים לשנה. לעומת זאת, קיימים מעיינות גדולים העולים בכמות שפיעתם על 50,000 ממע״ק, ואשר מספרם

---

1. Water Measurement, Department of Land Settlement and Water Comissioner, Irrigation Service, Jerusalem, 1947.

מגיע ל־100 בקירוב. מפת המעיינות לפי שפיעתם ומליחותם (1956) [2] מראה ריכוזים מסויימים של מעיינות גדולים בבקעת הירדן, בנחל פריעה, בים המלח ובסביבות יריחו. לפיכך אף ניתן לחלק את המעיינות לקבוצות אופייניות.

בנחל פריעה מופיעים מעיינות בחלק העליון ובחלקו התיכון. בחלק העליון קיי־מים מעיינות מרשי ומעיינות בידן. הם ניזונים, כנראה, מן הסינקלינה של גריזים. זרימת מימיהם חופשית דרך שתי תעלות השקיה הנמשכות משני צידיו של אפיק הנחל. המים משמשים להשקיית פירות נשירים והדרים. מעיינות נחל פריעה ה־תיכון, הנמצאים כ־7 ק״מ דרומית מזרחית לראשונים, ניזונים, כנראה, מן ה־אקוויפר של הקינומן־טורון המתגלה בבקע שבין הר כביר בדרום והר טמון בצפון. המים בוקעים קרוב לפני השטח, וזורמים לתוך הנחל. במימיהם משקים הדרים, פירות נשירים, בננות וירקות עד לסביבות הג׳יפתליק. תעלות משני צידי הנחל מביאות לניצול מירבי של המים, אם כי חלק מהם הולך לאיבוד על ידי חלחול והתאיידות. מעיינות מזרחיים יותר נמצאים בתנודתיות־יתר ביחס לכמויותיהם השנתיות.

קבוצת מעיינות גדולה נמצאת באיזור יריחו. מעין נועימה זורמים מים בתעלה פתוחה אל יריחו וסביבותיה ומשמשים להשקיה. דרומה יותר מופיעים עינות פשחה, שהינם בעלי מליחות גבוהה. לפי השערות ירדניות נוצרה המליחות עקב זרימת המים מתחת לסינקלינה של הבוקיעה אשר במרכזה שכבות קירטוניות וחואריות מגיל הסינון. יתכן אף שהמלחה נגרמת על ידי מגע המים עם חואר ה־לשון, המקבלים על ידי כך ריכוז גבוה של מלחים. בעיית ניצול מים אלה תהיה כרוכה בעתיד במידת האפשרות של תפיסתם לפני המלחתם. במקומות אחרים בבקעת הירדן מתקבלים מי התהום מן האקוויפרים של ההר, וככל שעוברים מ־מערב למזרח נעשית ההמלחה גבוהה יותר.

בנחל קלט נמצא עין פואר, המזרים מים בתעלה פתוחה לעבר יריחו. משתמשים בחלק מן המים לצריכה הביתית ביריחו ובחלק אחר להשקיה בסביבה. ירושלים וסביבותיה מקבלת מים מעין פארה, ורמאללה — מעין סמיה.

מעיינות שכם הם מעיינות הניזונים מאקוויפר גירי בעל אופי קרסטי מתקופת האיאוקן התיכון. מעיינות אלה נמצאים בניצול גבוה למדי, הן בגלל צרכי הבית של האוכלוסיה, הן בגלל התעשיות השונות המרוכזות בעיר, והן בגלל הגידולים החקלאיים של הסביבה.

מקור מים בעל עניין מיוחד מהוות בריכות שלמה שליד בית לחם. אלה הן שלוש בריכות בנחל ארטס האוגרות מי שטפונות ומי מעיינות הזורמים אליהן מאמות מים שלאורך נחל ערוב, נחל אל־ביאר ומעלה נחל ארטס. קיבולת הבריכות מגיעה ל־160,000 ממע״ק מים.

נוסף על המעיינות יש ביהודה ושומרון גם כמה מאות בארות, במיוחד בכפרים אשר בהם מהוות הן מקור מים לשימוש יום־יומי. באותם אזורים אשר בהם מפותחת החקלאות הביתית בצורת גינות ובוסתאנים, צריכת מי הבארות גבוהה. זה מתבטא בסביבות שכם, ג׳נין, טולכרם וקלקיליה. בהר יהודה הצריכה במי בארות פחותה.

במי הירדן כמקור מים אין כיום כל שימוש להשקיית האיזור. בתכנית הפיתוח

---

2. **אטלס ישראל**, המים התחתיים, הידרולוגיה, גליון V/2.

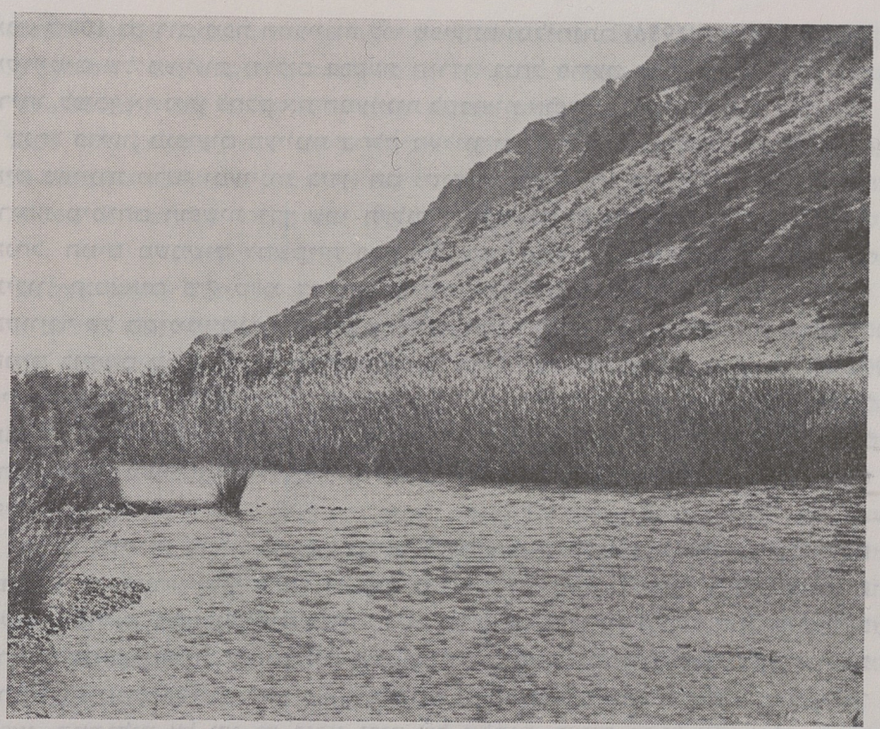

עין פשחה

של ממלכת ירדן היתה כוונה להוביל כ־200 מליון ממע״ק מים ממי הירמוך אל תעלת הע׳ור המערבית על מנת להשקות שטחים שבבקעת הירדן המרכזית. כמות זו היתה חלק המים שיועד ליהודה ושומרון לפי תכנית ג׳ונסטון, אשר חילקה את מי הירמוך והירדן בין לבנון, סוריה, ירדן וישראל.

מפעלי פיתוח

למרות המקורות הטבעיים של מים באיזור נעשית לאחרונה פעילות לפיתוח מקורות מים נוספים. היישוב הערבי ביהודה ושומרון, שהיה חי בעבר בעיקר על מי בורות או על מי מעיינות דלים, יעבור בהדרגה לשימוש בברזי מים, כתוצאה מקידוחים וחיבורם אל רשתות מים מרכזיות. מפעלי המים מבוצעים כיום ביוזמה ממשלתית, ומועברים בסיום העבודה לרשות הכפרים והרשויות המקומיות. מפעלי מים שבביצועם הוחל זמן קצר לאחר מלחמת ששת הימים הסתיימו, ומיתקניהם נמסרו לרשויות המקומיות. המפעלים הם בטובס, בה נערך קידוח והותקנה רשת מים, בכפר סלפית, בו נבנתה בריכה גדולה, והותקן ציוד שאיבה מורכב, בכפר עזון ובכפר סמוע, שהוא מפעל ממשלתי המבוסס על קידוח מקומי שהותווה לאחר שנתברר, כי בארות מים הקיימות באיזור לא יספיקו לספק צרכי המקום. ראוי לציין, כי ממפעל המים בסמוע הונחו קווי צינורות ארוכים, שיחוברו בקרוב לבריכות בכפרים ולמפעל המים של עיריית חברון. נעשו סידורים לאורך הקווים להבטחת אספקת מים סדירה לעדרים בהר חברון. כן נסתיים ביצוע מפעל מים בביר־זית, למחנה הפליטים ג׳לזון ולכפרים שונים בסביבה.

על מנת להדביק את צרכי המים של שכם העיר והכפרים בסביבתה, ובמטרה לפתח את פוטנציאל המים במדרון המזרחי, בוצע לראשונה באיזור קידוח לעומק של 748 מטר. כאשר פני המים הגיעו לעומק של 150 מ' בשאיבת הנסיון, נמצאו 260 ממע"ק לשעה. קידוח זה נראה מבטיח ביותר ומסמן מאגר מים נרחב באיזור זה. הבאר תימסר לעיריית שכם, כאשר יותנה שחלק מהמים ישמשו את הכפרים בסביבה לשתיה ולחקלאות.

מציאות מי התהום בעומק סביר ממערב לפרשת המים, הבטחון היחסי בהצלחת הקידוחים שם, ושטחים מתאימים לחקלאות אינטנסיבית, כל אלה היוו גורם לניצול מקורות המים המערביים. מפעלי מים המבוססים על שפיעת מעיינות נמצאו בעיקר בבקעת הירדן, מברדלה בצפון ועד ליריחו בדרום, ביניהם מפעל פריעה, פצאל, עוג'א, עינות יריחו ונחל קלט.

בנושא חלוקת המים מושקעת עבודת הדרכה בהיקף רחב. כאן ניתן לחסוך כ־20—40 אחוז מכמות המים ובהיקף זה להגדיל את שטחי העיבוד. הוחדרו שיטות השקיה חדישות, כמו המטרה בכ־50 משקים בהיקף של כ־400 דונם. נערכה פעולת סקר מקיפה בסביבות עוג'א שבבקעת הירדן, על מנת לאתר את בעיות השימוש במים. פעולה זו מתבצעת כיום גם ביריחו. מתברר, שבזבוז המים בבקעת הירדן גבוה ביותר, מאחר ששיטות ההובלה והשימוש במים הן בנות אלפי שנים. לדוגמא: השימוש במים להדרים מגיע עד 4,000 ממע"ק לדונם, לעומת 1,200 ממע"ק לדונם בעמק בית שאן. צריכת מים בחקלאות מגיעה כיום ביהודה ושומרון ל־75 מליון ממע"ק לשנה, ואילו לצריכה ביתית ותעשייתית — כ־7 מליון ממע"ק.

אשר למפעלי פיתוח אחרים, בקנה מידה גדול יותר, ניתן לציין, שמפעל הירמוך הינו המפעל הגדול ביותר הנוגע ליהודה ושומרון, למרות שחלקו אינו עולה על 10% מן המפעל הכללי. המפעל נועד להשקות שטח מירבי ולהפיק עם זאת גם כוח חשמלי. באחד משלבי המפעל תוכנן להעביר מים ממזרח הירדן למערבו על ידי סיפון מתחת לירדן, ולהשקות שטחים בבקעה בתעלת הע'ור המערבית. היא צריכה היתה להסתעף מן התעלה ליד נחל יבוק, ולהעביר מים דרומה לעבר יריחו וים המלח.

מבחינתה של ישראל ניתן לבצע כיום חלק מתכנית לאודרמילק המקורית, ש־מגמתה היתה, בין היתר, להוביל מים מים התיכון, דרך עמק יזרעאל ובית שאן, אל בקעת הירדן וים המלח, כדי למנוע התמעטות מימיו של ים המלח בעקבות שאיבת־יתר מן הירדן ומן הירמוך. הפרשי המפלסים של 400 מ' בין ים התיכון וים המלח יכולים להיות מנוצלים ליצירת חשמל, אשר נתן להעמידו לרשות שומרון ויהודה לפיתוח תעשייתי. גם הטיית חלק ממי הליטאני אל הירדן והכנרת, דבר המותנה בהסכם ישראלי־לבנוני, יכול לתת מקום לשימוש בחלק ממי הירדן להש־קיית בקעת הירדן, ולתרום תרומה חשובה ליישובם החקלאי והתעשייתי של פלי־טים באיזור.

מסקנות תכנוניות

- איזור ההר דל במקורות מים טבעיים. למען פיתוחו תידרש בעתיד פעולת איגום לתפיסת מי נגר עילי, וקידוחים לניצול מי תהום.
- יש לפתח מקורות מים חדשים על גב ההר, וממנו כלפי מזרח, בעיקר בין

פרשת המים התחתית והעילית, כדי להוסיף מים לריכוזי הכפרים העיקריים.

- ניתן לנצל את מי עינות פשחה לפני המלחתם, ועל ידי כך להוסיף מקורות מים בלתי מלוחים בסביבות ים המלח.
- ניתן לנצל את מי התהום הנעלמים מתחת לסינקלינה של גריזים, והמו־פיעים כמים מלוחים בעמק בית שאן. על ידי תפיסתם לפני המלחתם יכול להיווצר מקור מים חדש באיזור המיושב בצפיפות.
- יש צורך לנצל מי תהום הזורמים מזרחה אל הירדן. הם עשויים להועיל לפיתוח שטחים בבקעת הירדן ובמידבר שומרון ויהודה.
- יש לייעל את השימוש במים בכפרי האיזור ולחבר קידוחים אל רשתות אספקה אזוריות.
- יש לייעל את השימוש במי מעיינות ובארות בקרבת ערי האיזור, אשר בהן תלך הצריכה ותעלה בעתיד.
- לעתיד יש להביא בחשבון את מפעל הירמוך ואת תכנית לאודרמילק לפתרון ההשקיה בבקעת הירדן.

חקלאות

AGRICULTURE

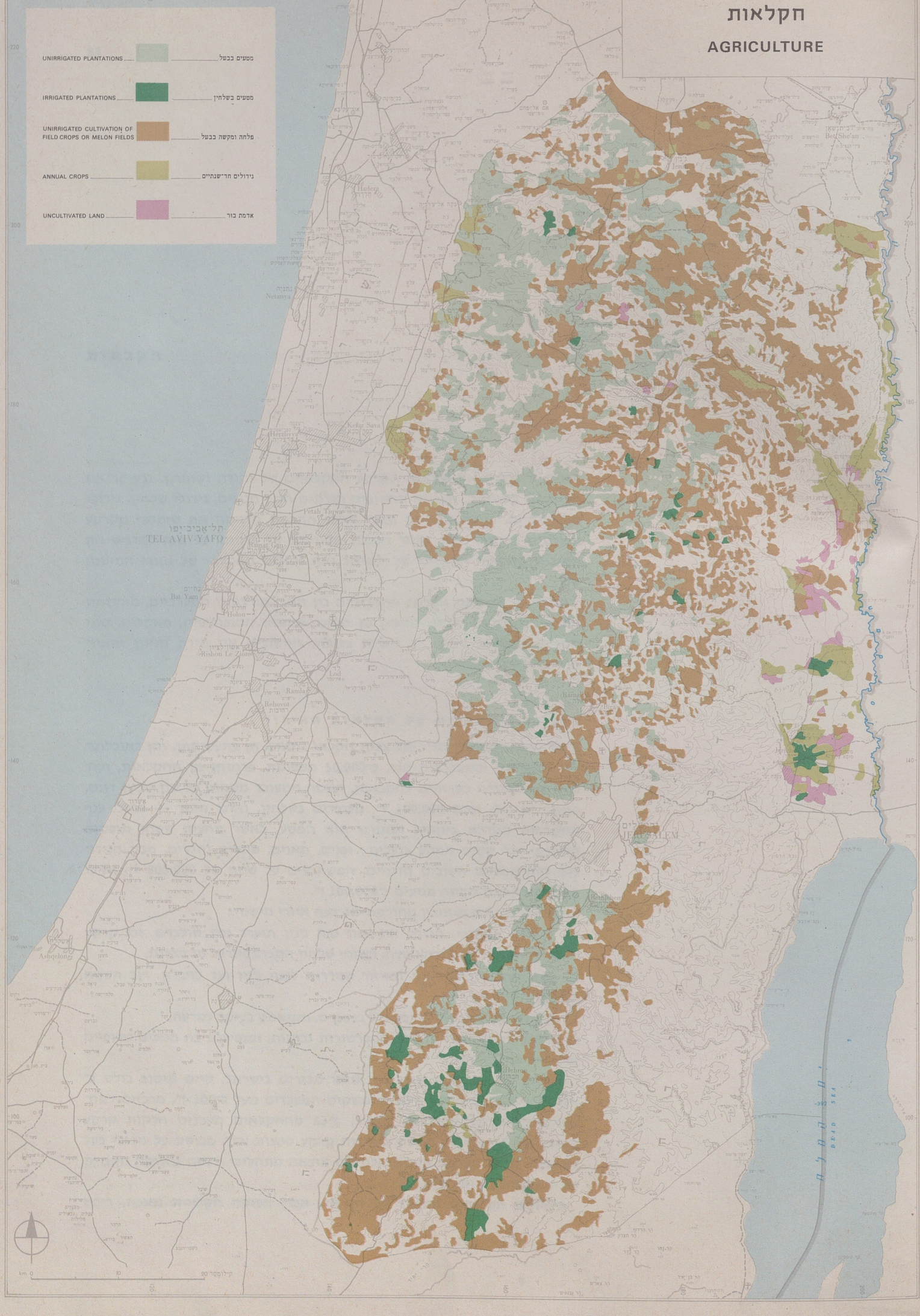

חקלאות

תכנית זו כוללת את שימושי הקרקע החקלאיים של יהודה ושומרון, ובעיקר את העיבודים לסוגיהם. הענפים החשובים הנדונים הם: מטעים, גידולי שלחין, גידולי בעל, הדרים, פירות טרופיים ובעלי חיים. התכנית מדגימה את שימושי הקרקע הבולטים באיזור, וזאת לאחר הכללה מסויימת של פרטים, על מנת להדגיש את המיבנה החקלאי האופייני של המרחב ואת ייחודם החקלאי של אזורי המישנה שבו.

ההבדלים בשימושי הקרקע החקלאיים בין ההר, מורדותיו המערביים, מורדותיו המזרחיים ובקעת הירדן, נובעים מן השוני שבתנאי הטופוגרפיה, האקלים, סוגי הקרקע ומקורות המים. כן קובעת צפיפות היישובים את מידת הגיוון והאינטנסיביות של העיבודים.

איפיונים כלליים של חקלאות האיזור

איזור יהודה ושומרון הינו בעל צביון חקלאי ביסודו, הן בתעסוקתו, והן באוכלוסייתו. כמחצית האוכלוסיה שבו, כ־50,000 משפחות, פרנסתן מן החקלאות, ועוד כחמישית קשורה בשרותים לחקלאות. השטח המעובד משתרע על שני מליון דונם, כאשר רק 5%, שהם 100,000 ד', מעובדים בשלחין, ואילו היתר — בבעל. ענף החקלאות המרכזי ביהודה ושומרון הוא המטע, כאשר מחצית שטחו תופסים הזיתים. יתר שטחי המטע כוללים: גפנים, תאנים, שקדים והדרים. מבין הגידולים החד־שנתיים חשובים הדגניים, המשתרעים על שטח של 800,000 ד', ואילו שטחי הירקות והמקשה מגיעים ל־100,000 ד'.

החקלאות ביהודה ושומרון מחולקת לארבעה אזורי מישנה:

א. המדרון המערבי, הכולל את צפון נפת ג'נין ומערב נפת טולכרם, ובו קרקע מישורית המתאימה לגידולי שדה, ושטחי שלחין המבוססים על מי בארות.

ב. במת ההר, הכוללת את האיזור שמדרום לנפת ג'נין ועד לחברון. רוב השטח המעובד הינו נטוע.

ג. המדרון המזרחי, שהינו יבש ודל בגשמים, והמשמש בעיקר למרעה.

ד. בקעת הירדן, שבה שוררות טמפרטורות גבוהות, ומופיעים בה מטעים טרופיים ושטחי ירקות בהשקיה.

הבעלות על הקרקעות שונה מזו שאנו מכירים בישראל. קיים קיטוב בולט בחלוקת הקרקעות, כאשר 10% מהמשקים המעבדים מעל ל־100 ד', מרכזים כמחצית מכל הקרקע המעובדת באיזור. 65% מהחקלאים מעבדים חלקות קרקע קטנות בין 10—40 ד'. המשק ביחידות קרקע קטנות אלה מבוסס על גידולי בעל ועל בעלי חיים. משקים קטנים אלה הם תוצאה מתהליכי ירושה וחלוקה מתמדת של הקרקעות בין היורשים.

איפיונים חקלאיים נוספים של האיזור, הם: תפוקה חקלאית נמוכה, ריכוז

גדול יחסית של בעלי חיים, ראשי כבשים, עיזים ועדרי בקר, עיבודים אכסטנסיביים, וחוסר מיכון חקלאי.

ענפי החקלאות[1]

גידולי שדה: ענף זה משתרע על מירב שטחי הבעל ביהודה ושומרון, וכולל את ענפי הפלחה וגידולי התעשיה. גידולי החורף הקיימים, הם: חיטה, שעורה, קטניות, בצל ושום. גידולי האביב והקיץ, הם: עגבניות בעל, מקשאות ושומשום.

מבין גידולי התעשיה בולט במיוחד הטבק מסוג וירג'יניה, המפותח בסביבות ג'נין. ענף העגבניות לתעשיה זכה להתפתחות רבה עקב השקעה בציוד אגרוטכני ותעשייתי. גם הכותנה הוכנסה כענף מסחרי ונתנה תוצאות טובות. בעתיד יש מקום לפתח זנים ארוכי־סיב בחלקים המישוריים של שומרון צפוני. סלק סוכר הפך גם כן לגידול מקובל, ועשוי למצוא את עיבודו התעשייתי בעפולה. ענף אחר הוא חמניות לתעשיית שמן, מצרך המקובל מאוד בסקטור הערבי.

ירקות: שטח הירקות בשלחין משתרע על פני 130,000 ד'. הגידול העיקרי הוא עגבניות, התופסות כרבע מן השטח. הירק השני בחשיבותו הוא המלפפון, התופס כחמישית השטח. ירקות אחרים לפי חשיבותם, הם: תפוחי אדמה, חצילים, קישואים, כרובית, כרוב ופלפל. בענף הירקות נודעת חשיבות רבה לבקעת הירדן, אשר בגלל תנאיה האקלימיים מאפשרת יבולים טובים בחורף, כאשר יש מחסור כללי בירקות. שטחי הירקות באיזור זה מגיעים כבר כיום ל־15—20 אלף ד'.

מטעים: כמעט כל הענף הזה נמצא בבעל. בולטים בו כרמי הזיתים המשתרעים על חצי מליון ד'. יתר המטעים משתרעים על 180,000 ד'.

מטעי השלחין משתרעים על פני 26,000 ד', מהם 24,000 ד' הדרים וכ־2,000 ד' בננות. גידול הבננות נפוץ בעיקר בסביבות יריחו ובעמק נחל פריעה. ההדרים נפוצים בשולי מישור החוף, ליד קלקיליה, טולכרם ובבקעת הירדן.

ענף הזיתים הוא החשוב ביותר מבין ענפי החקלאות באיזור. מצויים בו כשבעה מליון עצי זית. רוב הזיתים מנוצלים לשמן, ומיעוטם לכבישה. לשם ייצור שמן קיימים כ־200 בתי בד, 80 ביהודה וכ־120 בשומרון. היבול העונתי מגיע ל־60,000 טון זיתים, הנותנים כ־15,000 טון שמן זית.

גידולי המטעים האחרים החשובים, הם: תאנים, ענבים ושקדים. רוב שטחי הנשירים נמצאים ביהודה, וכשליש מהם בשומרון.

צאן: ישנם במשקים כרבע מליון ראשי כבשים, חציים ביהודה וחציים בשומרון. מספר העיזים הוא כ־170,000. ערך הייצור בענף הצאן מגיע ל־30 מליון ל"י בשנה, ועל כן הפך להיות גורם ראשון במעלה מבין ענפי בעלי החיים. ריכוזי הצאן נמצאים על במת ההר ובמורדות המזרחיים לעבר המידבר.

בקר: עדרי הבקר מונים כ־30,000 ראש, מתוכם כעשירית המיועדים לייצור חלב, והיתר — לבשר. צריכת החלב באיזור מוגבלת. חלב הבקר והצאן משמש בעיקר לייצור לבן וגבינות.

---

1. פירוט ענפי החקלאות מבוסס על: "סיכום פעולות שלוש השנים בחקלאות ביהודה והשומרון", משרד החקלאות ומפקדת אזור יהודה ושומרון, אפריל, 1970, 68 עמ'.

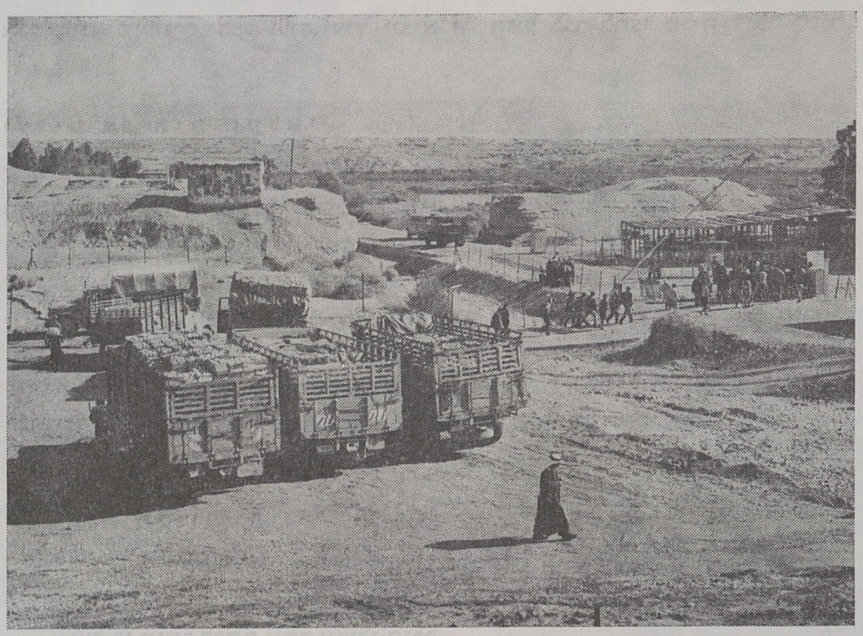

שיווק תוצרת חקלאית דרך "גשר אלנבי"

עופות: משק העופות נמצא במצב די מפגר בהשוואה לישראל. היקף הלול מגיע ל־600,000 עופות. כשליש משמשים להטלה, והיתר — לייצור פטימים לבשר.

כוורות: יש באיזור כ־8,000 דבוריות המייצרות כ־70 טון דבש לשנה. מרבית הכוורות מתרכזות על במת ההר.

שיווק

בתיאום עם שלטונות הבטחון, החקלאים ביהודה ובשומרון, ושלטונות ירדן הוסדר שיווק של ירקות אל מחוץ לאיזור. שיווק זה נמשך באורח סדיר עד היום, ופותר את בעיית העודפים הנוצרים, אשר ישראל אינה יכולה לקלוט בגלל הפרשי המחירים. שיווק התוצרת החקלאית מתחלק לשלושה יעדים עיקריים: צריכה מקומית על ידי החקלאים בכפרים, שיווק לערים, והיתר — לירדן ולמדינות המפרץ הפרסי. קיים גם שיווק לישראל, בעיקר גרעינים. עיקר הייצור משמש לצריכה עצמית ולשוק המקומי. הייצוא לירדן מהווה 20% מן הייצור הכולל. הירקות משווקים לירדן בהיקף של 25% מהייצור, זיתים — בהיקף של 80% מהייצור, ופירות — בהיקף של 30% מן הייצור. ההדרים המיוצאים לירדן, רק 30% מקורם מיהודה ושומרון, ואילו היתר מגיע מרצועת עזה.

מיהודה ושומרון לישראל קיים מעבר של גרעינים יבשים, בעיקר קטניות ושומשום, כל אחד בהיקף של כ־1,500 טון. שיווק מיהודה ושומרון לרצועת עזה מתבטא בעיקר בזיתים ותוצרתם, בהיקף של 500 טון שמן וזיתים כבושים, כ־1,000 טון עגבניות, כ־800 טון ענבים, וכן בעלי חיים. שיווק זה קטן בהרבה מזה הבא מן הרצועה אל יהודה ושומרון.

נעשו גם נסיונות לייצא ירקות לאירופה, בעיקר חצילים, עגבניות, פלפל, קישואים,

אבטיחים, מילונים, בצל ועוד. ערך ייצוא זה הגיע כבר לחצי מליון דולר לשנה.

יעדים בפיתוח חקלאי

לאור הנתונים הפיסיים של האיזור, רמת האוכלוסיה, והתנאים שבהם מבוצעת החקלאות, הועמדו מספר יעדים לפיתוח, שהם: העלאה כללית של היבולים; הקטנת התלות בעבר הירדן המזרחי ושינוי מהות הגידולים והיקפם כדי לאפשר לחקלאי האיזור להתקיים מגידוליהם; החדרת גידולים עתירי עבודה; החדרת גידולים לייצוא; החדרת גידולי תעשיה, כגון: סלק סוכר, כותנה, טבק מזרחי; השבחת זני החיטה; העלאת רמת התברואה של בעלי החיים; החדרת ציוד מיכאני להכשרת קרקע; שיפור טיב שמן הזית; הגנת הצומח; ויסות השווקים בין יהודה ושומרון ובין ישראל, ירדן ורצועת עזה; ותכנון רב־שנתי של החקלאות.

מסקנות תכנוניות

- התנאים האקלימיים והטופוגרפיים מגבילים את אפשרויות החקלאות בהר. התייבשות הקרקע בקיץ מצמצמת את האפשרות של הרחבת גידולי הקיץ, ועל כן מוטב לפתח יותר גידולי חורף.
- כדאי לכוון גידולי קיץ אל המורדות המערביים והשפלה הגבוהה, בגלל תכונות הסלע הקירטוני ובגלל הלחות המשתמרת בקרקע זו.
- פיתוח אינטנסיבי של ענף הפירות הנשירים הוא האופייני להר, וחייב לקבוע את צביונו החקלאי.
- יש לעודד את פיתוח המרעה. זה ידרוש רעיה מתוכננת, התאמת סוגי הצאן למרעה המיוחד של האיזור, שילוב בין מרעה וייעור, פיתוח מרעה בתנאים נוחים, ועריכת תכנית להשבחת מרעה.
- יש להגדיל את שטחי גידולי הבעל, כמו: קטניות, שומשום, וכן ירקות וטבק.
- כדאי לצמצם את המקשות כדי למנוע עודפי תוצרת לשווקים המקומיים.
- יש לפתח גידולים חקלאיים עתירי ימי עבודה.
- יש מקום לפיתוח גידולי חקלאות בבקעת הירדן, וכן לפתח שם את הפירות הטרופיים, שיהוו חלק עיקרי בייצוא החקלאי של האיזור.
- יש לפתח בעתיד את גידולי התעשיה, שכבר הוחל בהם, כגון: עגבניות לתעשיה, מלפפונים לשימורים, טבק, כותנה, סלק סוכר, קטניות, וכו'.
- יש לתכנן את ענפי החקלאות באיזור באופן שתופחת התלות בשיווק כלפי חוץ. הדבר ניתן יהיה להשיג על ידי שינויים בנושאי הגידולים ובכמותם.
- יש מקום להגדלת שטחי ההדרים באותם אזורים אשר בהם כבר השתרשו.
- כדאי לפתח פירות מיוחדים אשר אינם מצויים בישראל, והראויים להר הגבוה, כגון: דובדבנים, אגוזים והבוטנה, המתאים במיוחד לאיזור חברון.
- פיתוח החקלאות באיזור באמצעות יחידות הדגמה נמצא יעיל ביותר, ויש, על כן, להעמיק שיטה זו לשם ייעול המשק הערבי והגדלת תפוקתו בעתיד.
- יש לתת עדיפות לפיתוח ענפי חקלאות המיועדים לייצוא.
- יש לפתח את התעשיה של מוצרים חקלאיים בערים או בכפרים גדולים.

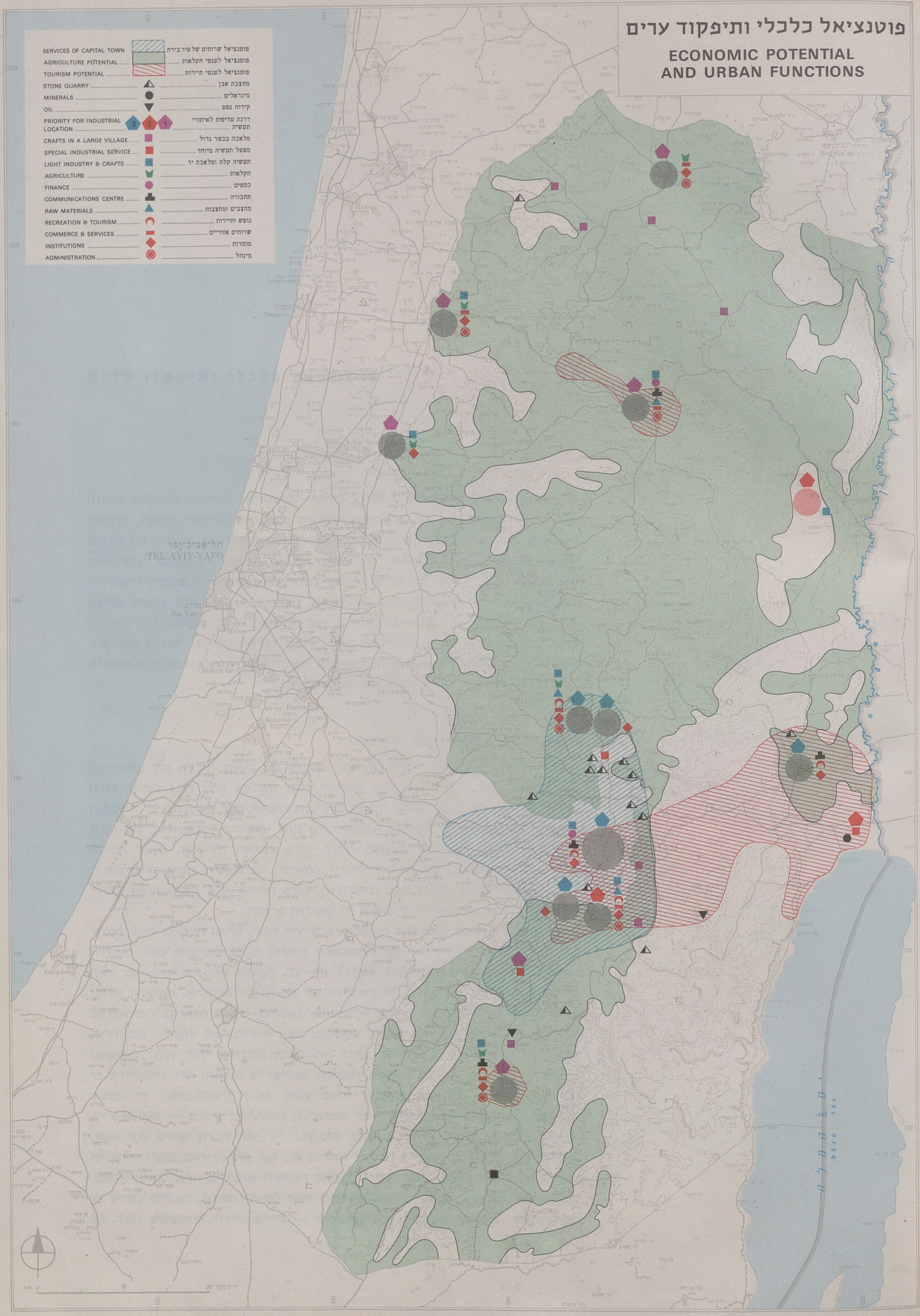
פוטנציאל כלכלי ותיפקוד ערים
ECONOMIC POTENTIAL AND URBAN FUNCTIONS
SERVICES OF CAPITAL TOWN
פוטנציאל שרותים של עיר בירה
AGRICULTURE POTENTIAL
פוטנציאל לענפי חקלאות
TOURISM POTENTIAL
פוטנציאל לענפי תיירות
STONE QUARRY
מחצבת אבן
MINERALS
מינראלים
OIL
קידוח נפט
PRIORITY FOR INDUSTRIAL LOCATION
דרגת עדיפות לאיתורי תעשיה
CRAFTS IN A LARGE VILLAGE
מלאכה בכפר גדול
SPECIAL INDUSTRIAL SERVICE
מפעל תעשיה מיוחד
LIGHT INDUSTRY & CRAFTS
תעשיה קלה ומלאכת יד
AGRICULTURE
חקלאות
FINANCE
כספים
COMMUNICATIONS CENTRE
תחבורה
RAW MATERIALS
מחצבים ומחצבות
RECREATION & TOURISM
נופש ותיירות
COMMERCE & SERVICES
שרותים אזוריים
INSTITUTIONS
מוסדות
ADMINISTRATION
מינהל
TEL AVIV-YAFO
Netanya
Hadera
Bet She'an
Kefar Sava
Herzliyya
Petah Tiqwa
Ramat Gan
Bat Yam
Holon
Rishon Le Zion
Lod
Ramla
Rehovot
Ashdod
Ashqelon
DEAD SEA
km. 0 10 20

פוטנציאל כלכלי ותיפקוד ערים

בתכנונו של איזור תופס מקום חשוב ביותר הפוטנציאל הכלכלי המקומי הנתון, העשוי לקבוע ולהתנות את אפשרויות הפיתוח בכל אחד מחלקיו. אמנם, כלכלתו של איזור יהודה ושומרון מותנה ביחסיו הפוליטיים בעתיד עם שטחיה של מדינת ישראל ועם עבר הירדן המזרחי, אך ביחס לתכנונו האזורי יש מקום לבדוק את הפוטנציאל הגולמי שלו ואת מידת יכולתו להוות גורם במקורות פרנסה ותעסוקה לאוכלוסייתו הקיימת והמוצעת. הפוטנציאל הכלכלי האזורי אינו מופיע כנושא מפורט על מרכיביו הכלכליים המקובלים, כגון: השקעות הון, תפוקה, ערך התוצר, שיעורי סובסידיות, ייבוא מול ייצוא וכד'; לזאת דרושה תכנית כלכלית מפורטת. התכנית הזאת באה להבליט את האספקטים הפיסיים של הנושא, ובמיוחד איתורם של מוקדים העשויים להיות בעלי ערך כלכלי לפיתוח.

פוטנציאל כלכלי של האיזור

באיזור יהודה ושומרון, הגזור מן ההר ומחלק של בקעת הירדן, אין פוטנציאל כלכלי טבעי גדול. תהליך הפיתוח הכלכלי בימי ממלכת ירדן רוכז בעיקר בגדה המזרחית, בעוד שהאיזור הנדון הופלה לרעה, וכתוצאה מכך לא זכתה בו התעשיה להרחבה ניכרת. המוקד הכלכלי הבולט כיום הוא ירושלים וסביבותיה, המיועדת לתיפקודי מינהל, שרותים, תרבות, חינוך, מדע, רפואה ותיירות, ואשר תהווה מרכז ארצי לתעסוקה בסקטור השלישוני במיוחד. יתרונותיה המינהליים והכלכליים עשויים לגדול בעתיד עקב תיפקודיה, ובכך תהווה היא מקום ריכוז לאוכלוסיה הולכת וגדלה אשר תוכל למצוא בה מקורות פרנסה.

המרחבים האחרים שביהודה ושומרון, ובמיוחד ההר, ערכם הכלכלי הוא בעיקר בחקלאות, בנופש ובתיירות. ענף החקלאות מעסיק קרוב למחצית כוח העבודה באיזור, וחלקו בכל התוצר מגיע ל־25% בקירוב. לעומת זאת, הגיע התוצר התעשייתי של האיזור ב־1966 ל־7% מכלל התוצר של יהודה ושומרון. התוצרת החקלאית של האיזור המיוצאת כוללת אבטיחים, מילונים, ירקות והדרים. הפוטנציאל החקלאי מרוכז על במת הר חברון, בעמקים הבין־הרריים של שומרון, ובמורדות המערביים של שדירת ההר כולה. עתיד החקלאות ההררית יהיה תלוי לא מעט במידת עידודה מצד מדינת ישראל, ובמידת האפשרות שתינתן לה להתחרות ב־חקלאות היהודית. השטח המעובד כיום מגיע בערך ל־1,800,000 ד', מתוך 5,500,000 הדונמים של האיזור. יותר ממחציתו במטעים: זיתים — 600,000 ד', גפנים — 170,000 ד', ופירות אחרים 170,000 ד'. בהר חברון שליט ענף הגפן. מגדלים שם גם זיתים, שקדים ומינים אחרים של עצי פרי נשירים. בהרי ירושלים אין חקלאות מפותחת במיוחד. בהרי בית־אל ושומרון מופיעים הרבה כרמי זיתים. בעמקיו של שומרון הצפוני נודעת חשיבות רבה למשק השדה. נוהגים לזרוע בו בבעל חיטה, שעורה וקטניות, וכגידולי קיץ — תירס, דורה, שומשמין ועוד. גם

ניפוח זכוכית
בחברון

גידול הטבק הוא בעל חשיבות רבה. בסביבות יריחו ובעמק פריעה מגדלים ליד ירקות ודגנים, כרמי גפנים, פירות נשירים וגם הדרים ובננות, ובסביבות יריחו — אף תמרים, רימונים ועצי פרי טרופיים, כמנגו וגוייבה. פיתוח ההר לייעודי נופש עממי, בתיפקוד ארצי ואזורי, עשוי להיות בעל ערך רב, ועם פיתוח של מלונאות, גנים לאומיים, שמורות טבע, אכסניות נוער, ומיתקני תיירות אחרים, תופק תועלת כלכלית רבה יותר מן ההר. עם גידול הצריכה בנופש, בעיקר מצד אוכלוסיית ישראל, יש להר סיכוי להיהפך למוקד של בילוי וקיט, מאחר שהוא קרוב יחסית לכל אורכה של שפלת החוף. שטחים נוספים, קטנים יותר, לפיתוח כלכלי של נופש ותיירות, עשויים להתפתח סביב יריחו, ים המלח וחברון.

אשר למינראלים יש לציין, שבאיזור יש פוטנציאל ניכר של חומר בניה. ההר עשיר באבן הגיר על כל גווניה. שטחי חציבה קיימים ליד חברון, בית לחם, ירושלים, רמאללה ושכם, ויש מקום לנצל ענף זה בעתיד בעקבות התגברות הבניה בירושלים ובחלקים אחרים של ישראל. אשלג ומינראלים אחרים קיימים בצפון ים המלח, ויש מקום לחדש, לפחות חלקית, את תיפעולו של המפעל שנהרס בימי מלחמת השחרור. שנים מספר לפני מלחמת ששת הימים נערכו חיפושי נפט ליד חלחול וליד מר סבא, אך שדות נפט לא נתגלו אז.

נושא התעשיה והמלאכה כפוטנציאל כלכלי אזורי מופיע בתכנית הפיסית בצורת איתורים לשטחי תעשיה. אזורי תעשיה מהווים חלק מתכניות המיתאר לערים, והם צריכים להיות מותאמים לפי הצורך בשטחים בעתיד בהתאם לתחזיות גידול אוכלוסיית הערים, ומספר המועסקים בתעשיה.

מפעלי התעשיה המצויים ביהודה ושומרון שייכים בעיקר לסוג המפעלים הקטנים עתירי העבודה, כמו ענף ההלבשה, ההנעלה והנגרות, או מפעלים קטנים למלאכת יד ואמנות. לתעשיה ולמלאכה מספר חסרונות, המהווים גם מגבלות ל־

תעשיית זכוכית
בבית לחם

פיתוח תעשייתי לגבי העתיד: היעדר חומרי גלם ראשוניים ומחצבים, נחשלות יחסית של האוכלוסיה, המתבטאת ברמת הכשרה נמוכה, היעדר הון וכושר ניהול, ושוק פנימי מצומצם אשר מונע ייצור מקומי של מוצרים רבים. מצד שני, יתרונה של התעשיה הוא שכר העבודה הנמוך. למעלה מ־90% ממפעלי התעשיה שבאיזור הם, למעשה, בתי מלאכה קטנים המייצרים בעיקר מוצרי צריכה לשוק המקומי. רק חלק זעום מהתוצר התעשייתי, כ־7%, מיועד ליצוא אל מחוץ לאיזור. עיקר הייצוא בא מענפי הטכסטיל וההלבשה, המזון ותעשיית חומרי בניה.

הייצור התעשייתי מתרכז בשניים—שלושה ענפים, שהם: מזון, כולל משקאות וטבק, טכסטיל, כולל הלבשה והנעלה, ומחצבות ומינראלים אל־מתכתיים. אלה נותנים כ־75% מן התפוקה התעשייתית. הייצוא התעשייתי כולל: סיגריות, מוצרי פלסטיקה, חפצי חן, סבון, מוצרי הלבשה ועורות.

ענפי התעשיה וחלוקתם בערי יהודה ושומרון נותנת את התמונה הבאה: העיר שכם משמשת מרכז תעשיה חשוב ביהודה ושומרון. מוצריה העיקריים, הם: סבון, שמן, רהיטים וגפרורים. שכם סיפקה את תצרוכתה ותצרוכת האיזור במוצרים אלה, ואף ייצאה כמויות גדולות ממוצרים אלה לירדן. בג'נין ובטולכרם יש רק בתי מלאכה קטנים ועצמאיים. בירושלים המזרחית בנויה עיקר התעשיה על עבודות אמנות מצדף ותכשיטי מתכת המיועדים לתיירים. כן קיים בית חרושת גדול לייצור משקאות חריפים ומפעל לסיגריות ומוצרי טבק. כן קיימים בתי מלאכה זעירים בענפי הלבשה, הנעלה רהיטים ומזון. רמאללה אינה עיר תעשייתית, ובה כמה מפעלים בלבד: לממתקים, נייר, בלוקים ומרצפות. בחברון מצוי מספר ניכר של בתי חרושת ובתי מלאכה קטנים. ביניהם יש לציין בית חרושת לדברי זכוכית, בית חרושת לעורות, ובתי חרושת לטכסטיל והלבשה, ושימורי ירקות ופירות. ביריחו אין תעשיה גדולה, כי אם מלאכה זעירה לסיפוק צרכים מקומיים. בית לחם עוסקת בעיקר בייצור חפצי חן מצדף ועץ זית, תכשיטים ומזכרות, וזאת עקב עובדת היותה מרכז לתיירות נוצרית. קיים בה מפעל הפלסטיקה הגדול ביותר ביהודה ובשומרון.

לאור המצב הקיים של ענפי התעשיה בערי יהודה ושומרון, מציעה התכנית דרגות עדיפות לפיתוח התעשיה בעתיד. ההנחה היא, שרובה של התעשיה בערים תהיה

נויטראלית, והכוונתה תהיה על ידי מוסדות וגופים מרכזיים. תמריצים, סוב־סידיות ואמצעי סיוע נוספים יביאו לאיתור מפעלי תעשיה, ובעקבותם אף לתמ־ריצי כלכלה ותעסוקה לסקטור הכפרי. על מנת לאזן ולכוון את פיתוח התעשיה בהתאם לגודל הערים וענפי התעשיה הקיימים בהם תוך ראיית התפתחותן בעתיד, מופיע סולם עדיפויות הנותן קדימה ראשונה לג׳נין, שכם, טולכרם, קלקיליה ו־חברון. דרגת עדיפות שניה מופיעה ברמאללה, בבית לחם וב״אדם העיר״, ואילו ליתר הערים אין דרגת עדיפות כלל, משום שאינן נראות כערי תעשיה מובהקות בעתיד.

נושא המלאכה מופיע בכפרים הגדולים של האיזור, כגון: אבו־דיס, חלחול, טובס, יטה, עראבה, קבטיה, ועוד. יש לפתח מלאכה במקומות אלה במגמה לנצל כוח אדם שיתפנה בעתיד מן החקלאות. אפשר יהיה לפתח בהם מלאכות הקשורות במיכון חקלאי ומלאכות התמחות אחרות. מפעלי תעשיה או מלאכה יצטרכו אף לקום לאו דווקא במסגרת של עיר או כפר גדול, במיוחד בקרבת מקורות מינראליים או גורמי אוכלוסיה שונים.

תיפקוד כלכלי של ערים

הרעיון המרכזי שבנושא זה הוא לייעד ולתכנן את התיפקודים הכלכליים של ה־יישובים שבאיזור אשר עשויים בעתיד להשפיע על המיבנה הפיסי והכלכלי העי־רוני. באיזור קטן כיהודה ושומרון קיימת סכנה של תחרות בתיפקודים כלכליים, המביאה לעתים לגידול תיפקוד כלכלי בעיר מסויימת על חשבון חברתה, או לגידול מקרי של תיפקוד בעיר אשר אינו תואם אותה מבחינה מרחבית כוללת.

בכל יישוב קיימים תיפקודים רבים ומגוונים אשר יש לראותם כשרותים מק־בילים, כגון: חינוך, סעד, תרבות, מסחר, תחבורה וכד׳, אשר בלעדיהם אין ל־יישוב צביון של עיר. אולם עם זאת, חייבים להיות לכל עיר תיפקודים אופייניים המבדילים אותה על פני רעותה, והעושים אותה לבעלת צביון מיוחד באיזור. תיפ־קודים אלה הם, לרוב, דומיננטיים עד כי קובעים הם את עיקר ייעודי הקרקע של העיר בתכנית המיתאר, את כלכלת תושביה, ואת אופיה העירוני. תיפקוד של מלונאות ונופש, למשל, המתוכנן לעיר, מחייב שטחי מלונאות וספורט, אופי מסויים של בניה, ושרותים רבים הקשורים בענף התיירות. תיפקוד של תעשיה בעיר קובע אופיו של איזור תעשיה, בצפיפות, בגודל ובשטח. כן הדבר לגבי תיפקודי תחבורה, הדורשים שטחים לתחנות אוטובוסים, או תיפקודי החקלאות, הדורשים שטחים לאיחסון ולשיווק חקלאי. אין התכנית עוסקת בניתוח הכלכלי המפורט של התיפקודים, כי אם דנה באספקטים הפיסיים הנובעים מן התיפקודים הכלכליים המיועדים.

מגמתו של התכנון האזורי לכוון ולאזן את תיפקודי היישובים על מנת למנוע אי־התאמה בחלוקתם. הועדת התיפקודים הכלכליים נובעת בעיקר מן הגודל ה־מתוכנן של העיר, ממיקומה הגיאוגרפי במרחב ומהתפתחותה בעבר. ערים גדולות יותר תזכינה, לרוב, לתיפקודים ממלכתיים ואזוריים, בעוד שערים קטנות תזכינה לשרותים מקומיים וסביבתיים בלבד, אלא אם כן יש להן יתרונות מרחביים בולטים.

התיפקוד הכלכלי החשוב ביותר לעיר הוא התעשיה. התעשיה הקלה והמלאכה

הינן תיפקוד מתאים לרוב ערי יהודה ושומרון כענף תעסוקה בסיסי לאוכלוסיה עירונית. כבר כיום מוצאים אנו בירושלים תעשיית טכסטיל, הנעלה, עץ ורהיטים, מזכרות וחפצי חן, בשכם — עץ ורהיטים, מזון, שמן, סבון ומשקאות קלים, ב־חברון — עור וגומי, ובית לחם — תעשיית הפלסטיקה. לעומת זאת, ריכוז של מלאכת יד, הכוללת כלי חרס, חרסינה, עבודות מעץ זית, רקמה וכלי זכוכית, מוצאים אנו בירושלים, בית לחם, רמאללה, חברון, שכם, בית ג'לא ובית סחור.

בתיפקוד החקלאות הכוונה לשרותים של שיווק חקלאי, איחסון תוצרת חקלאית של האיזור, והתהוות מוקד מסחרי וכלכלי למוצרי חקלאות. תיפקוד זה מיועד לחברון, רמאללה, טולכרם, קלקיליה וג'נין. תיפקוד הכספים, הכולל בנקאות ומסחר, מיועד לירושלים כמרכז פיננסי ארצי ומינהלי, ולשכם. מרכזי תחבורה מופיעים בירושלים, בחברון, ביריחו ובשכם. תיפקוד המחצבות מופיע בבית לחם, ברמאללה ובשכם, כמוקדים של אזורי חציבה גדולים. תיפקוד הנופש והתיירות מקומו בראש ובראשונה בירושלים, שהינה עיר קדושה ויעד לעולי רגל, ועיר בעלת מעמד של בירה ומרכז רוחני. נוסף לכך נמצא תיפקוד זה בבית לחם, בחברון, ביריחו ובשכם. תיפקוד המוסדות הינו אופייני לנטייתן של הרבה ערים, ויש לצפות בעתיד לדרישה הולכת וגוברת להקמת מוסדות בריאות, חינוך וסעד בערי האיזור. מוסדות בריאות קיימים כיום בירושלים, רמאללה, בית ג'לא, בית לחם, יריחו, חברון, שכם, ג'נין, טולכרם, קלקיליה, בית חנינא וכפר ערוב. מוסדות סעד קיימים באל־בירה, בית לחם, רמאללה, בית ג'לא, שכם ויריחו. אשר למוסדות חינוך ניתן לאמר, שרמת ההשכלה ביהודה ושומרון גבוהה, בדרך כלל, מזו שב־עבר הירדן המזרחי, וזאת למרות ההגירה הניכרת של צעירים משכילים לירדן. מידת הפיזור ברמת ההשכלה קטנה מזו שבירדן. במחוזות ירושלים ושכם הרמה גבוהה יותר, ואילו במחוז חברון — נמוכה יותר. מכאן, שירושלים ושכם תיועדנה למוסדות חינוך גבוה בעתיד. מרכזי מינהל יהיו בירושלים ובערי הבירה של הנפות: ג'נין, טולכרם, בית לחם וחברון.

מסקנות תכנוניות

- לפיתוחו של האיזור וביסוסו הכלכלי דרושה תעשיה ומלאכה, אף יותר מ־חקלאות. יש לפתח את האיזור בהתאם למגמה זו ובהדרגה.
- גורמים גיאוגרפיים בולטים יגבילו גם בעתיד את פיתוח התעשיה באיזור, והם: היעדר חומרי גלם, טופוגרפיה הררית, חוסר מקורות אנרגיה, חוסר מקורות מים, קשיי תובלה, חוסר שוק רחב לקליטת מוצרים ותלות בתנאים המדיניים.
- ההר מחוסר חומר גלם, ועל כן לא תתכן בו תעשיה בסיסית, כי אם תעשיה קלה ונויטראלית או מלאכה זעירה.
- הפוטנציאל הטבעי הגדול באיזור הוא האבן לבניין, ועל כן יש לפתח מח־צבות בקרבת ריכוזי אוכלוסין כדי לייעל את שיווק האבן.
- ביהודה ושומרון רצוי לרכז את הפיתוח התעשייתי בענפים עתירי עבודה בלתי מקצועית, נוסף על תעשיות המעבדות חומרי גלם חקלאיים מקומיים. רצויות תעשיות של עיבוד והרכבה הדורשות מעט ידע מקצועי ברמה גבוהה, ושבהן קיים מרכיב גבוה של עבודת ידיים פשוטה.

- יש ליזום הקמת תעשיות בעלות יתרון יחסי ליהודה ושומרון, והרחבת ה־תעשיות הקיימות.
- יש להכשיר עובדים הדרושים לתעשיה ומלאכה מקומיים.
- כדאי לתת עדיפות לתעשיות עתירות עבודה, כגון: קונפקציה, גרביים, אלק־טרוניקה, ניפוח זכוכית, צעצועים ועיבוד עורות.
- כדאי להקים בערים מתאימות אזורי תעשיה עם מיבנים כדי למשוך פיתוח מפעלים.
- יש לעודד ייצוא מוצרים מן האיזור לחו״ל, תוך התאמת המוצרים לדרישות השווקים.
- יש ליצור מרכזים למסחר ולמלאכה, בתי אריזה ושווקים סיטוניים אזוריים בכפרים גדולים.
- הענפים המתאימים לפיתוח באיזור, הם: טכסטיל והלבשה, שימורי ירקות ופירות, תעשיות רהיטים ומוצרי עץ, בורסקאות ומוצרי עור והנעלה, מוצרי פלסטיקה, הרכבת צעצועים, הרכבת מכשירי רדיו וטרנזיסטורים, וכן מוצרי מלאכת יד, אמנות וחפצי חן.
- קיום עודפי תוצרת חקלאית מאפשר הקמת מפעלים לעיבוד חומרי גלם אלה ליד מקורות האספקה.
- מפאת חוסר שווקים מקומיים יש לעודד מוצרי תעשיה לשוק הבין־לאומי הקשורים בייחודם ובקדושתם של מקומות מסויימים באיזור.
- יש לעודד מלאכה בסקטור הכפרי כאמצעי לביסוסם של היישובים בהר, וכאמצעי לקליטת האוכלוסיה אשר תנטוש את החקלאות.
- יש להעדיף איתורים לתעשיה בפריפריה של ירושלים ולא בתחומי העיר עצמה, על מנת לשמור על ייחודה וצביונה שאינו תעשייתי, ועל מנת לפזר תעסוקה במרחב.

תפרוסת היישובים

DISPERSION OF SETTLEMENTS

TOPOGRAPHY מיקום טופוגרפי

ON THE TOP OF THE HILL ..... על כיפה הררית

ON THE SLOPE ..... באמצע מדרון

AT THE FOOT OF THE HILL ..... לרגלי מדרון

OWNERSHIP OF LAND (IN ACRES) שטחי בעלות קרקע (בדונמים)

LESS THAN 1,250	עד 5,000
1,500 –2,500	10,000 - 5,000
2,500 –5,000	20,000-10,000
5,000–12,500	50,000- 20,000
12,500–25,000	100,000- 50,000
MORE THAN 25,000	100,000 ומעלה

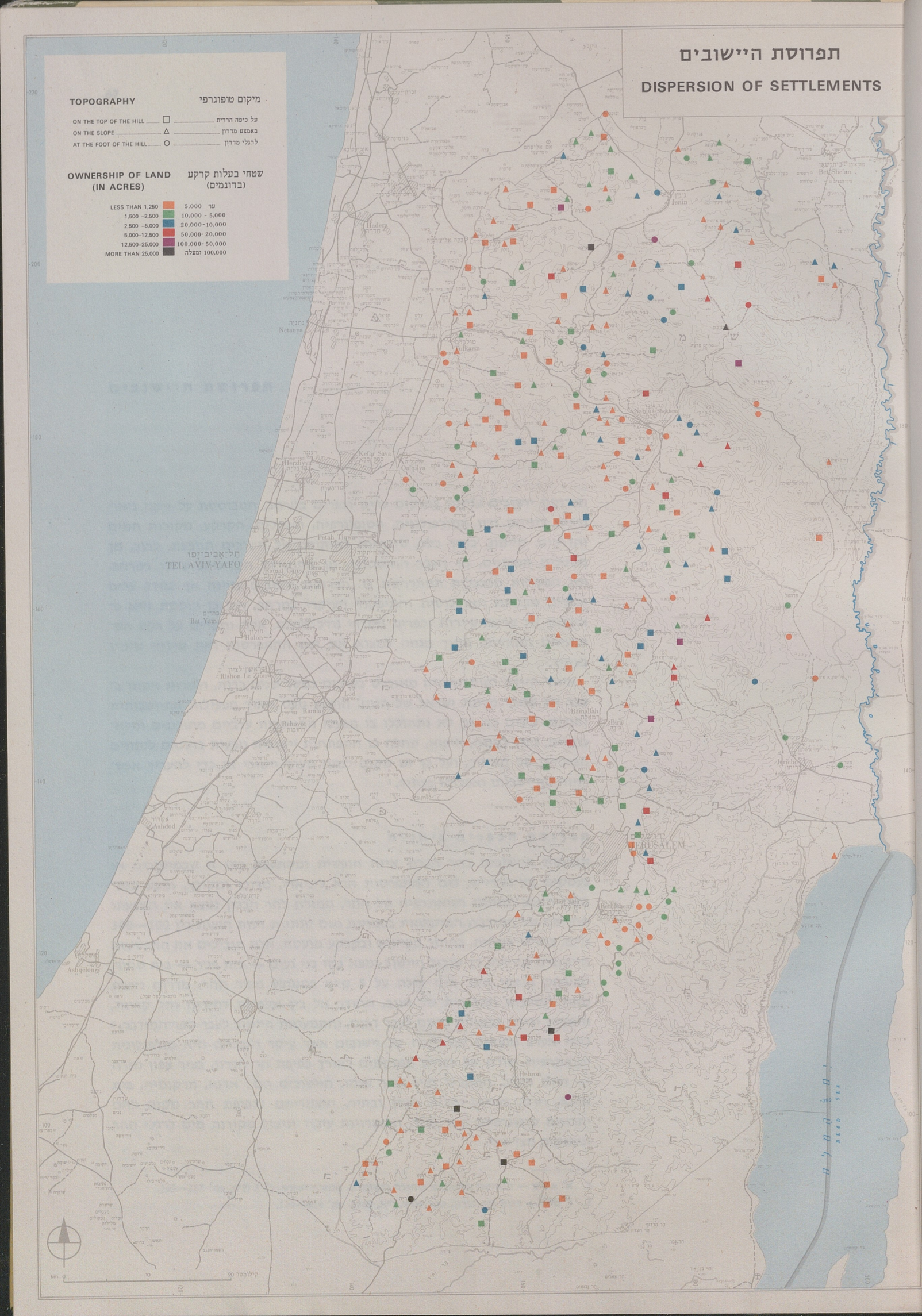

תפרוסת היישובים

תפרוסת יישובים עניינה במיקום ערים וכפרים במרחב, המבוססת על זיקה גיאוגרפית ביניהם ובין המורפולוגיה, הטופוגרפיה, האקלים, הקרקע, מקורות המים והדרכים. קיימת, בדרך כלל, סיבתיות לאיתורם של יישובים הנובעת, לרוב, מן הנתונים הפיסיים, מן העבר ההיסטורי, מן התמורות המדיניות שחלו במרחב, ומן הפעילות הכלכלית המתרחשת בו. תפרוסת יישובים עניינה אף בגודל ערים וכפרים מבחינת האוכלוסיה והתיפקוד העיקרי במרחב, ועל כן עוסקת היא באיפיונן של ערים, עיירות וכפרים מסדרי גודל שונים. אלה נחקרים על רקע השתרעותם האזורית, מתוך מגמה למצוא את דגם ההתפרסות ואת סיכויי שינויו בעתיד.

איזור יהודה ושומרון היה מאוכלס בערבים במשך שנים רבות, ולמרות זיקתו בעבר אל שטחי מדינת ישראל של היום, הושפע מעט מאוד מפעילות התיישבותית יהודית. משום כך, גם לא נתחוללו בו מפעלי התיישבות ערביים מתוכננים ומלאכותיים. ניתן להניח, איפוא, שחלה בו התפתחות יישובית טבעית בהתאם לנתונים הפיסיים של האיזור, ועל כן יש מקום לנתח מערך יישובי זה כדי להעריך אפשרויות התיישבותו ואכלוסו בעתיד.[1]

תפרוסת הכפרים ביהודה

תפרוסת היישובים בהר חברון אינה חופשית ומסתעפת כמו זו שבמישורים או בעמקים בין־הרריים. דגם ההתפרסות הוא ליניארי, מרוכז ומקובץ, ונובע ממגבלות הטבע ומנתוני הגיאוגרפיה של ההר. ממזרח להר חברון נמצא את השפעתו החריפה של המידבר, המתבטאת בכמויות גשם שנתיות דלות הנעות בין 100—300 מ״מ, בחוסר צמחיה, בחוסר מעיינות ובקרקע מועטה. אלה מגבילים את התפשטות היישובים מזרחה, כך שגבול היישוב נמצא בקו בני נעים — בית פג׳ר — בית סחור, ובמרחק אופקי אשר אינו עולה על 5 ק״מ בממוצע מציר ההר. מדרום ניכרת מאוד השפעתו המדברית של הנגב, החודר אל בין שלוחות דהיריה ותל קריות, והמציין ירידה בכמויות הגשם לעבר דרום, והתמעטות היישוב לעבר ספר־המידבר.[2] כלפי מערב מוצאים אנו ריכוז של יישובים אשר עיקר הגבלתם היא מורפולוגית וטופוגרפית. שורה של כפרים ממוקמים לאורך כפיפת הר חברון, בציר צפון מזרח — דרום מערב, המקביל לציר ההר עצמו. היישובים הם: אדנא, תרקומיה, בית אולא, חרס, צוריף, נחלין, חוסן ובתיר. היצמדותם לכפיפת ההר מקנה להם יתרונות טופוגרפיים מצד אחד, ואפשרויות עיבוד וניצול מקורות מים לרגלי ההר ובעמקים מצד שני.

---

1. **א׳ אפרת** — תפרוסת היישובים ביהודה ובשומרון, המזרח החדש, כ׳, 3 (79), עמ׳ 257—265.
2. **ז׳ משל** — דרום הר חברון, טבע וארץ, י״א, 1969, עמ׳ 118—124.

הכפרים שעל גב ההר מנצלים את היתרונות הטופוגרפיים המקומיים, מתרחקים במידת האפשר מציר הדרך הראשית, כל עוד גב ההר מאפשר זאת, ונמנעים מל־בזבז קרקע חקלאית לאיתורם. מאחר שבמת ההר נוחה, יחסית, לעיבוד חקלאי, נעו הכפרים אל השוליים של הבמה, ובמרחק סביר מן השדות. עם זאת, העדיפו לאתר את הכפרים באותם שטחי מעבר בין ההר והמדרונות, אשר בהם מצויה אבן רכה לבניין הבתים, ואשר בה ניתן בקלות יחסית להקים מדרגים ולהכשיר בהם קרקע. באופן כזה מקבלים אנו על גב ההר את שורת הכפרים: א־שיוח', בית פג'ר, מע'יר, בית כחיל, בית אומר, אל־ח'דר ואחרים. מצפון מוגבלת רשת הכפרים על ידי השתפלותו של הר חברון כלפי הרי ירושלים. נוכל לראות את מערך היישוב ההררי בהר חברון כשואף לגיבוש ולהתכנסות לאורך צירים מוגדרים אשר ה־צמידות אליהם נובעת מאופיו של ההר וממידת התאמתו לחקלאות.

תופעה בולטת נוספת בכפרי הר חברון היא איתורם הטופוגרפי של הכפרים, וגודל שטחי הקרקע שלהם. כמחצית הכפרים מאותרים על כיפות הרריות, כולל אלה המצויים משני צידי הכביש הראשי חברון—ירושלים. תופעה זו ניתן להס־ביר על רקע בעיות הבטחון וההתגוננות הסביבתית של הכפרים באיזור שהיה נתון בעבר לחוסר יציבות.

הכפרים המאוכלסים ביותר בהר חברון, בני 3,000—5,000 נפש, נמצאים בעיקר בגבול הדרומי והמזרחי של האיזור, ואילו במרכזו של ההר, גודל הכפרים הוא של 500—1,000 נפש בלבד. אוכלוסיית דהיריה, למשל, מנתה במיפקד 1967 4,875 נפש, זו של דורא — 4,954 נפש, וזו של חלחול — 6,041 נפש.[3] גם הכפרים בני נעים וסייר, שבמזרחו של ההר, הם בני למילה מ־4,000 נפש כל אחד (ציור 2). ניתן להסביר את ריכוזי האוכלוסיה הגדולים בכפרי הספר כהתגוננות הפלחים מפני נוודי המידבר, וכתוצאה של התמזגות הדרגתית בין פלחים ונוודים, שחלה בנקודות יישוב בעלות יתרונות בקרקע ובמים. גם הירידה הכללית בנוודות המידבר הגדילה את מספר תושבי הכפרים האלה.[4]

אשר לשטחי הקרקע שבבעלות הכפרים, ניתן לאמר, שיישובי ספר־המידבר ב־דרום ההר ובמזרחו הינם בעלי קרקע רבה. ארבעת הכפרים: דהיריה, יטה, דורא, וסעיר הם בעלי 100,000 ד' קרקע ומעלה, ואילו הכפרים סמוע ובני נעים בעלי שטחים שבין 50,000—100,000 ד'. גודל השטחים של רוב הכפרים הוא בין 20,000—50,000 ד', וזאת בעיקר בכפרי מערב ההר ומרכזו, תופעה המצויה רק מעט מאוד בכפרי שומרון ובהרי ירושלים.[5] ניתן להסביר הימצאותם של שטחים גדולים כאלה שבבעלות הכפרים בעיבודים אכסטנסיביים בשולי מידבר, בעיקר ב־פלחה, באיכותה הנמוכה עד בינונית של הקרקע מבחינת פוריותה, בענף המרעה שהיה מפותח בעבר ודרש שטחים, ובגודל אוכלוסיית הכפרים שדרשה שטחים ניכרים לקיומה. ככל שסוגי הקרקע הולכים ומשתבחים, ותנאי האקלים טובים יותר, כן הולכים הכפרים ומצטמצמים בשטחם ובגודל אוכלוסייתם.

הכפרים בהרי ירושלים ובהרי בית־אל יוצרים מערך של טבעת היקפית סביב ירושלים. מדרום לעיר איתורם, לרוב, בחלקים האמצעיים או הנמוכים של המדרון,

---

3. **מפקדת כוחות צה"ל** — מפקד האוכלוסין תשכ"ז—1967, מס' 1, ירושלים, תשכ"ח.
4. **א' שמואלי** — שני פנים לכפר סעיר, טבע וארץ, י"א, 1969, עמ' 125—130.
5. **מינהל מקרקעי ישראל** — רשימת היישובים בגדה המערבית, אוגוסט, 1967.

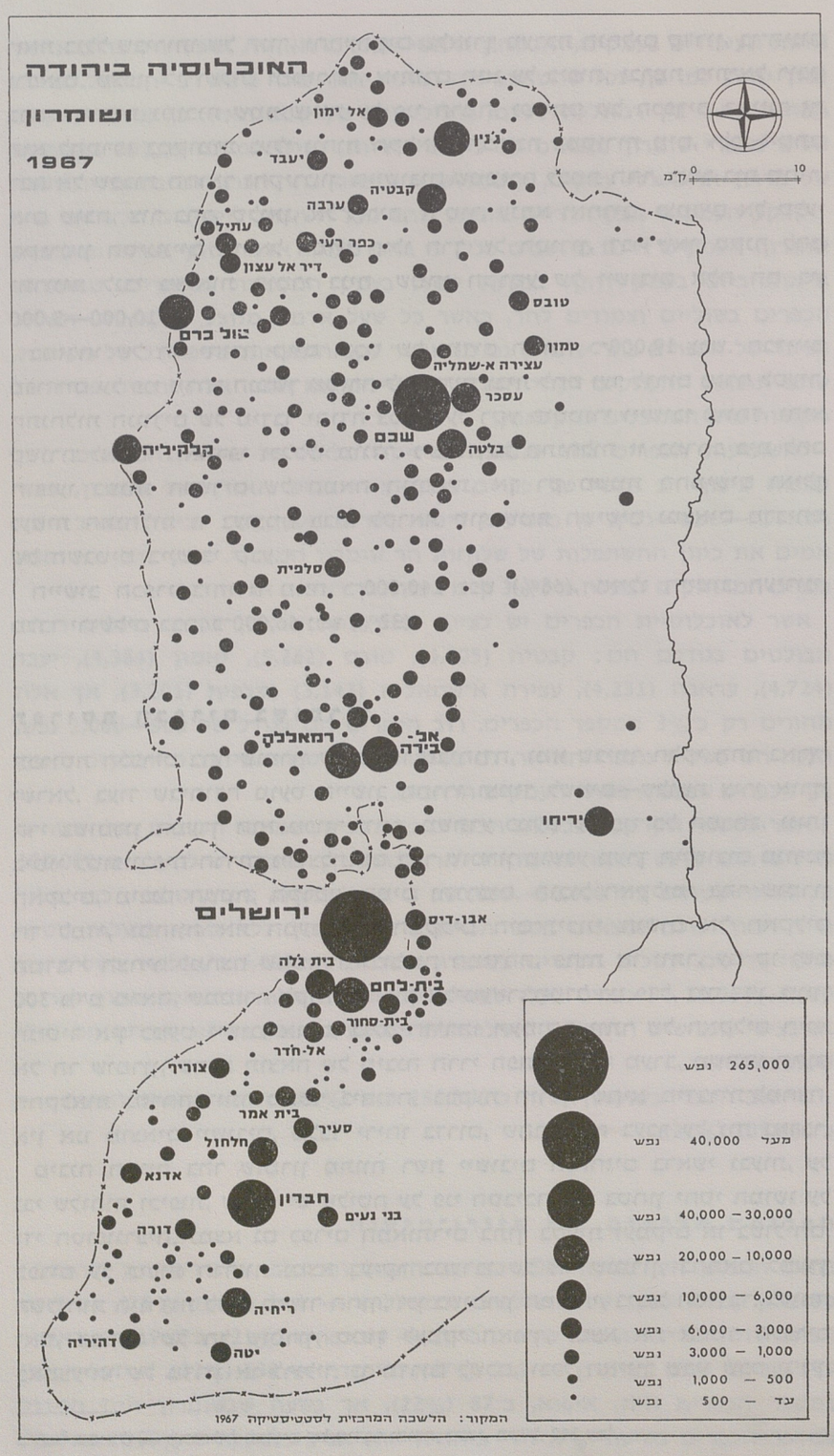
האוכלוסיה ביהודה
ושומרון
1967
אל ימון
ג'נין
יעבד
קבטיה
ערבה
עתיל
כפר רעי
דיר אל עצון
טובס
טול כרם
טמון
עצירה א-שמליה
עסכר
שכם
בלטה
קלקיליה
סלפית
רמאללה
אל-בירה
יריחו
ירושלים
אבו-דיס
בית גלה
בית-לחם
בית-סחור
אל-חדר
צוריף
בית אמר
סעיר
חלחול
אדנא
חברון
בני נעים
דורה
ריחיה
דהיריה
יטה
0
10
ק"מ
265,000 נפש
מעל 40,000 נפש
40,000 – 30,000 נפש
20,000 – 10,000 נפש
10,000 – 6,000 נפש
6,000 – 3,000 נפש
3,000 – 1,000 נפש
1,000 – 500 נפש
עד 500 נפש
המקור: הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה 1967

ציור 2

וזאת בגלל שבירותו של הנוף, וההעתקים שלאורך מערכת הנחלים קדרון, בן־הינום ורפאים. מצפון לירושלים וממזרחה, איתורם הוא על כיפות, וברמת בית־אל רובם בראשי גבעות נמוכות שמתנשאות על פני הרמה. נטייתם של הכפרים באיזור זה היא להתרכז במקומות בעלי נוחות חקלאית הכרוכה במקורות מים, ולכן זיקתם רבה אל שכבות החואר והקירטון. היישובים שממזרח לבמת ההר, בציר בית סחור, אום טובה, צור בהר, סלואן, אל־עזריה, א־טור, ענתא ואחרים, נצמדים אל סלעי הקירטון הסינוניים או אל המיזי חילו הרך של הטורון, דבר שאף מקנה להם יתרונות לגבי מציאות חומרי בניה. שטחי הקרקע של יישובים אלה הם בין 5,000—10,000 ד׳.

במזרחו של הר יהודה קיים ריכוז של נוודים המונה כ־19,000 נפש. הבדווים מפוזרים על פני מרחב הנמשך ממזרח לאבו־דיס ובית לחם ועד לדרום מזרח לסעיר. התנחלות הנוודים של מידבר יהודה צמחה על רקע היסטורי ויישובי מיוחד, והיא קשורה לאיזור גיאוגרפי וכלכלי מוגדר. ניצניה של התנחלות זו במרחב בית לחם הופיעו בשנות העשרים של המאה הנוכחית, אך רק משנות החמישים ואילך נעשית התנחלות זו בעוצמה רבה. לקראת סוף שנות השישים נמצאים מרביתם של השבטים ביישובי קבע.[6]

היישוב הכפרי ביהודה מונה כ־140,000 נפש (68%), ואילו היישוב העירוני, מלבד ירושלים־רבה, כ־66,000 נפש (32%).

תפרוסת הכפרים בשומרון

תפרוסת הכפרים בהר שומרון שונה מזו שביהודה, ומזו שביתר חלקי ההר בארץ־ישראל. בעוד שביהודה מועט היישוב ההררי וצמוד לשניים—שלושה צירי אורך, הרי בשומרון המערך הוא מפוזר יותר, משתרע כמעט על פני כל המרחב, ונותן ביטוי לטופוגרפיה הררית מפוצלת. גם בהר שומרון מושפע מערך היישובים מגורמי האקלים, מיבנה השטח, הקרקע, המים והדרכים. הגבול האקלימי בהר שומרון חד למדי, ומהווה את המעבר מן האקלים הים־תיכוני הגשום אל האקלים המדברי הצחיח־למחצה שממזרח. גבול זה המזדהה, פחות או יותר, עם קו גשם 300 מ״מ מראה, שממזרח לקו היישובים אל־מע׳יר, מג׳דל בני פדל, בית דג׳ן, טמון ותיסיר אין כמעט יישוב. אולם, בגלל חדירתו העמוקה יותר של האקלים הימי אל הר שומרון, שהיא תוצאה של מיבנה הררי הפתוח כלפי מערב, משתרע תחום החקלאות מזרחה יותר מאשר ביהודה. בבקעת הירדן, שהיא מידברית־למחצה, אין אנו מוצאים יישובים, מלבד יריחו בדרום, שהתבססה בעבר על נוה מידבר.

מיבנה השטח בהר שומרון מתווה רשת יישובים הנאחזים בראשי גבעות, על גבי שלוחות וכיפות, שמהן יש שליטה על פני הסביבה, עם בטחון יחסי המושג על ידי הטופוגרפיה. נמצא גם כפרים המאותרים בתוך בקעות ועמקים או בשוליהם. כפרים על כיפות הרריות נמצא בעיקר במערבו של הר שומרון, בהתאם למערך השלוחות היורדות לעבר מישור החוף, וכן בשומרון המזרחי, בגבול המידבר. לעומת זאת, במרכזו של הר שומרון, סמוך לעמקי האורך, נמצא את איתור הכפרים באמצעיתו של מדרון או לרגליו. כן מדרום לשכם, ובכל האיזור שבין שכם וג׳נין.

---

6. **א׳ שמואלי** — התנחלות הבדוים של מידבר יהודה, גומא, תש״ל, 140 עמ׳.

נוחות העיבודים בעמקים, והבטחון היחסי שבמרכז האיזור, איפשרו לכפרים איתור נמוך יותר. כמו כן, ככל שהטופוגרפיה נמוכה יותר, ניכר פיזור רב יותר של כפרים. הפיזור אחיד בין רמאללה לשכם, ודליל יותר בין שכם וג'נין. כן נמצא, שרק כ־שליש מכפרי שומרון נמצאים על כיפות הרריות, ואילו למעלה מ־20% בתחתיתו של מדרון או בשולי עמקים, תופעה שלא נמצאה בהר חברון ובסביבות ירושלים.

קרקע העמקים הבין־הרריים מהווה גורם בעל חשיבות ליישובים הכפריים בהר שומרון. העמקים אינם מיושבים כלל, כי בהם מצויה אדמת סחף פוריה המעובדת אינטנסיבית. בעמק דותן, בבקעת סנור, בעמק המכמתת ובאחרים, מאותרים הכפרים בשוליים וצמודים להר, כאשר כל שעל אדמה מנוצל לחקלאות. הפיזור הניכר של הכפרים בהר שומרון גם מתאפשר עקב הימצאות מספר רב של מעיינות, שהם תוצאת ההעתקים וקווי השבר המאפיינים את ההר. אלה יוצרים פיזור של מקורות מים המנוצלים לחקלאות.

להשתרעות הכפרים בהר שומרון גם זיקה מלאה אל מערכת הכבישים. נוכל למצוא ציפוף רב יחסי של כפרים משני צידי כביש האורך של שומרון, בציר רמאללה—שכם—ג'נין. כן מופיעים ריכוזי כפרים משני צידי כבישי הרוחב התו־אמים את כיוון ההשתפלות של שלוחות הר שומרון המערבי. בדרך כלל, לא נמצא כפרים המרוחקים למעלה מ־2—3 ק"מ מציר דרך ראשית או אזורית.

אשר לאוכלוסיית הכפרים יש לציין, שאין בהר שומרון כפרים גדולים רבים. הבולטים בגודלם הם: קבטיה (6,005), טובס (5,262), יאמון (4,384), יעבד (4,724), עראבה (4,231), עצירה א־שמאליה (3,143) וסלפית (3,201), אך אלה מהווים רק כ־3% ממספר הכפרים. רוב הכפרים הם בגודל של 500—1,000 נפש, ואלה הם כשליש מכפרי האיזור. גם בשומרון כפרי ספר־המידבר מאוכלסים מאוד, וכן הכפרים שבצפון, בשולי העמקים הרחבים.

אשר לשטחי הקרקע שבבעלות הכפרים ניתן לציין, שמספר הכפרים בעלי שטחים גדולים הינו מועט ביותר בהשוואה להר חברון. רק לטובס יש למעלה מ־100,000 ד', ואילו שטחים בין 50,000—100,000 ד' יש לקבטיה, טמון, טלוזה, כפר מליך ודיר דבוון. כולם נמצאים בספר־המידבר, דבר הכרוך ללא ספק, בבעלות שטחי מרעה גדולים. לשליש הכפרים בשומרון שטחים עד 5,000 ד', ולעוד כשליש בין 5,000—10,000 ד'. כפרים בעלי שטחים קטנים הם אלה שנמצאים סמוך לערים, או בצידי הכבישים הראשיים, ואילו אלה שמתפרסים מערבה או מזרחה הם בעלי שטח גדול יותר.

היישוב הכפרי בשומרון מונה כ־285,000 נפש (73%), ואילו היישוב העירוני — כ־105,000 (27%).

תפרוסת הכפרים לפי אזורי־מישנה

בתום המנדט היו באיזור 308 כפרים. התחלקותם לפי אזורי־מישנה הראתה: בשומרון (נפות ג'נין, שכם, טולכרם ורמאללה) — 244 כפרים (79%), וביהודה (נפות ירושלים, יריחו, בית לחם וחברון) — 64 כפרים (21%). ב־1967 היו באיזור 395 כפרים, מהם בשומרון — 265 (67%), וביהודה — 130 (33%). הגידול הכללי במספר הכפרים היה, איפוא, ב־87 (22%), אך בשעה שבשומרון היה הגידול במספר הכפרים בשיעור 9%, הרי ביהודה הוא הגיע ללמעלה מ־100%! מסתבר,

שבתקופה הנדונה עלה משקלם היחסי של כפרי יהודה באיזור, ואם בעבר היוו הם רק כחמישית מכלל הכפרים, הרי כיום מהווים הם כשליש. אמנם, רוב הכפרים החדשים ביהודה הם קטנים, אך מבחינת התפרסותם במפת היישובים מהווים הם תופעה בולטת.

אם נחלק את מספר היישובים לפי הנפות נמצא, שבתום המנדט היו בנפת שכם 84 כפרים, ואילו ב־1967 — 97 כפרים, בג'נין 51 לעומת 55, בטולכרם 34 לעומת 42, וברמאללה 75 לעומת 70. מסתבר, שבנפות רמאללה וג'נין לא היו שינויים גדולים במספר הכפרים, אך בנפת שכם גדל שיעורם ב־15% ובטולכרם ב־22%. הדבר כרוך, כנראה, בייסוד כפרים כיישובי־ספר, ובגידול טבעי סביב בירת הנפה.

ביהודה שונה התמונה. בנפת חברון היו בתום המנדט 20 כפרים, ובשנת 1967 — 66 כפרים, בנפת ירושלים 21 לעומת 66, ואילו בנפת יריחו 3 לעומת 3. יש לציין, שלמרות שהגידול במספר הכפרים ביהודה היה רב, לא הופר האיזון שבין נפות האיזור, כך שגם סביבות ירושלים, וגם סביבות חברון גדלו במידה שווה. תופעה זו נובעת, כנראה, מן המגבלות היישוביות של המידבר ממזרח, מן הכפיפה ההררית התוחמת את ההר ממערב, ומן הנוחות היחסית של מיקום כפרים ועיבוד קרקעות על במת ההר ובשוליים הקרובים.

תפרוסת הכפרים גם מעניינת כאשר משווים את יישובי המרכז מול יישובי הפריפריה, בתקופת המנדט והיום. בסביבות חברון וירושלים נמצאו הכפרים הגדולים על במת ההר, ואילו הקטנים יותר — בשוליים המערביים. בשומרון נמצאו הכפרים הגדולים במזרחו ובמערבו של האיזור, ואילו הקטנים יותר — במרכז. בין שכם לג'נין נמצאו הכפרים הגדולים בעיקר במרכז ובמערב, ואילו הקטנים — בדרום מזרח. כן ניתן למצוא כפרים שנטו להתרחק מן הערים חברון, רמאללה וג'נין, אך לא נטו כן בקרבת שכם וירושלים, מקום שם במת ההר שבורה.

אם נשווה את התפרוסת המנדטורית עם זו של היום נמצא, שלאחרונה היתה נטיה לאכלס את המרחב במידה מכסימאלית, תוך שימת דגש ביישובו של קו הגבול עם ישראל. כן היתה נטיה להקים יישובים נוספים בספר־המידבר, בעיקר במזרח ובדרום. מעניין לציין, שלמרות פעולות יישוב מלאכותיות אלה שמרו האיתורים על זיקה גיאוגרפית. יישובים חדשים מועטים הצליחו להיאחז במפתן המידבר ובחוף ים המלח. כן לא הוקמו יישובים רבים בבקעת הירדן, בגלל תנאי הקרקע וחוסר מקורות מים. כמה יישובים הוקמו בסביבות יריחו. על אף זאת בולטים כיום מספר יישובים גדולים במזרח הר חברון ובמזרח הרי ירושלים.

התפרסות מאוזנת יותר אירעה בשומרון ובהרי בית־אל, אך גם כאן עם נטיה כלפי מערב, לעומת הצטמצמות כלפי מזרח. אשר ליישובים הסמוכים ל"קו הירוק" ניתן לציין, שהם עברו שינויים דימוגרפיים ופיסיים ניכרים. ה"קו הירוק" ניתק אותם מעל אדמותיהם שבמישור החוף, ועל כן פנו הם אל קרקעות גבעתיות והחלו לעבדן. חוסר שוק כלפי מערב, וחוסר דרכי תחבורה כלפי מזרח, גרמו לצמצום החקלאות בהם ולירידת רמת המחיה של תושביהם. כפרים גם שינו את מיקומם והתפרסו מזרחה יותר, עם אוריינטציה כלפי פנים האיזור. הגירת הכפריים הצעירים למדינות המפרץ הפרסי העלתה שוב את רמת המחיה של התושבים, דבר שגרם שוב לביסוס הכפרים, ואף הגביר את הבניה בהם, כך שאותם כפרי

גבול, אשר סבלו מניתוקם בראשית שנות ה־50, שבו והתחזקו שוב מבחינה כלכלית ואף הרחיבו את שטחי בינויים.[7]

אשר ליחס שבין הערים והכפרים יש לציין, שכיום נמצא מרחקים גדולים יחסית ביניהם בסביבות חברון, ג'נין, רמאללה, ויריחו, בעוד שקירבה יתירה נמצא בסביבות בית לחם, בית ג'לא, שכם, קלקיליה וטולכרם. כאשר ערים נמצאות על במת הר רחבה או מול מישור חקלאי, נוצרים מרחקים גדולים בגלל עיבודי הקרקע הנרחבים שמסביב, ואילו בטופוגרפיה קשה, קיימת צמידות לעורקי תחבורה ולשטחי קרקע מצומצמים יותר.

מסקנות תכנוניות

- תפרוסת היישובים ביהודה ושומרון אינה אחידה. ביהודה היא מוגבלת ביותר וערוכה בצירים טופוגרפיים מוגדרים, ואילו בשומרון היא חופשית יותר ומאוזנת, למרות מיבנה הנוף השבור. יישובים כפריים נוספים, במידה שיאותרו באיזור, יצטרכו אף הם להסתגל אל הצירים המורפולוגיים והקווים הטופוגרפיים השליטים.
- הגבול האקלימי של מידבר יהודה ומידבר שומרון מהווה חיץ להתפשטות היישובים מזרחה, וגורם להתכנסות היישוב בפאתי המידבר, דבר המתבטא גם בגודל היישובים וגם בשטחי קרקעותיהם. יישובים כפריים שיאותרו בעתיד בחלק זה של האיזור יצטרכו להיות גדולים במידה ניכרת ובעלי שטחי קרקע נרחבים כדי להבטיח את קיומם.
- תפרוסת היישובים בהתאם לתנאים הגיאוגרפיים של האיזור היא אופיינית במיוחד ביהודה, ואין למצוא באיזור כל התפתחות יישובית ערבית מלאכותית או מתוכננת, כדוגמת חבלי ההתיישבות החדשים בישראל.
- לאור הנסיון החקלאי הרב שנרכש בישראל יש מקום לפתח דגמי התיישבות חקלאית חדשים באיזור. יתכן שפיתוח כפרי יצטרך להיעשות תוך כדי שיתוף אזורי, ויתכן אף תוך כדי שילוב עם תעשיה ומלאכה במרכזים כפריים מיוחדים. כן יש לפתח את השרותים האזוריים המשותפים לכפרים ולמנוע על ידי כך מגבלותיו של כל כפר בתחומיו הצרים.
- בולט אי־יישובה של בקעת הירדן אשר אכלוסה כרוך במפעלי השקיה ובהשבחת קרקע. במקום זה, אשר בו מעשי האדם חשובים מתנאי הטבע, לא חלה כל התפתחות בעבר. חלק זה של האיזור הינו פוטנציאל גדול להתיישבות כפרית, שתהיה מלווה במפעלי פיתוח אזוריים, במיוחד בתחום ההשקיה והכשרת קרקע.
- תפרוסת היישובים וזיקתם ההדדית אינה מראה שילוב מרחבי כלשהו, כי אם בדידות וזיקה מקומית לקרקע, למקורות מים ולעורקי תחבורה. תידרש בעתיד אבחנה בין האזורים שבהם יש להמשיך את המיבנה הקיים, במיוחד בכפרים הגדולים והמושרשים, ואילו לגבי הכפרים הקטנים יותר והפחות מפותחים, יהיה צורך לנקוט פעולת תכנון אזורית בתחום השרותים והפיתוח החקלאי.

7. *M. Brawer* — Changes in Location and Pattern of Border Villages, Proceedings of the Symposium in Rural Geography, University of Baroda, 1963, 16 pp.

תושבים ערביים
בבית קפה אופייני

• לאור תפרוסת היישובים ביהודה ושומרון, שהתפתחה על הרקע הגיאוגרפי הפיסי, מתאפשרת העמקה יישובית בעיקר ביהודה ובעמק הירדן. ביהודה — על ידי הכשרת שטחי קרקע נוספים וציפוף המערך היישובי, בעיקר במרכז ההר ובמערבו, ובעמק הירדן — על ידי מפעל השקיה מלאכותי והשבחת קרקע במימדים גדולים.

אוכלוסיית היישובים
RURAL SETTLEMENT

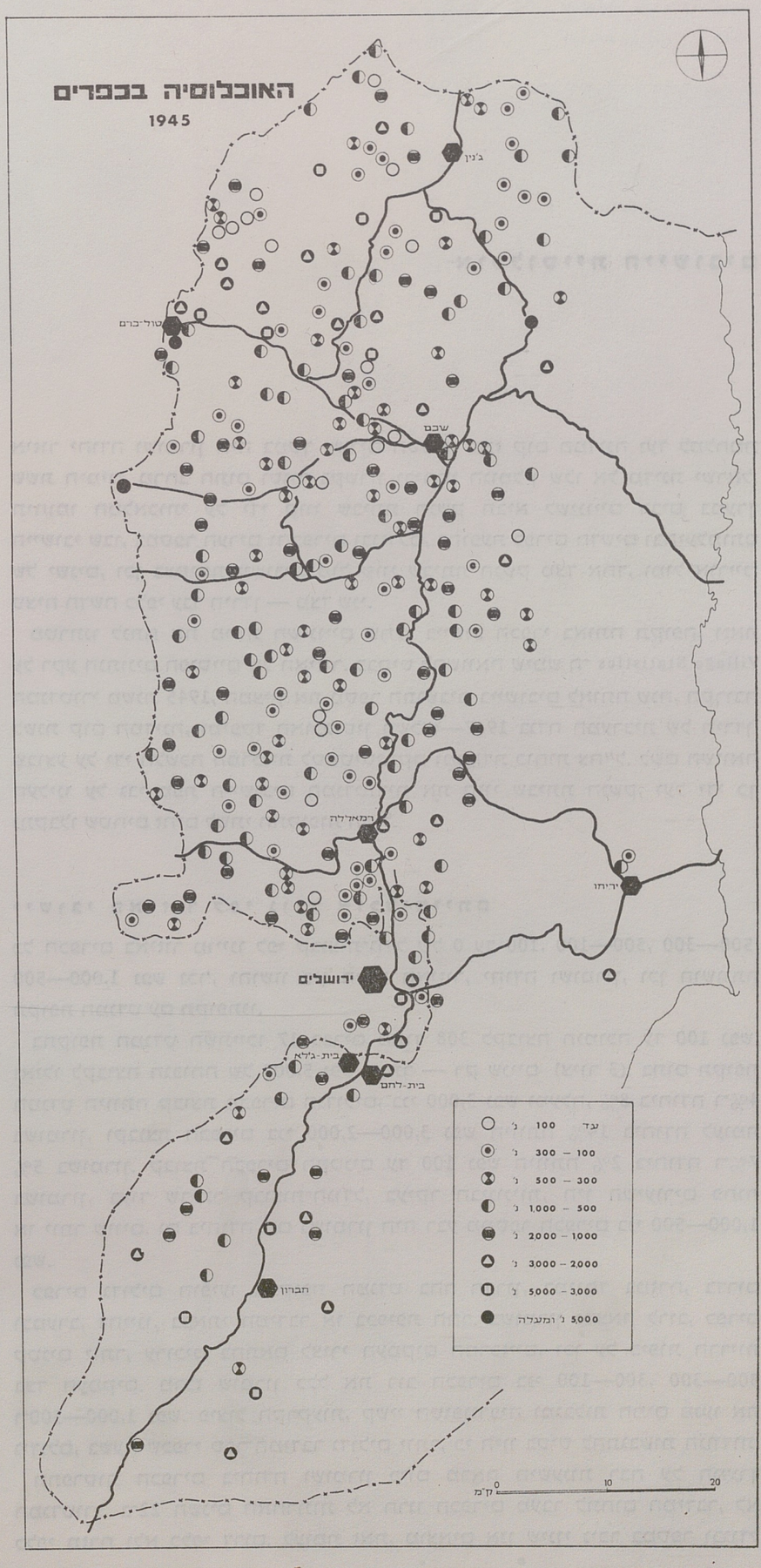
האוכלוסיה בכפרים
1945
ג'נין
טול-כרם
שכם
רמאללה
ירושלים
ירימו
בית-ג'לא
בית-לחם
חברון
עד 100 נ'
100 — 300 נ'
300 — 500 נ'
500 — 1,000 נ'
1,000 — 2,000 נ'
2,000 — 3,000 נ'
3,000 — 5,000 נ'
5,000 נ' ומעלה
0
10
20
ק"מ

ציור 3

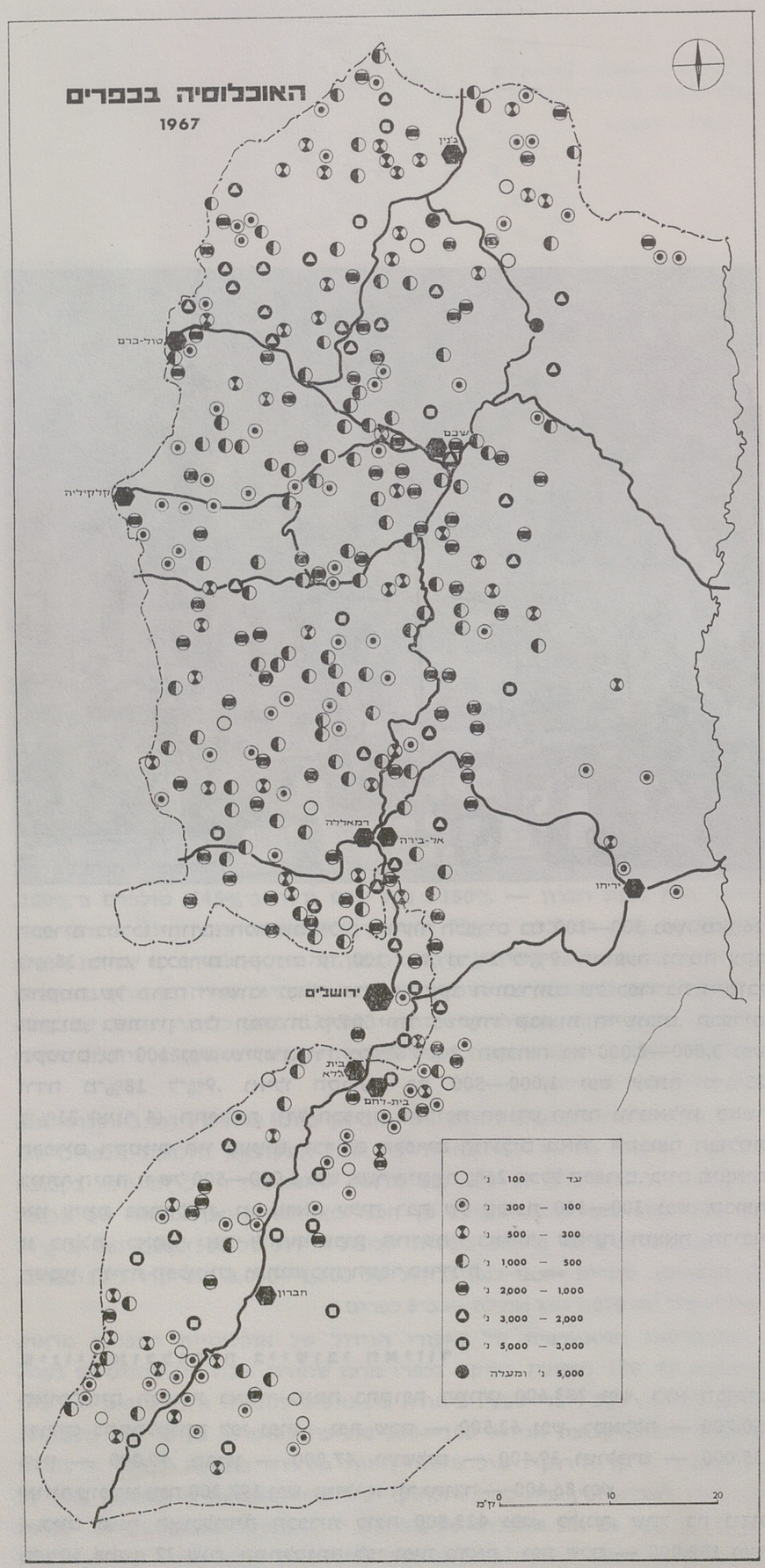
האוכלוסיה בכפרים
1967
ג'נין
טול-כרם
נאבלס
קלקיליה
רמאללה
אל-בירה
ירושלים
יריחו
בית לחם
חברון
עד 100 נ'
100 — 300 נ'
300 — 500 נ'
500 — 1,000 נ'
1,000 — 2,000 נ'
2,000 — 3,000 נ'
3,000 — 5,000 נ'
5,000 נ' ומעלה
0 10 20 ק"מ

ציור 4

רחוב בג'נין

הכפרים במרכז יהודה. חלה שם עליה בשיעור הכפרים בני 100—300 נפש, מ־16% ל־28% כיום, ובכפרים הקטנים עד 100 נפש, מ־2% ל־9%. התופעה נגרמה עקב ההקמה של הרבה "יישובי גבול" חדשים, ועקב היווצרותם של כפרי־בת ויישובי חורבות. בשומרון חלו תמורות קלות יותר בשיעורי קבוצות היישובים. הכפרים הקטנים עד 100 נפש, שיעורם ירד מ־7% ל־2%. הקבוצה בת 2,000—3,000 נפש ירדה מ־18% ל־9%, ואילו הקבוצה בת 500—1,000 נפש עלתה מ־25% ל־31% (ציור 4). התפלגות גודל הכפרים בתקופת המנדט היתה נורמאלית, כאשר הכפרים הקטנים היו מעטים, וכך גם הכפרים הגדולים מאוד. הקבוצה הבולטת ביותר היתה זו של 500—1,000 נפש אשר היוותה 26% מכלל הכפרים. כיום מוצאים אנו עיוות בהתפלגות, וזו מראה עליה רבה של קבוצת 100—300 נפש. קבוצה זו כוללת, כאמור, את "ההתיישבות החדשה" באיזור, שהינה תוצאת הריבוי הטבעי, הגירת הפליטים, והתיישבות־הספר הירדנית.

שינויי אוכלוסיה ביישובי האיזור

האוכלוסיה הכפרית באיזור מנתה בתקופת המנדט 283,600 נפש, ללא הבדלים גדולים בהתחלקותה לפי נפות: נפת שכם — 62,500 נפש, רמאללה — 50,700, ג'נין — 49,000, חברון — 47,000, ירושלים — 39,400 וטולכרם — 35,000. איזור שומרון מנה 197,200 נפש, ואילו איזור יהודה — 86,400 נפש.

כיום מונה האוכלוסיה הכפרית כולה 423,500 נפש, כלומר, שחל בה גידול ב־50% במשך 22 שנה. התחלקותה לפי נפות מראה: נפת שכם — 152,000 נפש,

קלקיליה

חברון — 118,000, רמאללה — 87,000, ג'נין — 78,000, וירושלים — 72,000. ההבדלים בשיעורי הגידול של הנפות בשתי התקופות מציינת, שהגידול הרב ביותר היה בנפת חברון — 150%! נפת שכם גדלה ב־145%, טולכרם ב־100%, ירושלים ב־83%, רמאללה ב־70% וג'נין ב־50%. אכלוס ניכר היה, איפוא, בשני המוקדים הראשיים של האיזור, בדרום ובצפון, והיתר — לאורך קו שביתת הנשק.

תופעה דומה מתקבלת גם כשמשווים את אוכלוסיית יהודה ושומרון במספרים כוללים: כיום מונה אוכלוסיית יהודה 139,000 נפש, כלומר, גידול של 62% בהשוואה למנדט, ושומרון מונה 285,000 נפש, עם גידול של 45%. גידולה היחסי של יהודה בולט כאן יותר.

רוב הכפרים שהיו קיימים במנדט, וקיימים אף כיום, מראים גידול באוכלוסייתם. השוואה בגידולו של כל כפר באיזור בין שתי התקופות, וחלוקת הכפרים לפי קבוצות־גידול בהפרשים של 100 נפש מראה, שהצמיחה העיקרית חלה בקבוצה של 100—200 נפש לכפר (ב־22% מן הכפרים), ולאחר מכן צמיחה של קבוצת עד 100 נפש (ב־2%). בולטת. במיוחד קבוצת־הגידול של 500-1,000 נפש (ב־14% מן הכפרים). מקרים יוצאי דופן בגידול של 1,000—2,000 נפש קרו ב־12 כפרים, ואילו גידול של 2,000 נפש ומעלה — ב־8 כפרים!

ההתפרסות הגיאוגרפית של שיעורי הגידול של אוכלוסיית הכפרים מראה, שקבוצת עד 100 מופיעה בעיקר בכפרי מרכז שומרון. אלה היו קטנים גם בעבר, וגדלו, כנראה, עקב ריבוי טבעי. ביהודה משתייכים לקבוצה זו היישובים החדשים שלאורך הגבול. קבוצת הגידול 100—200 מופיעה בשומרון, בעיקר מול העמקים, וכן לאורך ה"קו הירוק", מול מישור החוף. ביהודה מופיעה קבוצה זו בדרום מערב הר חברון, ובין בית לחם וחלחול. יש להניח, שקבוצה זו מבליטה נוסף על הריבוי הטבעי, גם את האכלוס של ממשלת ירדן, שנעשה מטעמי בטחון. קבוצת הגידול 500—1,000 קשורה בכפרים שהיו גדולים גם בעבר, כגון: בית פג'ר, בית

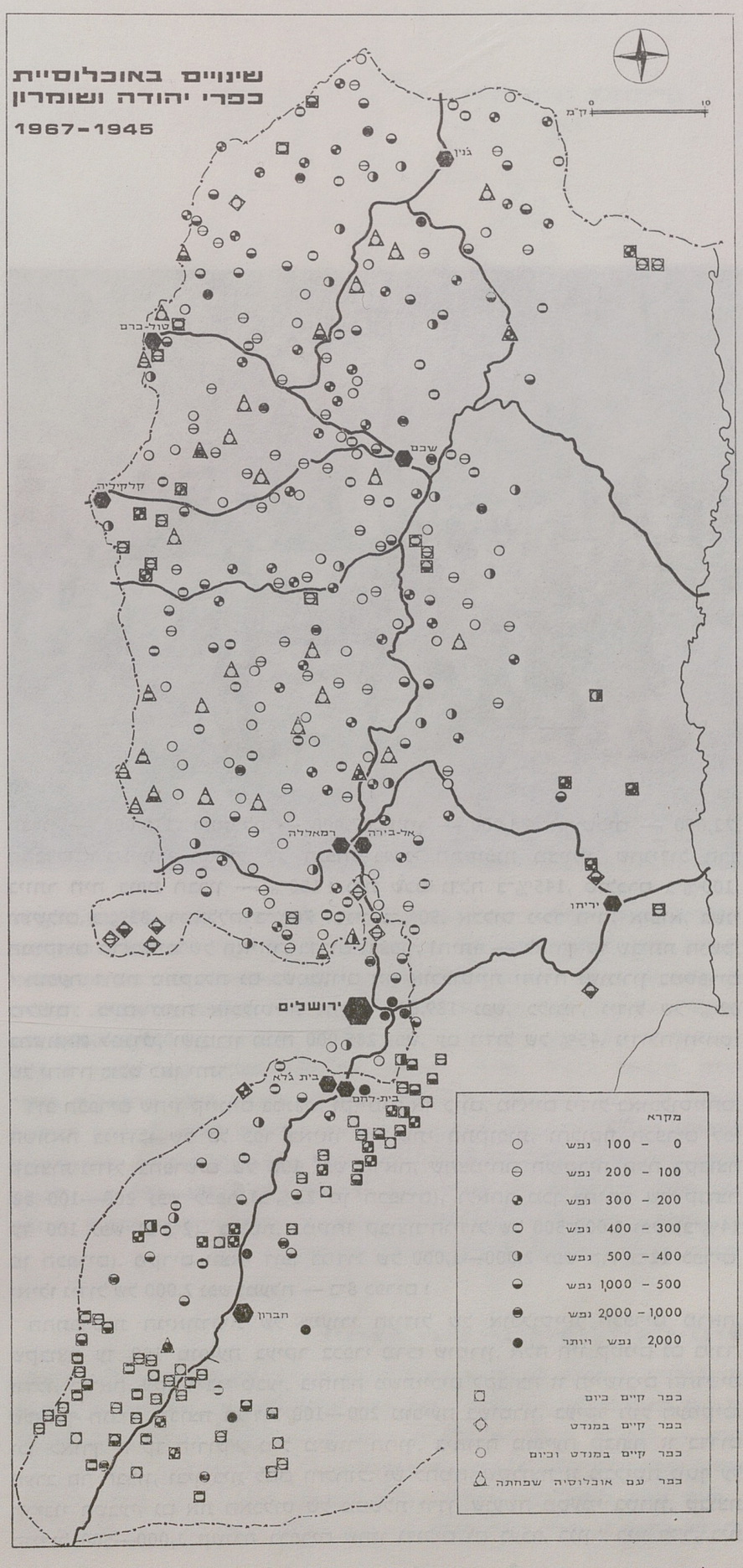
שינויים באוכלוסיית
כפרי יהודה ושומרון
1967-1945
ק"מ
0
10
ג'נין
טול-כרם
שכם
קלקיליה
רמאללה
אל-בירה
יריחו
ירושלים
בית גלא
בית-לחם
חברון
מקרא
0 - 100 נפש
100 - 200 נפש
200 - 300 נפש
300 - 400 נפש
400 - 500 נפש
500 - 1,000 נפש
1,000 - 2,000 נפש
2,000 נפש ויותר
כפר קיים כיום
כפר קיים במנדט
כפר קיים במנדט וכיום
כפר עם אוכלוסיה שפחתה

ציור 5

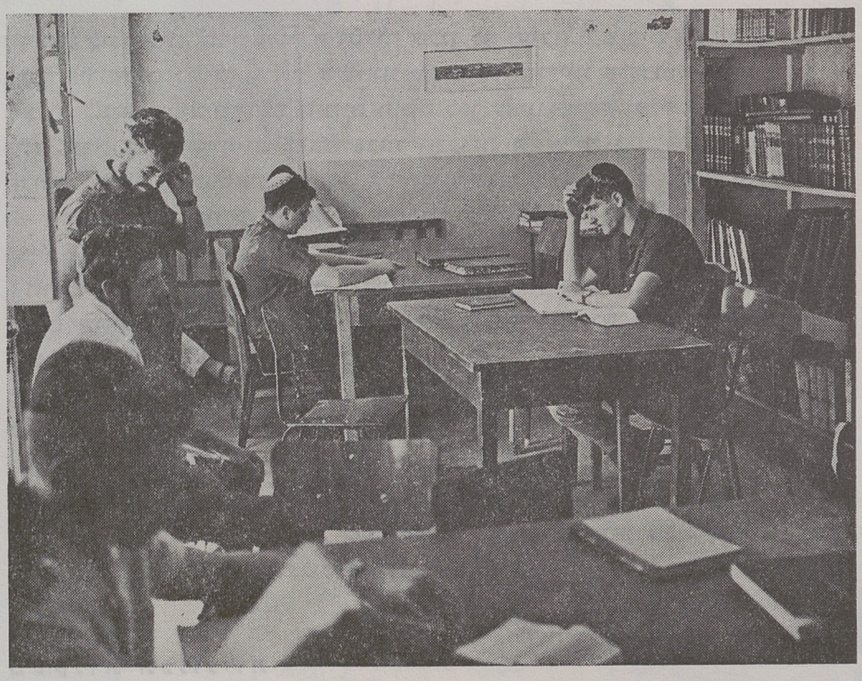

מתנחלי חברון

אומר, עיסויה, ענתא, דיר אבו רעיף, זבבידה, ג'בע, עתיל ואחרים. קבוצת הגידול הגדולה ביותר מופיעה בכפרים: יטה, סמוע, בני נעים, בית פוריק וקבטיה, שהיו גדולים ומצויים בשולי המידבר, או בכפרים בלב השטחים החקלאיים של שומרון, כגון: יעבד, עצירה א־שמליה, סלפית, בית ליד, ועוד (ציור 5).

ההשוואה בין מיקום הכפרים וגודל אוכלוסייתם בתקופת המנדט וכיום מראה תוספת של כפרים חדשים לעומת כפרים שפסקו מלהתקיים. הריכוז הגדול ביותר של כפרים חדשים בולט ביהודה, ובעיקר בדרום ובדרום־מערב הר חברון, וכן בשוליים המזרחיים של ההר לעבר מידבר יהודה. רוב הכפרים האלה הם בני 50—300 נפש, ומבליטים את האכלוס בשולי המידבר שנבע, כנראה, מגיבוש הנוודות. היישובים החדשים בדרום הר חברון גדולים יותר מאשר אלה שבמרכז ההר, ומאלה שבמערב שומרון. באיזור שומרון מספר הכפרים החדשים קטן. מקצתם צמח ממזרח לעמק המכמתת, מסביב לטולכרם, מדרום־מזרח לקלקיליה ומדרום מערב לעמק דותן. רובם מציינים יישובי־ספר מול קו שביתת הנשק לשעבר.

מכאן, שהגידול היחסי באוכלוסיית הכפרים מותנה במיקומו של הכפר ביחס לספר־המידבר, בגודל היישוב בעבר, במיקומו של היישוב ביחס ל"קו הירוק", ואף במידת קרבתו אל עיר גדולה, משום שגידול רב חל גם בכפרים שבסביבות הערים חברון, ירושלים ושכם.

היישובים העבריים

שינוי בולט במפת היישובים של יהודה ושומרון הוא היעלמותם של יישובי גוש עציון: כפר עציון, משואות יצחק, עין צורים ורבדים, וכן עטרות ונוה יעקב

שמצפון לירושלים, ובית הערבה וקליה שליד ים המלח. יישובים אלה היו קשורים בעבר בירושלים כמרכז, והיוו שלוחות יישוביות יהודיות על במת ההר ובחבל ים המלח. לאחר מלחמת ששת הימים הוקם כפר עציון מחדש, וקיימת מגמה לבססו כיום מבחינה תעשייתית. ההתיישבות הכפרית היהודית כיום הינה בעלת אופי חלוצי־בטחוני, ומתבטאת, בעיקר, על ידי יישובי נח"ל בצפון בקעת הירדן וליד ים המלח, כגון: נח"ל קליה, ארגמן, מחולה, משואה וגלגל, ראש צורים וכפר עציון.

ההתיישבות העברית ביהודה ובשומרון לא יצרה בעבר דגם גיאוגרפי מסויים, משום שהיתה רק באבה. הדגם שנראה כיום הוא יצירת שורה של יישובי מגן במזרחו של מידבר שומרון ויהודה.

תופעה יישובית בולטת אחרת היא, הכללת מספר כפרים בתחומיה העירוניים של ירושלים, כגון: צור בהר, סלואן, בית צפאפא, שרפת, אום־טובא, עיסויה, שעפט, בית חנינא, קלנדיה וא־רם, שעשויה להיות לה השפעה על צורת הבינוי ומיבנה תעסוקת התושבים בכפרים אלה בעתיד. זה עשוי להגביר את קצב התפתחותם כשכונות עירוניות, דבר שמזכיר את התפתחותן של עין כרם, מלחה, דיר יאסין וליפתא בתחומיה של ירושלים הישראלית.

מסקנות תכנוניות

- קיים שינוי ניכר במספר הכולל של הכפרים באיזור, אך שינוי זה גדול ביהודה מאשר בשומרון. יש להניח, שלאור השטחים הפוטנציאליים להתיישבות, יתאים לפיתוח חקלאי נוסף איזור יהודה יותר מאשר איזור שומרון.
- גבולות טבעיים כספר־המידבר או כמורדות הרים הגבילו את התפרסות היישובים, אך גבולות מלאכותיים ב"קו הירוק" עודדו אותם לא מעט. מכאן, שלמרות תנאי המורפולוגיה והטופוגרפיה המגבילים את פיתוחו של האיזור, ניתן להתגבר באמצעים מלאכותיים מסויימים גם על בעיות מיקום יישובים בהתאם לצרכים שונים.
- כללית, התפתחה ההתפרסות של היישובים על רקע ההתפרסות המנדטורית. היא התעמקה במקומות מספר ומילאה "חללים" במפת האיזור. מערכת זו אינה חייבת להנחות את פיתוח היישובים כיום. אפשר לשנותה בהתאם לדגמי התיישבות חקלאית אזורית מודרניים.
- במידה שחלו שינויים באוכלוסיה הכפרית, הרי היו הם לרוב בסדרי גודל קטנים, ובעיקר בין 100—300 נפש. מכאן, שבעתיד לא יקומו, כנראה, כפרים גדולים חדשים, וההתפרקות לכפרי־בת או ליישובים אחרים תוסיף להיות בסדר גודל זה, אלא אם כן יחול שינוי דראסטי במערך ההתיישבותי הכפרי.
- היישוב הכפרי גדל בקצב מהיר יותר מאשר היישוב העירוני. דבר זה מראה על עדיפות חקלאית בהשוואה לביסוס הכלכלי העירוני, ועל חלקן המועט של הערים ביישובו של איזור זה. יש להניח שבעתיד עשוי לחול שינוי בפרופורציה זו, כאשר קידום טכנולוגי ועבודות פיתוח שונות יביאו להגירה מן הכפרים אל הערים ולגידול אוכלוסיית הערים במיוחד.

היישוב העירוני
URBAN SETTLEMENT

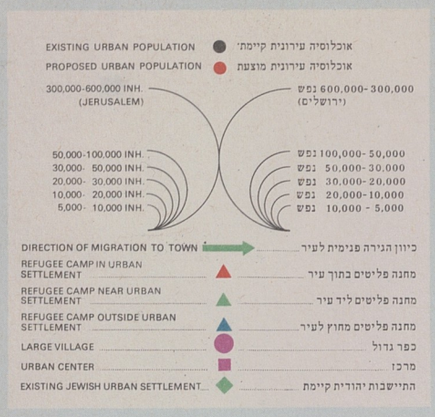

היישוב העירוני

במיפקד האוכלוסין שנערך ביהודה ושומרון בשנת 1967 נפקדו 598,637 נפש. לפי מקום מגוריה של האוכלוסיה ותעסוקתה התברר, שצביונה כפרי בעיקרו, ומועטת בה האוכלוסיה העירונית. צביון זה עוד הוגבר לאחר שירושלים המזרחית חוברה אל החלק הישראלי של העיר. לפי נתוני המיפקד גרו ביישובים עירוניים רק 29% מכלל האוכלוסיה, כולל מחנות הפליטים שבתוכם, ו־26% בלבד ביישובים עירוניים, להוציא את המחנות. האוכלוסיה העירונית מנתה אז 174,452 נפש, ובלי מחנות הפליטים שבתחומי הערים — 155,235 נפש. נוסף לכך נמנתה אוכלוסיה של 41,697 נפש שגרה בכפרים גדולים, אשר היוותה 7% מכלל האוכלוסיה.[1]

אפשר לחלק את היישוב העירוני ביהודה ובשומרון לערים גדולות, לערים, למחנות פליטים שליד ערים, למחנות פליטים שבתוככי ערים, למחנות פליטים שמחוץ לערים, וכאמור, לכפרים גדולים.

היישוב העירוני ביהודה

מערך הערים ביהודה מזדהה, בדרך כלל, עם קו פרשת המים. הוא נמשך דרך חברון, בית לחם, בית ג'לא, ירושלים, רמאללה ואל־בירה. הערים מהוות את המוקדים שעל במת ההר, כאשר כל אחת מהן משמשת מרכז לשרותים, למינהל, לשיווק חקלאי ולמסחר עבור כפרי הסביבה. בעוד שלירושלים תיפקוד מרכזי של עיר בירה ליהודה ולשומרון גם יחד, הרי חברון היא מרכזו הראשי של ההר הדרומי, ואילו בית לחם ובית ג'לא מצד אחד, ורמאללה ואל־בירה מצד שני, מהוות מרכזים משניים הנשענים על ירושלים, בעיקר מבחינה כלכלית. המערך העירוני ביהודה הוא, איפוא, מערך ליניארי, ומאפיין התחלקות תיפקודית בין הערים המאותרות לאורכו.

העיר החשובה והגדולה בדרום ההר היא חברון. התפתחותה היתה רבה, יחסית, עקב הימצאותה בצומת דרכים בהר עם קשר אל באר שבע בדרום, ואל ירושלים בצפון. היא נמצאת במרכזו הגיאוגרפי של הר חברון, בלב במה מישורית פוריה, בתנאי אקלים נוחים, ובאיתור המסוגל להציע שרותים לכפרי הסביבה.

חברון היא אחת הערים העתיקות ביותר בארץ ישראל. היישוב היהודי לא פסק בה בכל התקופות. ביחוד גדל היישוב היהודי בחברון כשעלו חסידי חב"ד לארץ והתיישבו בעיר זו. במאורעות תרפ"ט נערך טבח גדול ביהודים. מאז נידלדל בה היישוב היהודי עד כי נפסק לגמרי. הרובע היהודי העתיק שהיה לפנים בחברון נמצא בקצה השוק, ובו חיו יהודים במשך שנים רבות. בו אף נמצאו בתי כנסת

---

1. **מפקד האוכלוסין תשכ"ז—1967**, הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה ומפקדת כוחות צה"ל, ירושלים, תשכ"ח.

בית הקברות היהודי
בחברון

עתיקים ובתי מדרש חשובים. בדרום העיר נמצא בית הקברות היהודי שבו נקברו קדושי מאורעות תרפ״ט. חברון היתה מרכז של מסחר ומלאכה עוד בימי קדם, ואף נחשבה לקדושה בעיני היהודים, אשר חיו בה תקופות רבות. במיפקד 1967 מנתה 38,091 נפש.

מצפון להר חברון, במעבר אל הרי ירושלים הנמוכים יותר, נמצאות הערים בית לחם ובית ג׳לא, כ־8 ק״מ דרומית לירושלים. בית לחם מנתה במיפקד 1967 — 14,439 נפש, בית ג׳לא — 6,041 נפש, והכפר בית סחור שממזרח להן — 5,380 נפש.

בבית לחם קיים גרעין של עיר עתיקה, ולעומתו התפתח בינוי חדש בסביבותיו. בית לחם העתיקה בנויה על שלוחה הפונה לדרום־מזרח. איתורה נבע מגורמי נוחות חקלאית ומסמיכות אל השטחים הניתנים לעיבוד על במת ההר בקרבת פרשת המים. מקומה הוא בשולי במת ההר, בצד שטחים אלה, ובגבול המידבר המשתרע ממזרח. איתורה ליד במת הר רחבה יחסית, המגיעה ל־4—5 ק״מ רוחב, ואשר אינה חצויה על ידי נחלים. התפתחותה של בית לחם לא היתה רבה במשך התקופות, וזאת בעיקר בגלל החוסר במים. היא יושבת על שכבת טורון בלתי אטימה, ולכן אין בה מעיינות. כאשר פרנסות אחרות שבקרב אוכלוסיה דחקו את רגלי החקלאות, התפשטה על במת ההר ביתר שאת. תהליך זה הוחש על ידי התיישבות של פליטים בה ובסביבותיה.

בית ג׳לא מאותרת על כיפה הררית ממערב לבית לחם, ובקציה המערבי של במת ההר. היא צמחה מכפר אשר עיבד קרקעות על במת ההר ובשלוחה הנמשכת ממנה לעבר נחל שורק. ככפר — היתה דמויית ״אקרופוליס״, וכעיר קטנה — נמצאת עדיין במעבר בין צביון כפרי ובין עירוני.

בית לחם ובית ג׳לא, יחד עם הכפר הגדול בית סחור, בולטים באוכלוסיה

בית לחם

הנוצרית שבהם. בבית לחם מגיע אחוז האוכלוסיה הנוצרית ל־40.1, בבית ג׳לא ל־71.6, ובבית סחור ל־69.5. לפנינו, איפוא, ריכוז יישובי עירוני ועירוני־למחצה בשוליה הדרומיים של עיר גדולה. נוסף על ערכיה המיוחדים של בית לחם כעיר קדושה לנצרות וכעיר תיירות, מסחר ומלאכה, יש לראותה ואת שכנותיה כיישובי־בת של ירושלים־רבה. רמאללה ואל־בירה אשר מנו במיפקד 1967 12,030 ו־9,568 נפש, מהוות את המוקד העירוני בהרי בית־אל, וכערי־בת לירושלים מצפון. בעוד שלרמאללה צביון עירוני מובהק, הרי אל־בירה מציינת מעבר מכפריות לעירוניות.

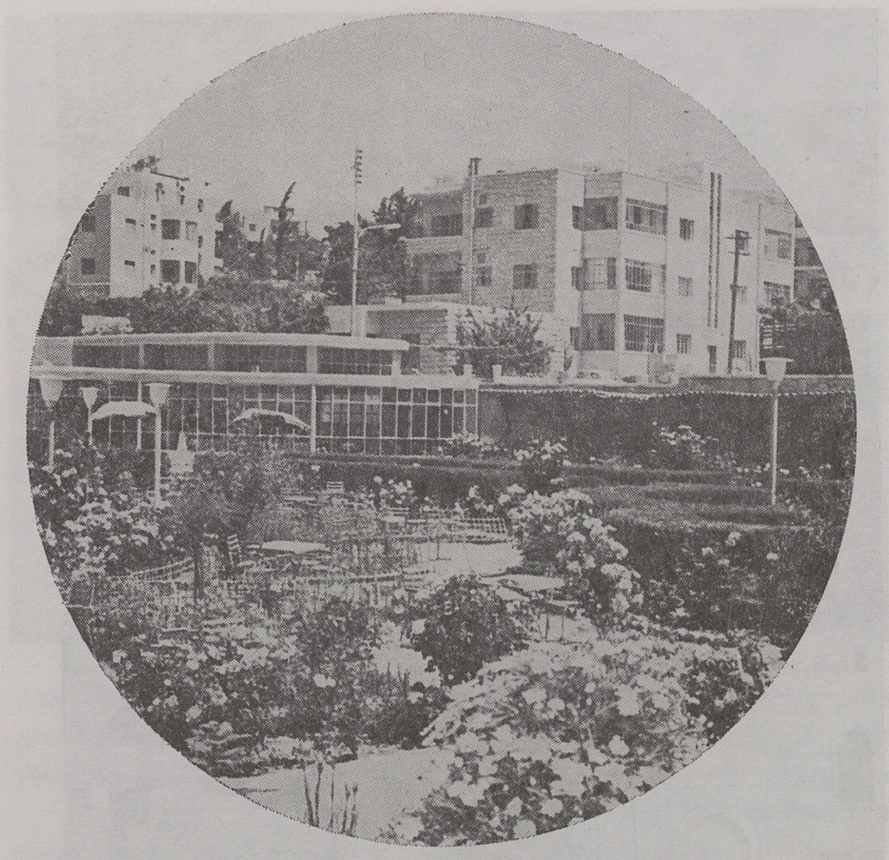

שכונת מגורים
ברמאללה

רמאללה מאותרת בקצה הצפוני של במת ההר, במקום שבו היא הולכת וצרה, לפני שמתרחבת שוב אל הרי שומרון. יתרון מקומה הוא כחוליה מקשרת בין שני חלקי במת ההר, ובקשר התחבורתי הקיים בין במת ההר לעבר מערב ומזרח. אל־בירה הינה כפר שהתפתח לעיירה בצידה של רמאללה, והיוצרת אתה צמד ערים. מבחינת הבינוי, הרי רמאללה בעלת צביון עירוני מובהק יותר, אם כי בנייתה מפוזרת, בעוד שבאל־בירה ניכר יותר האופי הכפרי. רמאללה בעלת אוכלוסיה נוצרית בשיעור של 59.4%, ואילו באל־בירה השיעור רק 2.6%. ציר הערים רמאללה—אל־בירה—ירושלים—בית לחם עשוי להוות בעתיד רצף עירוני, ובעל אופי של אגד־ערים מרכזי על במת ההר.

יריחו יוצאת דופן במיקומה באיזור. הינה העיר היחידה בבקעת הירדן על ציר ירושלים—רבת עמון. היא שוכנת במידבר צחיח ונשענת בעיקר על המעיינות שבקרבתה, שספיקתם השנתית מגיעה ל־20 מליון ממע"ק. מבחינה גיאוגרפית נמצאת העיר כ־250 מ' מתחת לפני הים, בחלקה הרחב של בקעת הירדן, המגיעה במקום זה לרוחב של 24 ק"מ, לעומת הרוחב הממוצע של 12 ק"מ. ממערב לה מצוק שגובהו כ־100 מ'. תשתית בינויה הוא על מניפה אלוביאלית של חואר הלשון עם משקעים אגמיים. מקורות המים הרבים שבסביבותיה הם בעלי חשיבות רבה והפכו אותה לנאת מידבר. במיפקד 1967 מנתה אוכלוסייתה כ־5,200 נפש.

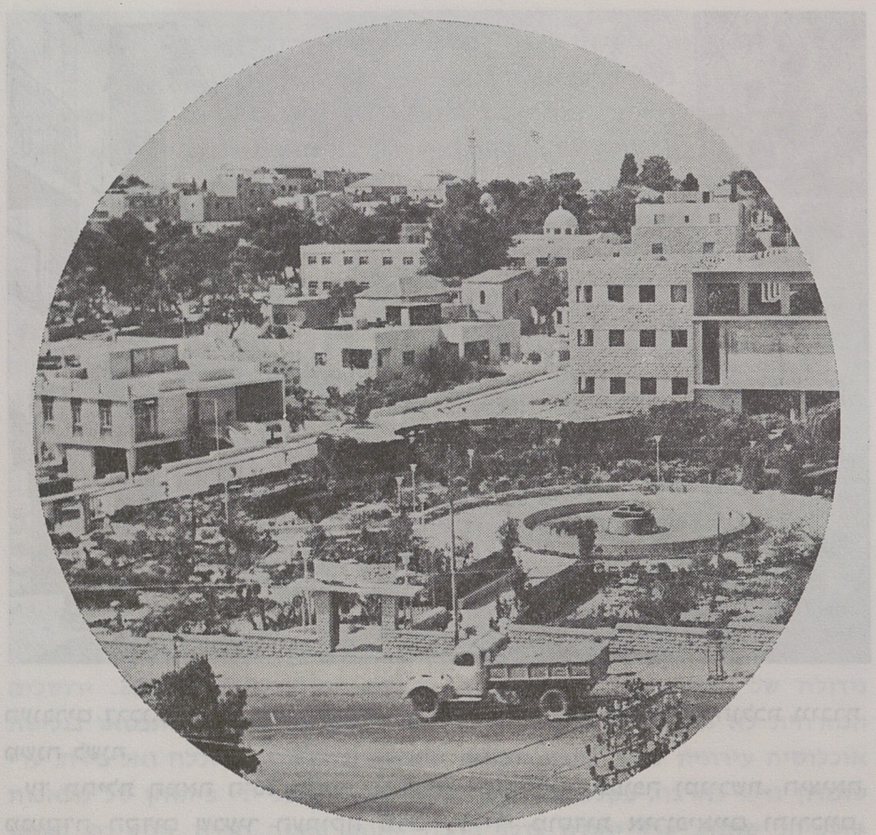

רחוב מרכזי ברמאללה

היישוב העירוני בשומרון

הערים והעיירות בהר שומרון התפתחו בגבולותיו של ההר כלפי השרון והעמקים, או כנקודות מוקד וצמתים לתנועה פנים־אזורית ובין־אזורית. מערך הערים מבליט, איפוא, את המוקד של שכם, בירת שומרון, כאשר מצפונה — ג'נין, ממערבה — טולכרם ומדרום־מערבה — קלקיליה. שלוש הערים הראשונות מהוות את ה־"משולש" של הר שומרון ואת מוקדי האוכלוסיה העירונית. קלקיליה הינה יישוב עירוני־למחצה בדרגת התפתחות מתקדמת. בשעה שביהודה מאותרות הערים על במת ההר, הרי בשומרון מוצאים אנו ערים גם בשולי ההר ממערב, וגם בעמקים בין־הרריים.

שכם נמצאת בעמק הפתוח למערב ולמזרח, ומהווה צומת דרכים בציר נתניה — טולכרם — עמק הירדן. היא בנויה ליד שכם העתיקה (תל בלטה), ומשתרעת לאורכו של העמק בין ההרים גריזים ועיבל. עמק שכם הינו איזור פורה ומשמש עורף חקלאי עשיר לעיר. ממנה יוצאים כבישים לכל הכיוונים. היא הגדולה בערי יהודה ושומרון, ומנתה במיפקד 1967 41,537 נפש.

באיתורה נמצאת היא דחוקה בין הר גריזים מדרום והר עיבל מצפון. בעבר נשענה היא על מקורות המים הנובעים בצידי העמק. שכם הינה בעלת צביון עירוני מובהק, עם מרכז עירוני ותיק. בשוליה מתפשטת היא לעבר ההרים שמצפון ומדרום, ובצורה ליניארית בעמק שכם, משני צידי עורקי התחבורה הראשיים

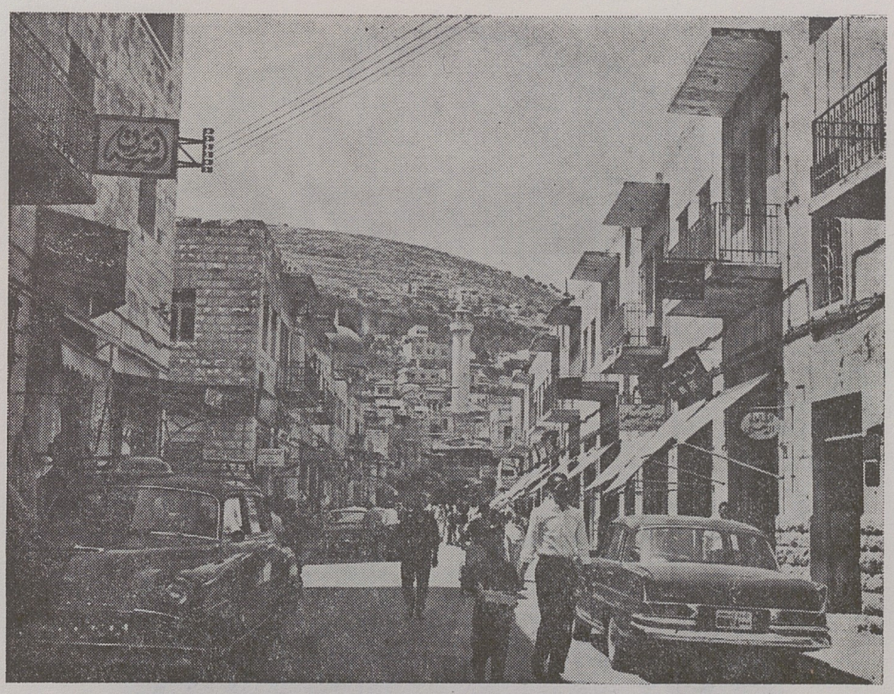

רחוב בשכם

העוברים דרכו. אין לה מרחב התפתחות, ועל כן צפיפות הבינוי בה הולכת וגוברת משנה לשנה.

עד תחילת המאה ה־20 היתה שכם עיר ים־תיכונית צפופה ומגובשת. היציאה ממוקדה הקדום שבעיר העתיקה נגרם על ידי מוסדות אירופיאיים ותורכיים, ובעקבות זה — לפריצה של בניה לכל העברים. בשלב נוסף התפתחה בניה מהירה לאורך עורקי התחבורה הראשיים, תופעה שהחלה לאחר מלחמת העולם השניה. התפתחות הבינוי בשכם הוא זה של "עיר מיצר" המתאפיין על ידי היחס שבין התפשטות לאורך העמק המרכזי, מול הטיפוס על המורדות התוחמים אותה מצפון ומדרום.[2]

המיבנה האיקולוגי של שכם, הוא משום כך, מיוחד במינו: מיבנה צר ומאורך, המתמשך כ־2—3 ק"מ בכיוון מערב—מזרח. מרכזה מפותח למדי, ולו צמודים השוק המסורתי והעיר העתיקה. תנאי המגורים במרכז ירודים למדי. ככל שעולים אל מדרונות ההרים מוצאים את השכונות החדשות הבנויות ברמה גבוהה. העיר התפשטה לאחרונה על מדרונות ההרים לגובה רב מדי מעל למרכז העיר. דבר זה גורם לבעיות מוניציפאליות וקומוניקטיביות לא מעטות בשל קשיי גישה.

מחנות הפליטים, למרות שהם צמודים לעיר, מהווים מבחינה איקולוגית יחידה ארגונית וחברתית נפרדת, ולמעשה אין לעיריה מגע רב עם המחנות.[3]

ג'נין הינה עיר שמנתה במיפקד 8,346 נפש, ונמצאת בגבול בין עמק דותן ועמק

---

2. **א' שנער** — שכם, התפתחות השטח הבנוי בעיר ערבית, מחקרים בגיאוגרפיה של ארץ ישראל, ז', תש"ל, עמ' 96—125.

3. **א'. כהן** — הערים בשטחים המוחזקים, המחלקה לסוציולוגיה, האוניברסיטה העברית, 1968, 41 עמ'.

יזרעאל, בלב איזור חקלאי פורה, מוקפת גנים, ומהווה צומת תחבורה לצפון ולעמקים. היוותה בעבר מרכז מסחרי ואזורי בין היישוב היהודי והערבי.

טולכרם, שאוכלוסייתה מנתה במיפקד 10,157 נפש, הינה מרכז מסחרי ועיר חקלאית בגבול בין השרון וההר. חשיבותה אף רבה כצומת דרכים בין השרון להר, הן לכבישים והן למסילת ברזל.

קלקיליה היא עיירה שמנתה במיפקד 1967 8,922 נפש, וחשיבותה כצומת תחבורה ניכרת מול החלק הצפוני של אגד־הערים של תל־אביב והציר כפר סבא — רעננה — הרצליה.

אם נשווה את היישוב העירוני ביהודה ושומרון אל גודלו בתקופת המנדט, נמצא, שבסוף תקופת המנדט היו באיזור 9 ערים, בהן העיר הגדולה ביותר חברון, עם 24,600 נפש, ואחריה — שכם, עם 23,250 נפש. יתר הערים, מלבד ירושלים, היו קטנות יותר: בית לחם — 9,000 נפש, טולכרם — 8,000, רמאללה — 5,000, ג'נין — 4,000, בית ג'לא — 3,700 ויריחו — 3,000. כל האוכלוסיה בערים, כולל ירושלים המזרחית של היום, מנתה כ־160,000 נפש. כיום יש ביהודה ובשומרון 11 ערים, עם אוכלוסיה כוללת של 220,000 נפש. אל שורת הערים נוספו קלקיליה ואל־בירה. הגידול הכללי של האוכלוסיה העירונית היה ב־38%, לעומת האוכלוסיה הכפרית, שגדלה באותה תקופה ב־50%.

הגידול העירוני הרב ביותר היה ברמאללה (140%), ואחריו בג'נין (107%). גידולה של שכם היה ב־80%, חברון ב־64%, וטולכרם רק ב־25%. ירושלים המזרחית לא גדלה יחסית הרבה, ועיקר השינויים בסביבותיה התבטאו בגלישת אוכלוסיה עירונית לעבר שעפט וכפרים אחרים, וכן לעבר רמאללה ואל־בירה. ערי שומרון גדלו בהרבה, בקלטן אוכלוסיית פליטים, וכן על ידי פיתוחן של מלאכות ותעשיות שונות. ערי יהודה גדלו הרבה פחות, כאשר חברון המשיכה לשמש מרכז לאוכלוסיה כפרית, ללא הגירה עירונית רבה אליה, מה גם שלא היתה על ציר של ניידות אוכלוסין. דבר זה נכון גם לגבי בית לחם ובית ג'לא, אשר גדלו רק ב־50%. יוצאת דופן היא יריחו אשר גדלה ב־73%, וזאת עקב מיקומה כעיר מעבר בין ירדן ויהודה על ציר תחבורה ראשי, וכן עקב היותה עיר קיט. גידולה של רמאללה מוסבר על ידי החלשתה של ירושלים.

כללית, בולטת העירוניות המובהקת בשומרון לעומת יהודה, כאשר ירושלים המזרחית מאבדת את משקלה ביחס לירושלים המערבית.

הגירה לערים

המערך העירוני של האיזור מעורר, ללא ספק, את בעיית גידול הערים בעתיד ואת ההגירה אליהן, גם מן הכפרים וגם מחוץ לאיזור. מתוך פרסומי ממשלת ירדן לגבי האוכלוסיה ביהודה ושומרון מתברר, כי תמיד היתה תנועת מהגרים מיהודה ושומרון לעבר הירדן המזרחי ולארצות אחרות. בין 1952 ו־1961 גדלה אוכלוסיית יהודה ושומרון רק ב־63,000 נפש, כלומר ב־0.9% בממוצע שנתי, שיעור שהוא פחות מן הריבוי השנתי הממוצע.[4] בנפת יריחו אף היתה עזיבה רבה יותר. עוד מתברר, כי מספר המהגרים היה בעליה מתמדת, ובשנים האחרונות אף הגיע

---

4. **מפקד האוכלוסין**, תשכ"ז—1967, כנ"ל.

לכדי שני שליש מכלל הריבוי הטבעי באיזור. בתקופה 1947—1967, כאשר האיזור היה בידי ממלכת ירדן, היגרו ממנו כרבע מליון נפש. בעתיד צפויה הגירה של 50% מכלל התוספת של הריבוי הטבעי, גם מירושלים, גם מן הערים, וגם מן האיזור הכפרי. אם תהליך הגירה זה יימשך יש לצפות, שגידול הערים יהיה מתון למדי, ולא כפי שאנו עדים לו בשטחיה של מדינת ישראל. הגידול עשוי להיות מורכב באופן חלקי מן הריבוי הטבעי בתוספת אכלוס מתוך שטחיה של ישראל. עיקרו עשוי להתרכז בערי האיזור, ביהודה יותר מאשר בשומרון, בשומרון המערבי ובגבול השרון יותר מאשר במרכז שומרון, ואולי אף בבקעת הירדן הבלתי מאוכלסת כיום.

גודל הערים בעתיד

גודל הערים ביהודה ושומרון הראה, שמלבד ירושלים, אין באיזור ערים גדולות כלל, והגדולה ביותר, היא שכם, מנתה לא יותר מאשר כ־41,500 נפש וזו שלאחריה, חברון, לא יותר מאשר 38,000 נפש. העיר הקטנה ביותר היתה יריחו, עם 5,200 נפש. סדר גודל הערים מראה, כאשר משווים את התפתחותן עם תקופת המנדט, שלא היה גידול עירוני ניכר במשך 25 השנים האחרונות. הגידול המירבי של 140% שהיה ברמאללה, העלה אותה מ־5,000 נפש ל־12,000 נפש, ואילו הגידול של 107% בג'נין, העלה אותה מ־4,000 נפש ל־8,300 נפש. מכאן, שההתפתחות העירונית מועטת ואינה תופסת עדיין משקל גדול באיזור.

אם לקבל את שיעורי גידול הערים עד כה, במגמה להחיל אותם לקראת 30 השנים הקרובות, נוכל לחשב שיעורים מסויימים של האוכלוסיה העירונית בעתיד. אולם, אם נניח, שלא בכל הערים תהיה התפתחות רגילה של ריבוי טבעי בתוספת הגירה מן הכפר, ולהוציא הגירה אל מחוץ לאיזור, אלא תיעשה גם פעילות כלכלית להעלאת מעמדה של העיר, תיפקודיה וגודל אוכלוסייתה, נקבל שיעורים לעתיד החורגים מן ההחלה הקודמת. הערים אשר עשויות לגדול מעבר למגמה הרגילה הן: ג'נין וקלקיליה — בגלל קרבתן אל מישור החוף ואפשרות השתלבותן במשק החקלאי של השרון; רמאללה, אל־בירה ובית לחם — בגלל הימצאותן בקרבת ירושלים והשתלבותן בעתיד במסגרת אגד־ערים של ירושלים; ויריחו — כעיר מעבר בין יהודה ושומרון ועבר הירדן המזרחי, וכעיר קיט שעשויה להתפתח בעתיד.

לפיכך, עשויות הערים לגדול כדלקמן: שכם — מ־41,500 ל־100,000 נפש, חברון—מ־38,000 ל־70,000 נפש, בית לחם — מ־13,500 ל־35,000 נפש, רמאללה—מ־12,000 ל־40,000 נפש, טולכרם — מ־10,000 ל־25,000, אל־בירה — מ־9,500 ל־30,000 נפש, קלקיליה — מ־9,000 ל־25,000 נפש, ג'נין — מ־9,500 ל־30,000 נפש, בית ג'לא — מ־5,700 ל־10,000 נפש, ויריחו — מ־5,200 ל־17,000 נפש. האוכלוסיה העירונית בערים הקיימות כיום יכולה לגדול לקראת שנת 2000 מ־152,400 נפש ל־384,000 נפש, גידול שהוא בשיעור של 160%.

לשורת ערים זו ניתן להוסיף איתור אפשרי של עיר חדשה בעתיד מול "גשר דמיא", במוצא נחל פריעה, היא "אדם העיר". האיתור החדש עשוי לנבוע מעידוד אכלוסה של בקעת הירדן, מן הצורך ליצירת מוקד עירוני מול מעבר חשוב לעבר הירדן המזרחי, מן הצורך בפיתוח עירוני צפוני במקביל ליריחו בדרום, וכן מן

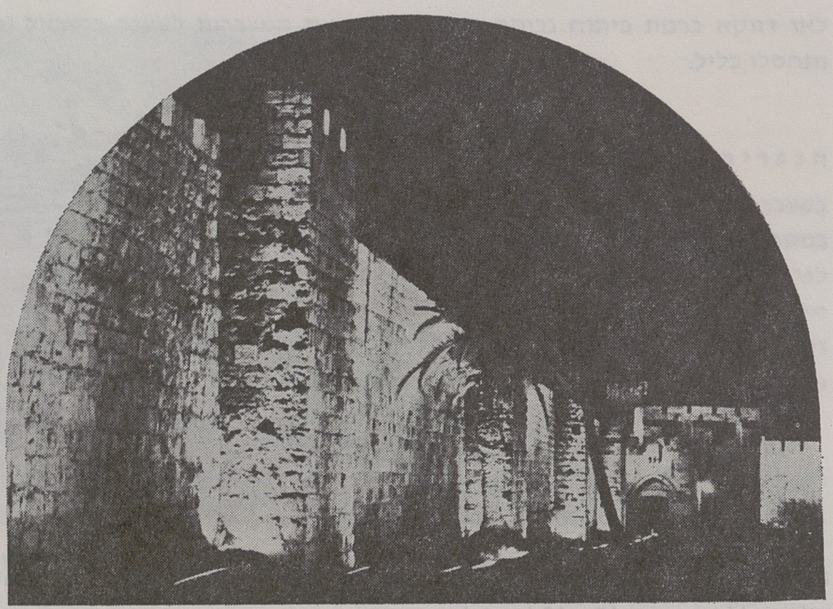

"שער יפו" בלילה

הצורך בגיבוש יישובי הפליטים בחלק הצפוני־מזרחי של שומרון. הגודל המוצע למרכז כזה הוא כ־15,000 נפש.

ירושלים

יש להניח, שמעמדה של ירושלים כבירה מינהלית וכמרכז תרבותי לאוכלוסיית ישראל יישמר במסגרת הפתרונות המדיניים השונים האפשריים לארץ. לעומת אוכלוסיה של 265,000 נפש ב־1967, שכללה 200,000 יהודים, עשויה העיר להגיע ב־1985 — ל־400,000 נפש, שמהם יהיו כ־300,000 יהודים. לאוכלוסיה זו תצטרף אוכלוסיה פרברית יהודית בהיקף של כ־20,000 נפש, אשר לגבי רוב האספקטים הכלכליים תהיה חלק מהמערך העירוני.[5] לקראת שנת 2000 תוכל האוכלוסיה של ירושלים להגיע ל־550—600 אלף נפש עם 400—450 אלף יהודים ועם אוכלוסיה פרברית של 50 אלף נפש, ועם אוכלוסיה ערבית בת 150 אלף נפש, בערך, אשר תהווה אז כרבע מכלל האוכלוסיה בעיר.

שיעורי הגידול הטבעי בקרב ערביי מזרח ירושלים ילך ויקטן בעתיד. מספר היהודים בירושלים עשוי לגדול בעקבות הגירה פנימית אליה, והכוונת עליה חדשה אליה בשיעורים ניכרים. בירושלים ובסביבותיה צפויה ירידה באחוז הילודים. תוך 30 שנה תגיע האוכלוסיה שבמזרח העיר, וזו שבערי המרחב הסמוך לה, לשיעור הילודה הקיים כיום אצל הנוצרים בישראל, ואילו אוכלוסיית הכפרים שבאיזור תתקרב לשיעורי הילודה המצויים כיום בערים הערביות. מאוחר יותר יגיעו שיעורי הילודה של אוכלוסיית הכפרים שבסביבות ירושלים לשיעור המצוי כיום אצל הנוצרים בישראל, ואילו אוכלוסיית מזרח ירושלים וערי המרחב תגיע לשיעורי ילודה נמוכים מהם.

---

5. **תכנית־אב לירושלים 1968**, דו"ח ביניים, נספח 1.

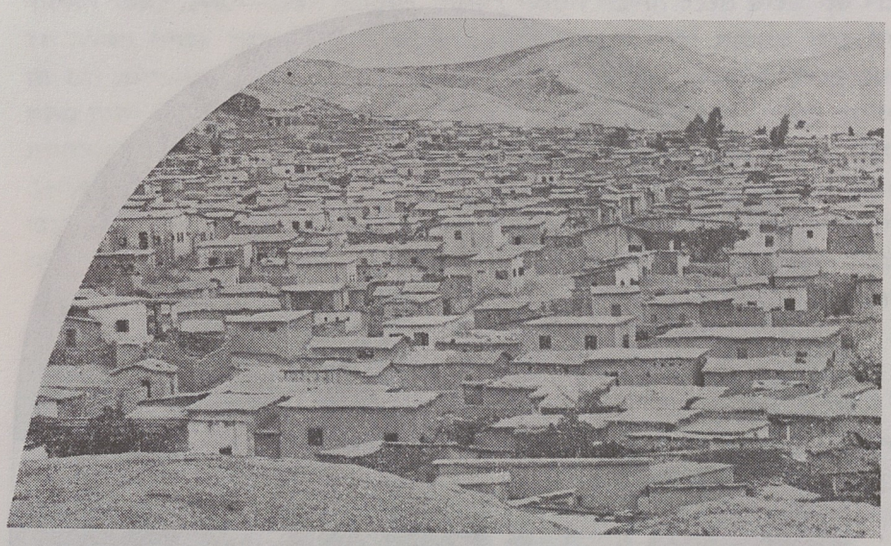

מחנה פליטים
מצפון ליריחו

ירושלים מהווה כ־8% מכלל האוכלוסיה במדינה. גם קליטת העליה בה היתה בערך באותו שיעור. מוצדקת הפניה מוגברת אליה של 10—15 אחוז מכלל העולים לישראל. קליטה במימדים אלה, בתוספת הריבוי הטבעי, תביא לתוספת שנתית של 10,000—15,000 נפש לעיר. תוספת זו תאפשר לשמור על היחס הבין־עדתי הקיים.

מחנות הפליטים

לפי מיפקד 1967 ניתן לחלק את מחנות הפליטים לשלושה. מחנות שבתוך ערים, מחנות סמוך לערים או בקירבה אליהן, ומחנות שבתחום הבין־עירוני. מחנות בתוך ערים נמצאו בבית לחם, יריחו, אל־בירה, שכם, טולכרם וג'נין. 7 מחנות נמצאו ליד ערים: שניים ליד שכם, אחד ליד טולכרם, אחד ליד ירושלים, שניים ליד יריחו ואחד ליד חברון. במרחב הבין־עירוני נמצאו 9 מחנות פליטים. ביחס לגודל המחנות ניתן לאמר, שמן הסוג הראשון, בתוככי הערים, היו בטולכרם ובג'נין מחנות עם למעלה מ־5,000 נפש, ובאל־בירה עם למעלה מ־3,300 נפש. אשר למחנות שליד ערים נמצא, שהמחנה הגדול ביותר הוא בלטה שליד שכם, עם קרוב ל־7,000 נפש, וכן מחנה עסכר ליד שכם, עם קרוב ל־4,300 נפש. מחנות גדולים אחרים הם: פוור ליד חברון, עם למעלה מ־2,200 נפש, ושעפט ליד ירושלים, עם למעלה מ־2,700 נפש. במרחב הבין־עירוני נמצאו מחנות גדולים, כגון: דהישה בנפת בית לחם, עם 4,149 נפש, ג'לזון בנפת רמאללה עם 3,071 נפש, מח'ים קלנדיה בנפת ירושלים עם 2,683 נפש, ומח'ים פריעה בנפת שכם עם 2,544 נפש.

מבחינת התכנון העירוני והגידול של הערים יהוו מחנות אלה בעיה קשה. אלה שבתחומי הערים מהווים משכנות עוני שידרשו שיקום יסודי, ואף עשויים לשנות את שיעורי גידול האוכלוסין בהן. אלה שליד הערים יצטרכו להתחסל או להצטרף לתחום העירוני, ועל ידי כך יגדילו את שטח השיפוט או את מרחב התכנון העירוני. אלה הנמצאים במרחב הבין־עירוני עשויים לגדול ליישובים עירוניים או לעיירות,

לאו דווקא ברמת פיתוח גבוהה, דבר המזכיר את המעברות לשעבר בישראל שלא נתחסלו כליל.

הכפרים הגדולים

במעבר בין עיר לכפר, ניתן להכיר ביהודה ושומרון גם את הכפר הגדול, המצטיין במספר האוכלוסין הרב שבו, וברמת השרותים שהוא מספק לתושביו ואף לסביבתו. לפי הגדרת הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה במיפקד 1967 ייחשב ככפר גדול יישוב, שעל פי מקורות קודמים מנה 5,000—10,000, לרבות עראבה, יעבד ואבו־דיס, שבמיפקד הנ״ל היו מתחת ל־5,000 תושב. הכפרים הגדולים שנימנו בקטי־גוריה, זו, הם: בית סחור, חלחול, טובס, יטה וקבטיה.

מסקנות תכנוניות

- כל ערי האיזור קטנות יחסית, ומאותרות בציר האורך התחבורתי של ההר. תפרוסת הערים ביהודה ושומרון מראה תמונת־בבואה מצפונה ומדרומה של ירושלים, כאשר בית לחם ובית ג׳לא מאותרות מול רמאללה ואל־בירה, ואילו חברון, בירת ההר מדרום, מאותרת מול שכם, בירת הצפון. יתר הערים מאותרות כנקודות גשר כלפי מרחבים חיצוניים: יריחו — כלפי עבר הירדן, ג׳נין — מול עמק יזרעאל, ואילו טולכרם וקלקיליה — מול השרון. אין מקום לשנות מערך עירוני זה, מלבד הוספה בעתיד של מרכז חדש ב״אדם העיר״.
- איזור יהודה ושומרון טרם הגיע למיבנה עירוני מגובש, ועל כן יש מקום לפתח עיור במידה ניכרת יותר מאשר התיישבות כפרית.
- צפויה הגירה בעתיד מן הכפר אל העיר, ועל כן יש צורך לתכנן את ערי האיזור לקליטה מוגברת של תושבים בהן.
- יש לראות בעתיד היווצרות עיר מטרופוליטנית בין רמאללה בצפון ובית לחם בדרום.
- ירידה אפשרית בסקטור החקלאי תגרום לשינוי תיפקודיהן הכלכליות של ערי האיזור וצביונן העירוני.
- ירושלים תגדל בעתיד ללא כל יחס אל יתר ערי יהודה ושומרון, ותהווה בירה למדינה ולאיזור גם יחד.
- משקלה של ירושלים המזרחית הערבית עשוי לרדת, לעומת גידולן של ערים אחרות ביהודה ושומרון, וגידולה של ירושלים המערבית.
- ניתן לצפות לפיתוח עירוני מוגבר בכמה מערי האיזור, העשויות להימצא בזיקה מלאה עם שטחיה של מדינת ישראל. זה עשוי לקרות בטולכרם, קלקיליה, ג׳נין ורמאללה.
- יתכן שאוכלוסיית הערים תשתנה בעתיד מבחינה דימוגרפית, ותהיה פחות הומוגנית מכפי שהיא כיום.
- תיווצרנה בעתיד ערים בנות 70—100 אלף נפש, שיעורים אשר ישנו את ההיררכיה העירונית הקיימת כיום. ירושלים עשויה להגיע עד שנת 2000 ל־500—600 אלף נפש.

- כדאי לחסל את מחנות הפליטים שליד הערים כאתרים מבונים, ולשקם את המחנות שבתוככי הערים. כן יש לשנות את צביונם של המחנות הבין־עירוניים, או להפכם ליישובים כפריים גדולים או לעיירות.
- הכפרים הגדולים באיזור עשויים להיהפך למרכזים תת־אזוריים עם מערכת שרותים לסביבתם.
- יש להקים באופן הדרגתי מיבנים למגורים בערים קיימות בשביל תושבים מרצועת עזה המבקשים לעזבה, או תושבי מחנות הפליטים שביהודה ושומרון, ובאותה עת למנוע כניסת דיירים חדשים למגורי עוני שנתפנו.
- יש להניח שיווצרו סביב ערים מסויימות, ובמיוחד סביב ירושלים, ריכוזי אוכלוסין במרכזים לא־עירוניים. אלה יתהוו כתוצאה של הגירת פועלים מאזורים שונים, ואף משטחים אחרים, אשר יעבדו ביהודה ושומרון וינסו להפוך ישיבה ארעית לישיבת־קבע.

ירושלים

אחת מן הפעולות המדיניות שבוצעו מיד לאחר מלחמת ששת הימים היתה הרחבת גבולותיה המוניציפאליים של ירושלים וקביעת תחומים חדשים לבירת ישראל. החלטת הממשלה לאחד את ירושלים העברית עם העיר העתיקה וסבי־בותיה, ולתחום עיר בעלת גבולות חדשים, היתה לא רק החלטה בעלת אופי מדיני או מינהלי, כי אם החלטה בעלת משמעויות רבות וחדשות לגבי עיצובה הפיסי, הדימוגרפי והכלכלי של ירושלים. מבחינה יישובית־עירונית מהווה ירושלים מוקד חדש שנוצר בעקבות המלחמה האחרונה. בפני מדינת ישראל ניצב עתה אתגר של תכנונה ובינויה של ירושלים, על בסיס חדש לגמרי אשר עשוי לשוות את דמותה למשך דורות רבים. מן הראוי לבחון ולנתח את מעמדה הגיאוגרפי של ירושלים, כרקע לתכנונה ופיתוחה הפיסי במסגרת גבולותיה החדשים, ואת מידת השפעתה על איזור יהודה ושומרון.

אין להתעלם בהקשר זה מן התפיסה התכנונית שהיתה לשלטונות ולבוני העיר ביחס לירושלים בשלוש תקופות עיקריות: בימי המנדט הבריטי, לאחר מלחמת ישראל־ערב (1948), ולאחר מלחמת ששת הימים (1967). ניתוח זה מודגם על רקע התמורות המדיניות שחלו במעמדה.[1]

הרקע הגיאוגרפי של העיר

מיקומה הגיאוגרפי של ירושלים הוא על שדירת ההר של יהודה, במרכזם של הרי ירושלים, הגובלים מדרום בהר חברון ומצפון בהרי בית־אל. דרכה עוברת פרשת המים של ההר. ממנה יורדות שלוחות־הר מערבה לעבר השפלה, ומזרחה אל מידבר יהודה (ציור 6).

גבולותיה של ירושלים היו בשינויים מתמידים במשך הדורות. העיר הקדומה נמצאה כולה ממזרח לפרשת המים, במורד המזרחי של במת ההר, וצמודה למקור המים של עין גיחון.[2] מאז סוף המאה ה־19, ועד לתום תקופת המנדט הבריטי, נע הגבול מערבה וכלל מלבד את העיר העתיקה, גם שכונות מגורים רבות שהתפתחו סביב לה. המלחמה בין ישראל ומדינות ערב ב־1948 הביאה לשינוי יסודי בגבו־לותיה של ירושלים. העיר נחצתה על ידי קו שביתת הנשק בין ישראל וירדן, אשר סימן את קו החזית בתום הקרבות. העיר העתיקה והשכונות שמצפון, ממזרח ומדרום נשארו בתחומי ממלכת ירדן, ואילו הר הצופים על מוסדותיו היוו מובלעת ישראלית ריבונית בשטח ירדן. בגבולה המערבי של ירושלים חלה תזוזה נוספת, ובשנת 1952 הגיע עד לעין כרם, כאשר השטח התחום בין הגבול המערבי

---

1. *E. Efrat* — Changes in the Town Planning Concepts of Jerusalem (1919—1969), A.A.A.G., 1970, (עומד להתפרסם)
2. *The Saga of Holy City*, The Universitas Publishers, Jerusalem, 1954, 76 pp.

ציור 6

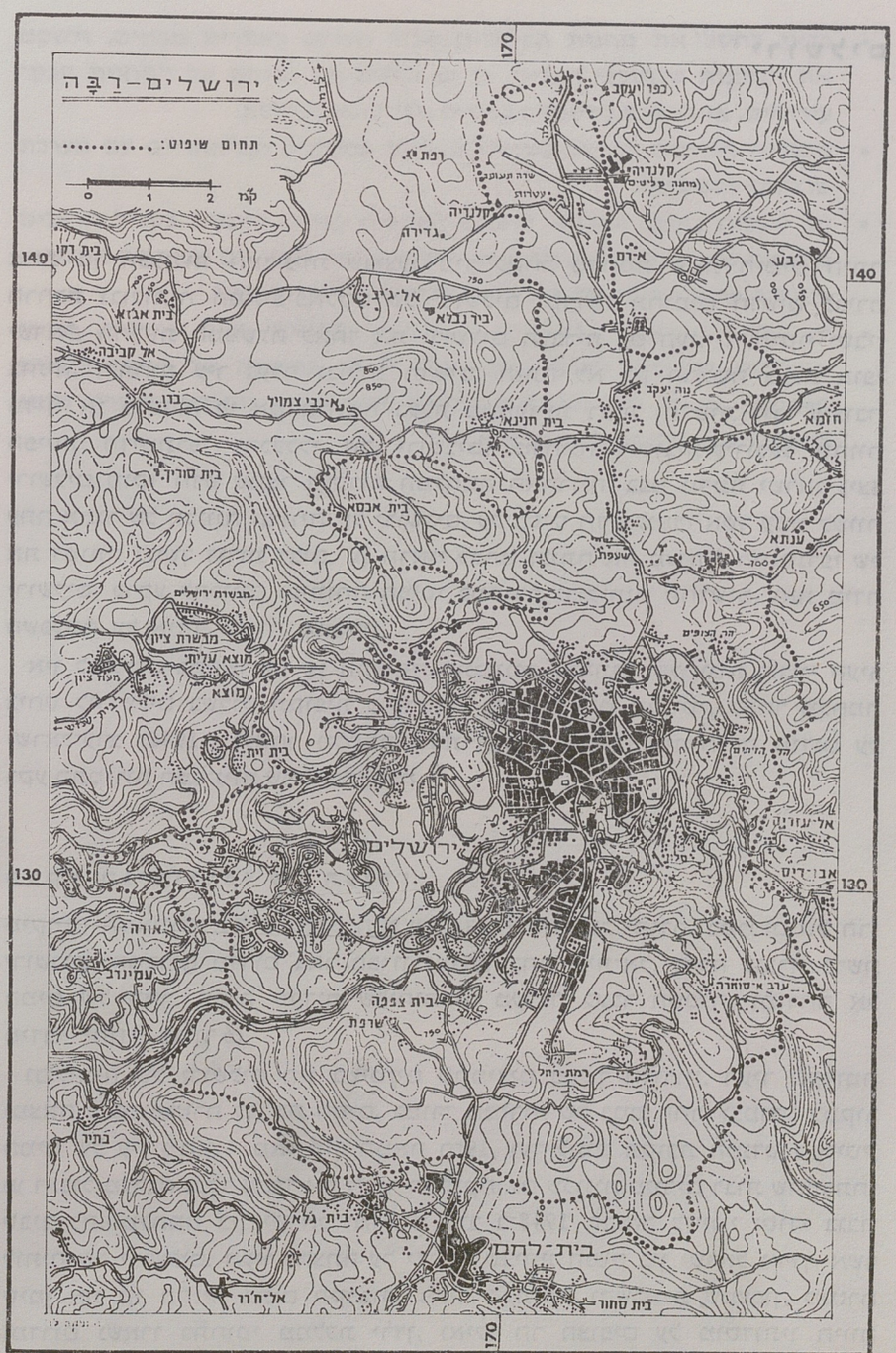

וגבולות שביתת הנשק מצפון, ממזרח וממערב השתרע על 37,000 ד'. גבולות העיר נשתנו שוב לאחר מלחמת ששת הימים, וכוללים כיום את רכס הר הצופים והר הזיתים ממזרח, את בית צפפא מדרום, את שדה התעופה עטרות מצפון, את העיר העתיקה, ואת כל שטח העיר המערבית שלפני המלחמה. שטחה של ירושלים מגיע עתה ל-105,000 ד'. בינויה של ירושלים משתרע על מערכת של רכסים ועמקים.

רובם כיוונם צפון—דרום, ומיעוטם מערב—מזרח. הרכסים מיועדים למיבני מגורים ולשכונות, בשעה שהעמקים מיועדים לשטחים פתוחים ולנתיבי תחבורה. המיבנה העירוני המאפיין את ירושלים הוא העיר העתיקה, כמוקדה הקדום של ירושלים מצד אחד, והשתרעותן של השכונות בעלות הצביון המיוחד והאופייני — מצד שני. העיר העתיקה מהווה את עיקר החלק המזרחי של ירושלים. שטחה כ־850 ד', היא מוקפת חומה מכל צדדיה, ובה מקומות קדושים רבים. הניתוק בין מזרח ירושלים ומערבה מאז 1948 הביא לייסודן של שכונות חדשות בירושלים הישראלית ולהרחבת הקיימות, ולהתפשטות עירונית מערבה, ואילו ירושלים המזרחית גדלה בעיקר כלפי צפון וכלפי מזרח. במיוחד גדלו הכפרים שבשולי העיר, שהפכו להיות יישובים עירוניים־למחצה.

תכנונה ובינויה של ירושלים בתקופת המנדט הבריטי

בתכנון ירושלים הוחל, למעשה, רק לאחר הכיבוש הבריטי על ידי לורד אלנבי. ב־9.12.1917 הכריז הוא, בין היתר, על שמירת המקומות הקדושים לשלוש הדתות. בשנת 1918 הזמין את המהנדס מק־לין מאלכסנדריה, וביקש ממנו להכין תכנית מיתאר ראשונה לעיר. בהיעדר כל מפה טופוגרפית של העיר לא היה ערך רב לתכנית שהלה הכין, אולם לפי הצעתו של מק־לין הוציא המושל הצבאי של ירושלים צו פיקוח על הבניה, שעיקריו מעניינים אף כיום: א. שמירה על קו הרקיע של רכס ההרים שממזרח לעיר. ב. איסור בניה לגובה העולה על 35 רגל. ג. איסור הקמת בנייני התעשיה. ד. איסור מוחלט של בניה מסביב לחומת העיר העתיקה. ה. הגבלת בניה בקרבת הר הזיתים, הר הצופים ונחל קדרון שבמזרח העיר. ו. התרת בניית גגות רק מאבן ובצורת כיפות.

הבריטים גילו אז דאגה לשמירת צורתה המיוחדת של העיר. ההנחיות שלהם הביאו לידי כך, שבמשך שנים רבות התפתחה העיר בעיקר לכיוון מערב ודרום־מערב, וזאת בגלל המגבלות שקבעו לגבי העיר העתיקה וסביבותיה. מטרת תכנית מק־לין לא היתה לפתור בעיות מקומיות, כי אם לקבוע הנחיות כלליות לתכנון העיר. התכנית קבעה את העיר העתיקה כגרעין ארכיטקטוני, אך לא תיפקודי, והיא הפרידה בינה לבין העיר החדשה ברצועות ירק חופשיות מבניה. מק־לין ראה את כיוון התפתחות העיר כלפי צפון, מערב ודרום, תוך הרגעת החלק המזרחי מבניה, וזאת משום שעמד על הקשר של ירושלים לצד מערב, ועל המגבלות האקלימיות והטופוגרפיות הקיימות במזרח. הוא גם תפס את עקרון ההתפרסות העירונית, והציע שני צירי התפתחות היוצאים מן העיר העתיקה, האחד כלפי צפון־מערב, ואילו השני כלפי דרום־מערב. עקרונות התכנון הבסיסיים של מק־לין נשמרו גם ברוב התכניות שעובדו לאחר מכן על ידי המתכננים גדס, אשבי, הולידיי וקנדל.

תכניתו של גדס משנת 1919 בודדה את העיר העתיקה כיחידה נפרדת. הר הזיתים והמקומות הקדושים הוכרזו כשטחים פתוחים, והמשיכו לשמור על אופיים. התכנית התבססה עה הדגשת הפריסה מצפון לעיר העתיקה, וביטלה את שני המוקדים של מק־לין, שהיוו משקל־נגד לעיר העתיקה. התכנית גם יעדה שטחים למרכז אזרחי בציר האורכי של רח' יפו, הוא הרחוב הראשי של ירושלים, ואיתרה את האוניברסיטה העברית על הר הצופים שבמזרח. גדס חזה את ההתפתחות

מגדל דוד

של העיר לעבר הר הצופים, בעוד שמק־לין ראת את ההתפתחות לכיוון דרום־מערב.

בשנת 1922 הוכנה תכניתו המפורטת יותר של אשבי. תכנית זו קבעה לראשונה את גבולות העיר, את החלוקה לאזורי מישנה לצורך בניין ערים, ייעוד שטחים ותקנוני בניה. גבולות העיר היו אז בקו כפר שעפת, עיסויה, אל־עזריה, מר אליס ושרפת. נימנו בתכניתו ארבעה אזורים ראשיים: העיר העתיקה, השטחים הפתוחים והגנים בעמקים, שטחי תעשיה ומלאכה ליד עורקי התחבורה הראשיים, ואזורי המגורים. בשנת 1929 הופיעה תכנית מיתאר לעיר שעובדה על ידי הולידיי. עיקרה היה בייעודי השטחים והסדרי הבניה. תכנית זו ניסתה לראשונה לשלב את ירושלים במסגרת של תכנון ארצי, והניחה ביסודה סיוג דרכים, ודרך טבעת העוקפת את ירושלים והקושרת אותה אל הנתיבים הארציים. תכנית זו, שאף נשענה על רעיונות של מתכננים קודמים, קבעה את צורת העיר לשנים רבות, ורק בשנת 1944 הוחלפה היא על ידי תכנית המיתאר של קנדל.

בתכניתו של קנדל הגיעו לבגרותם ולגמר הבשלתם הרעיונות של כל התכניות שקדמו לעיר, ובעיקר תכניתו של הולידיי משנת 1929.[3] לפי קנדל, נועדה העיר לשמש צומת תחבורה ארצי בשני צירי תנועה ראשיים ומצטלבים, וכן נועדה היא

3. *Kendall, H.* — Jerusalem — The City Plan, Preservation and Development during the British Mandate 1918—1948, London, 1948.

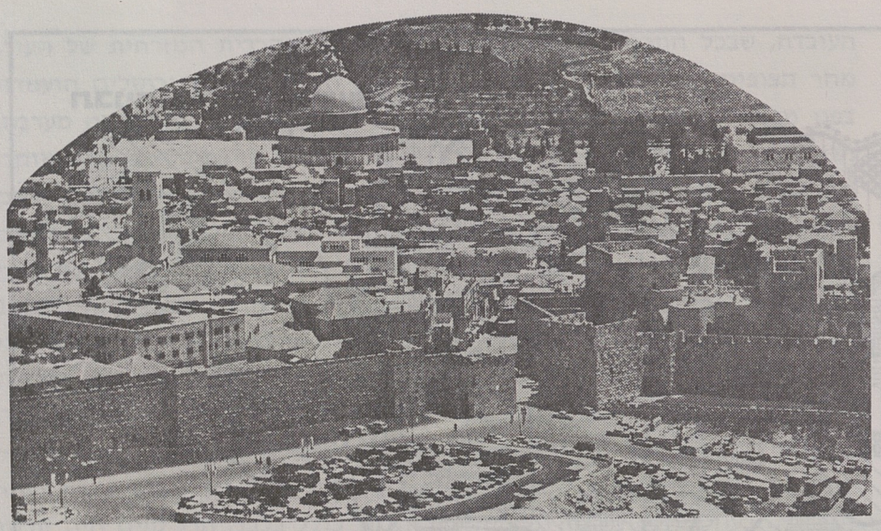

מבט לעבר
העיר העתיקה
בירושלים

לשמש מרכז מינהלי ועיר מיפגש לשלושת העמים, היהודים, הערבים והבריטים. המטרה היתה לתכנן את ירושלים כבירה המתבססת על מינהל, פוליטיקה ומדע, ולא על תעשיה. כשלד שימשה מערכת הדרכים וחוזקו הדרכים העוקפות את תכנית הולידיי. נשמר העיקרון של ירק עירוני. אזורי המלאכה נעטפו בירק והורחבו שטחי הגנים. נקבעו ששה אזורי מגורים, ושכונות שלמות נקבעו כבעלות צפיפות שוות ערך. התכנית גם הפרידה בצורה ברורה בין ריכוזים עדתיים ואתנו־גרפיים שונים. ריכוז יהודי ניכר היה במערב, לעומת ריכוז ערבי בדרום ובמזרח. בתכנון העיר ניתנה תשומת לב רבה לשמירת קו האופק ונקבעו הנחיות לטיפוחו. כן פותחה בתכנית התפיסה של יחידות שכנות.

אם נבחון את התפיסה התכנונית כפי שהתבטאה בתכניות שהוכנו בימי המנדט נמצא, שהיו בהן קווים ארכיטקטוניים טובים, וכל בעיית שימור הנוף וההתחשבות בטופוגרפיה ובערכם של אתרים עתיקים וקדושים מצאה את פתרונה. העיר העתיקה היוותה נתון ראשי כמיבנה ארכיטקטוני אשר כל המתכננים ראוהו כגורם בתכנון העיר החדשה. המיבנה הטופוגרפי המיוחד של העיר סייע בעד תכנון יחידות השכנות, כך שלמימד השלישי של גובה ועומק בבניה ניתנה חשיבות יתר בתכנון ובביצוע. בגלל הבדלי הטופוגרפיה היו דרישות הארכיטקטורה חמורות. הוקפד לא לשבור את קו הרקיע, ונדרשה צמידות לגבעות ולמדרונות שעליהם בנו, נוסף על ההכרח של בניה באבן למתן אופי מוצק ונאה. היתה תמיד הגישה הארכיטקטונית האורגאנית ביחס לפני השטח ותכונותיו. אם כי נשתרבבו בירו־שלים סגנונות בניה שונים, הרי כמעט שלא חרגו ממסגרת הנוף והפכו לחלק ממנו.

תכנונה ובינויה של ירושלים המערבית

בשנת 1948, עם קום מדינת ישראל, הפכה ירושלים לעיר גבול בין ישראל וירדן, ובהתנגדות הצדדים הלוחמים לא הפכה להיות עיר בין־לאומית. מאידך גם קמה התנגדות בעולם הרחב להכיר בחלק הישראלי של ירושלים כבירת המדינה החדשה, וזאת מסיבות פוליטיות ואולי גם דתיות. אולם העולם הועמד בפני העובדה

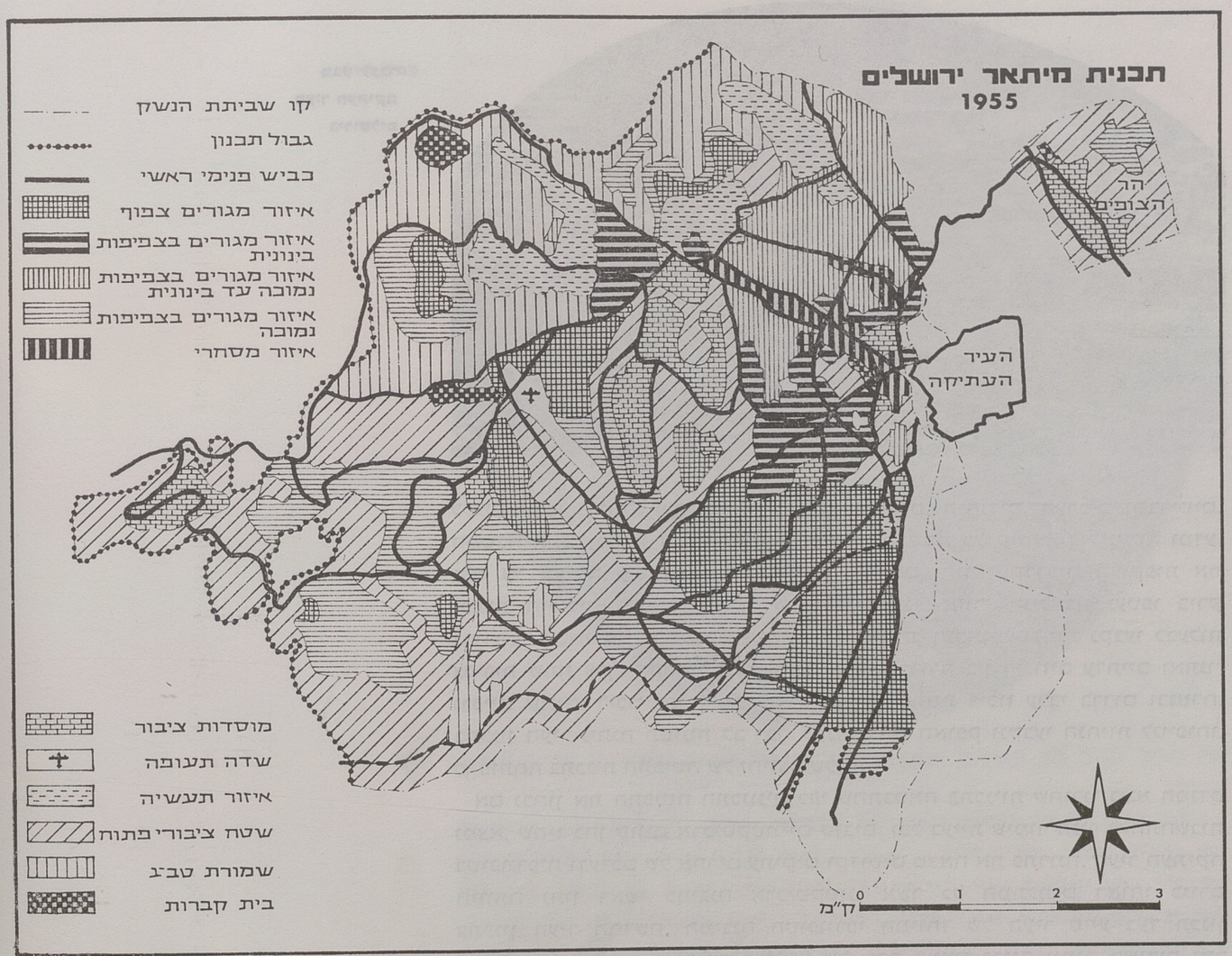

ציור 7

של הפיכת החלק הישראלי של ירושלים כבירת המדינה על כל התיפקודים הכרוכים בכך, ואילו ירושלים הירדנית הפכה להיות בירת יהודה ושומרון עם זיקה חזקה לרבת עמון שבממלכת ירדן.[4]

למרות התנאים הבלתי סבירים שנוצרו בשני חלקי ירושלים ננקטו משני צידי הגבול אמצעים בלתי מקובלים כדי לפוגח את שתי הערים בדרכים מלאכותיות. ב־1949 עובדה תכנית חדשה לירושלים הישראלית על ידי ראו, שהתבססה על שני עקרונות: יצירת שלד של טבעת עירונית והעתקת מרכז הכובד מן העיר העתיקה מערבה יותר, תוך כדי יצירת מוקד חדש ומלאכותי. התכנית החדשה של ירושלים עוצבה מתוך הנחיות ושיקולים, שהיו בבחינת כורח המציאות (ציור 7): בעבר התפשטה ירושלים מערבה, הן בגלל מצבה המדיני והן בגלל

4. *Efrat, E.* — Patterns in the Urban Development of Modern Jerusalem, Tijdschrift voor Econ. en Soc. Geografie, 55, 1964, pp. 223—229.

העובדה, שבכל התכניות הקודמות היתה המסגרת ההררית המזרחית של העיר, מהר הצופים עד גת־שמנא, שטח ציבורי פתוח, ואסור לבניה ; ירושלים הועמדה בפני מצב, שבו נקטע מרכז העסקים הראשי שלה תוך כדי הפנייתו פניה מערבה, ושינוי האוריינטציה שלה כעיר בירה ; כעיר בירה היתה חייבת לשאת אופי מיוחד, היה עליה להיות בעלת אוכלוסיה בגודל סביר, להכיל בנייני ציבור, ממלכתיים ומקומיים, גנים ושטחים ציבוריים רחבים ; גודל העיר נבע משיקולים בטחוניים ודימוגרפיים, ובאיזור־ספר שבו נמצאה ירושלים היה צורך באוכלוסיה בת כמה מאות אלפי נפש, שתהווה עמדה יציבה באיזור. ההנחה היתה, שבשנת 1985 תגיע ל־250,000 נפש ; אל העיר היה צורך להכניס תעשיה כדי ליצור בסיס תעסוקתי לאוכלוסיה שאינה מסוגלת לעבוד בשרותים מינהליים ; מקום ניכר ניתן בתכנית לריכוז בנייני הציבור ומוסדות, וזאת בגלל התיפקוד הבין־לאומי שנועד לעיר.

אולם עם זאת, אין להתעלם מכמה גורמים שהבליטו את חוסר טבעיותה של ירושלים כעיר אורגאנית ושלמה : היה קיים הבדל ניכר בין תכנון מזרח העיר ומערבה. בעוד שחלקה המזרחי היה בעל תכנון כולל בלבד, הרי קיים היה תכנון מפורט יותר במערב, דבר שיצר ניגודים בהתפתחות העיר. בתכנית לא ניתן דגש במידה מספקת לאפשרויות שילוב העיר בעתיד עם דרכי התחבורה שמעבר לגבול. העתקת מרכז הכובד מן האגן המזרחי של העיר אל האגן המערבי גרמה לאיבוד הקשר התכנוני עם ירושלים העתיקה, ומצא את עצמו מלאכותי למדי, כך שלא משך אחריו התפתחות נוספת. מרכז העיר עם בנייני הממשלה והאוניברסיטה הינו מרכז מבחינה גיאוגרפית וארכיטקטונית, אך הוא אינו מהווה מרכז תיפקודי. מרכז זה השאיר פונקציות רבות שלו בשוליים של העיר.[5]

נוסף לנקודות אלה יש לציין את העובדה, שגם במסגרת תכנונה האופטימאלי של העיר, לא היתה היא מסוגלת לפתור בתחומיה המוניציפאליים בעיות רבות אחרות, כגון : עתודות לבנייני ציבור, ואבטחת שטחי מגורים לאוכלוסיה של 250—300 אלף נפש בעתיד.

התפיסה התכנונית בחלק הישראלי של ירושלים נבעה, איפוא, מן התנאים הבלתי טבעיים שנכפו על העיר. מאחר שמרכז הכובד המסחרי בעיר הועתק מערבה, היתה ירושלים צריכה להתפתח בצורה דמויית־פרסה, כאשר ראש הפרסה היווה מרכז העסקים החדש, ואילו בשתי זרועות הפרסה נקבעו אזורי המגורים, כאשר הזרוע המזרחית כוללת את המגורים הישנים הסמוכים לקו הגבול, ואילו הזרוע המערבית — את שכונות המגורים החדשות. בשטח החופשי שבין שתי זרועות הפרסה אותרו המיבנים הייצוגיים של ירושלים, הכוללים את ענפי הממשל והתרבות. המערך העירוני החדש של העיר אמור היה להתפרס לכיוון המורדות המערביים של הרי יהודה, בשטח בלתי נוח לפיתוח עירוני, ובצורה מקבילה ומשיקה למערך העירוני הקודם שהיה לפני 1948. בשלב מאוחר יותר התפתחה אף התפיסה של ראיית פרוזדור ירושלים כאיזור המשלים את התפרסותה של ירושלים כלפי מערב, ללא צורך של קשר מוניציפאלי רצוף, על ידי יצירת מוקדים פונקציונאליים במרחב ההררי המשתרע על פני 10—12 ק״מ ממערב לירושלים.

---

5. *Dash, J. and E. Efrat* — The Israel Physical Master Plan, Ministry of the Interior, Jerusalem, 1964, pp. 66—68.

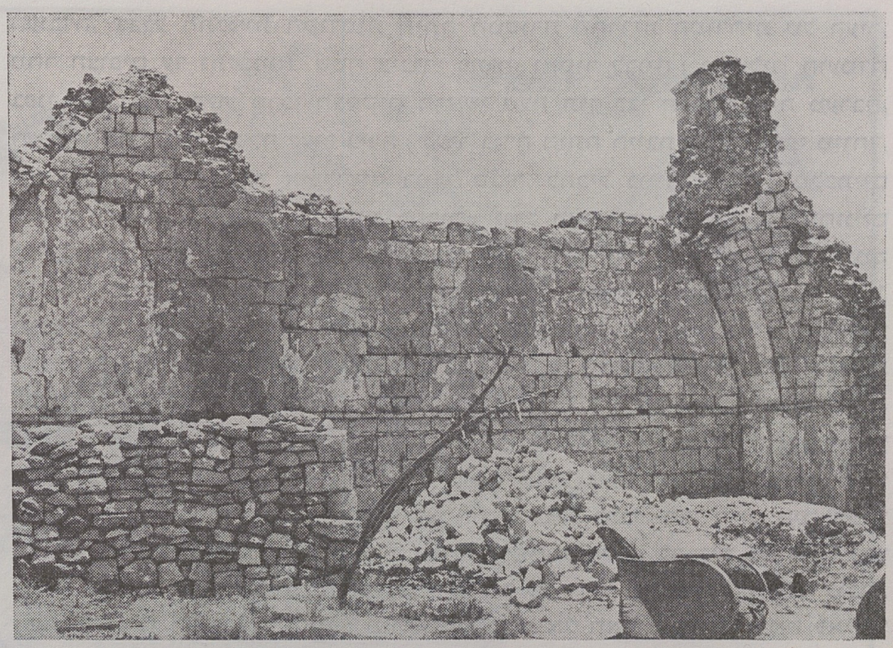

שרידי בית כנסת
"החורבה"

ניתן היה להשלים את דרישות העיר במיתקני הנדסה שונים, במיתקני תחבורה, תעשיה, בטחון וכד', ולחזק, יחד עם זאת, את המרחב החקלאי ההררי.[6]

תכנונה ובינויה של ירושלים המזרחית

עם תום מלחמת השחרור, וסיפוח יהודה ושומרון לממלכת ירדן, השתנה המעמד הגיאוגרפי של ירושלים המזרחית תכלית שינוי. בימי המנדט הבריטי היוותה ירושלים מוקד למסחר ולכלכלה לתושבי יהודה, שומרון ועבר הירדן המזרחי, וכן מוצא אל נמלי ים התיכון בנתיבי תחבורה, שהובילו מירושלים אל יפו וחיפה. דרכן באה כל האספקה לירושלים, והעיר שימשה לאוכלוסיה הערבית מרכז קניות גדול. עם סיפוח יהודה ושומרון לירדן חלה הפיכה מוחלטת בקשרי המסחר של ירושלים המזרחית. מעיר מרכזית ומוקד כלכלי הפכה היא להיות "עיר קצה" בממלכה הירדנית, וכל קווי האספקה שלה הופנו אל רבת עמון, אשר משכה את סחורותיה מנמלי עקבה ובירות. אם מקודם שימשו סוחרים מירושלים העתיקה סיטונאים וספקים גם לגדה המזרחית, הרי עתה הפכו הם להיות תלויים ביבואנים היושבים ברבת עמון, וכתוצאה מכך עבר חלק גדול מאנשי המסחר והכספים מיהודה ושומרון אל עבר הירדן המזרחי, וירושלים המזרחית הלכה ואיבדה את משקלה הכלכלי. דבר זה השפיע, כמובן, גם על האוריינטציה בהתפתחותו של חלק זה של ירושלים, אשר הופנה מזרחה, אל המורדות המזרחיים

---

6. *Efrat, E.* — The Hinterland of the New City of Jerusalem and its Economic Significance, Econ. Geog. 40, 1964, pp. 254—260.

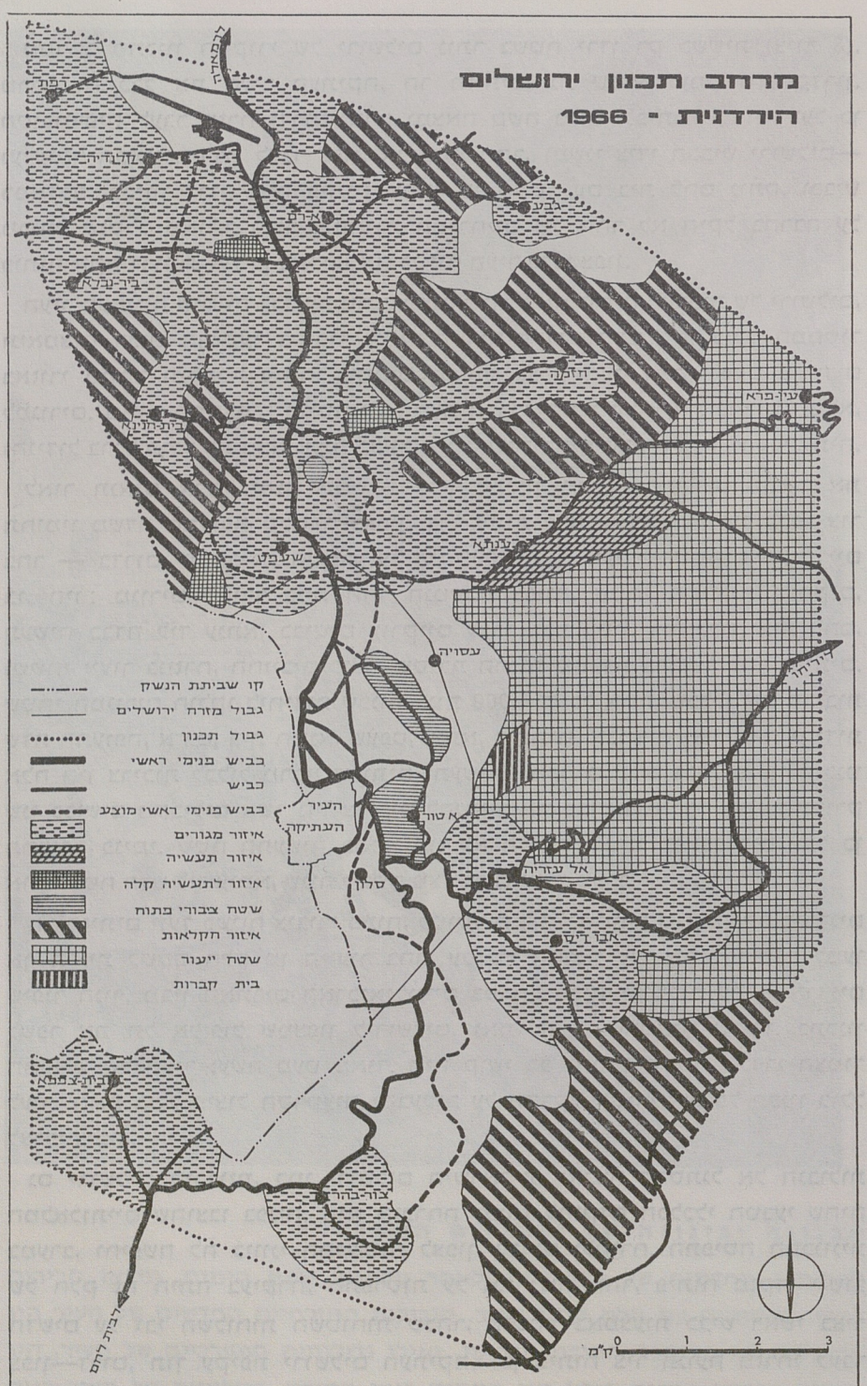

ציור 8

של במת ההר, אל נחל קדרון, אל מידבר יהודה, ואל נתיבי תחבורה מפותחים שהובילו ליריחו ולרבת עמון.[7]

7. י' **קרמון** — קווי הפסקת האש של ישראל, הוצ' מטכ"ל/קצין חינוך ראשי, 1968 עמ' 82—84.

ממרחב התכנון המקורי של ירושלים נותר בשטח ירדן רק כששית (ציור 8). מרחב זה כלל את העיר העתיקה, הר הזיתים, גת שמנא ועמק נחל קדרון. הטופוגרפיה לעבר מזרח ודרום־מזרח נמצאה קשה מאוד לפיתוח עירוני, ועל כן נע עיקר הבינוי הירדני לעבר צפון, אל במת ההר, ומשני צידי הכביש ירושלים— רמאללה. לכיוון דרום היה פיתוח מועט, כי הקשר עם בית לחם נותק, וכביש מפותל שנסלל מאוחר יותר במורדות המזרחיים של ההר לא היקל בהרבה על פיתוח זיקה דרומה, ועל כן העדיפו את פיתוח העיר כלפי צפון.

העיר העתיקה שימשה בכל עת מוקד למגורי רוב האוכלוסיה הערבית של ירושלים, ומאמצים רבים הושקעו בשיפור תנאי השרותים והמגורים בה. בגלל המחסור באזורי מסחר ומלאכה פותחו שטחים חדשים בצפון העיר, שהיו פעם מיועדים למגורים. בעיות התחבורה המקומיות ורשת הכבישים לא מצאו את פתרונן המלא, והגידול ברכב פרטי לא מצא מענה בצירקולציה תחבורתית סבירה בעיר ובסביבותיה.

לאור תנאים אלה ניגשה ממשלת ירדן לתכנון מרחב ירושלים, וקבעה את תחומיו משדה התעופה קלנדיה בצפון, דרך עינות פרא — במזרח, ועד לכפר צור בהר — בדרום. מרחב זה השתרע על פני 130,000 ד'. יעודי השטחים העיקריים בו, היו: מגורים לאורך במת ההר הנמשכת צפונה, שטחי חקלאות בעמקים, תעשיה כבדה ליד ענתא, כבישים עורקיים לעבר רבת עמון, רמאללה ובית לחם, ושטחי ייעור במזרח, החייבים ליצור מסגרת הררית מיוערת בהמשך להר הזיתים. שטחי המגורים חולקו ליחידות שכנות בנות 4,000 ד' כל אחת, שכללו את סביבות שדה התעופה, א־רם, בית חנינא, שעפט, ענתא, ביתוניה, אבו־דיס וצור בהר. יחידות אלה היו צריכות לכלול מרכזי שרותים ותעשיה, שיכונים, גנים וכד'. בצפון תוכננו שני כבישים מקבילים אשר היו צריכים להשאיר את כביש רמאללה הקיים כעורק תחבורה פנימי. שטח התעשיה בואדי ג'וז לא הספיק לצרכי האוכלוסיה, ועל כן אותר שטח חדש ליד ענתא, שנוח לגישה מצד דרום ומצד מערב.

הר הזיתים יועד כשטח ציבורי פתוח, למוסדות דת וכשמורת טבע. היתה לירדנים אף תכנית לשקם חלק מן הייעור בהר, על ידי הוספת עצי זית וברושים למען שיפור הנוף. מבין האתרים הארכיאולוגיים במרחב תכנון ירושלים עמדו הירדנים לשפר את תל אל־פול שמצפון לירושלים, ואת הדרך הרומאית שלידו. בתכנון המפורט של העיר נעשה מעט מאוד. היה קושי רב בתכנון השטח הכפרי הצמוד לעיר, וזאת בגלל פיצול הקרקעות והבעלות על הקרקע אשר מנעה כל תכנון כולל לצרכי ציבור.

גם ירושלים הירדנית, כמו ירושלים הישראלית, נאלצה להסתגל אל הגבולות המלאכותיים שהוצבו בפניה. היא הוכרחה לפנות למוקדה הכלכלי הטבעי שהיה במערב, וחיפשה לה כיווני התפשטות לצפון, לדרום ולמזרח. התפיסה התכנונית של חלק זה היתה בעיקרה, התפרסות על גבי במת ההר, פיתוח מוקדי יישוב חדשים על גבי השלוחות השטוחות שבהר, קישורן באמצעות כביש ראשי בציר צפון—דרום, תוך עקיפת ירושלים העתיקה, וכן פיתוח ציר תנועה מזרחי לעבר הירדן. המערך היישובי נתפס כהתפרסות רצועתית לאורך במת ההר, עם עיר ראשית, היא ירושלים, ועם מרכזי מישנה בעלי תיפקודי מגורים ושרותים בעיקר, וכל זאת — כחוליה החובקת את ירושלים הישראלית ממזרח, אך המחברת את יהודה עם שומרון, ואת אלה — עם רבת עמון.

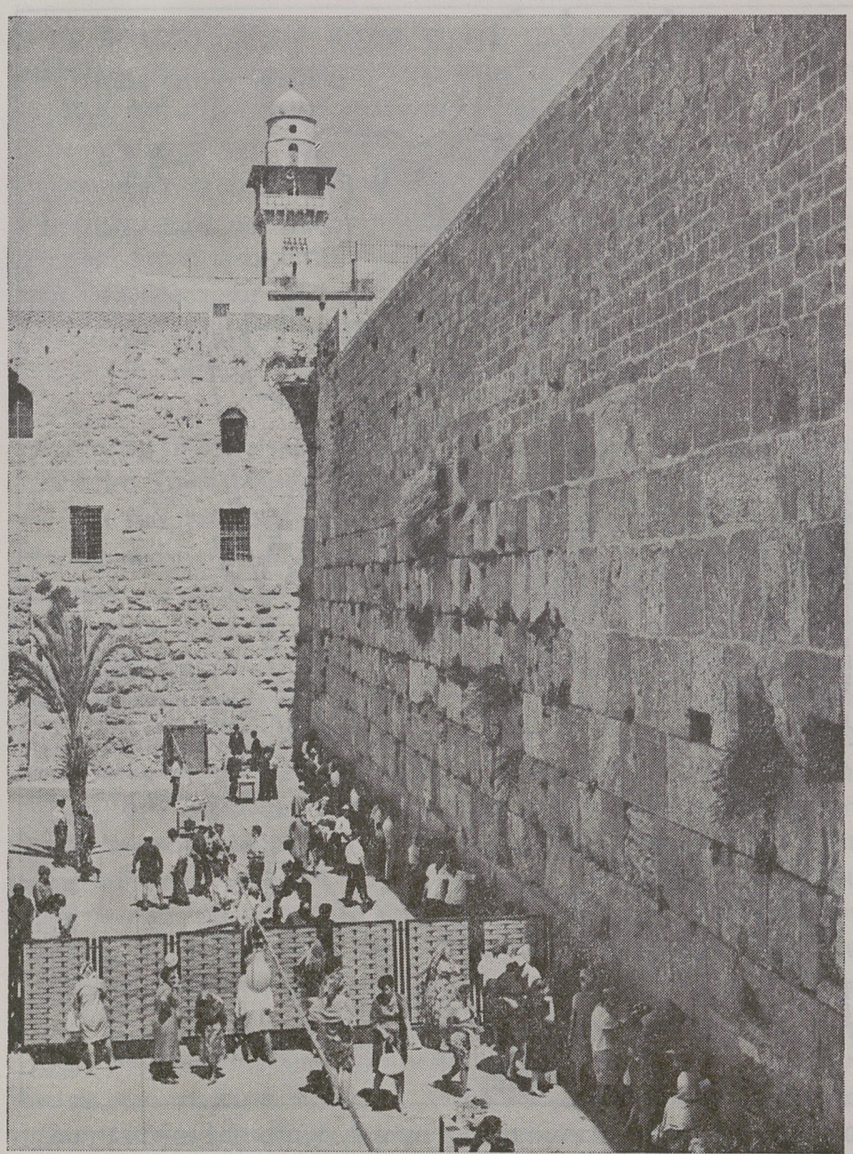

הכותל המערבי

תכנונה ובינויה של ירושלים המאוחדת

גבולותיה החדשים של ירושלים, שלאחר מלחמת ששת הימים, נמצאו סבירים למדי, בהשוואה עם אלה שהיו בעבר. הגבולות המזרחיים החדשים של העיר היו מקובלים אף בתקופת המנדט הבריטי, ואילו גבולותיה המערביים של העיר, היו גבולות חדשים יחסית, שלא היו קיימים בימי המנדט. גבולותיה של העיר כיום כוללים, איפוא, את המסגרת ההררית המזרחית של ירושלים, את הר הצופים והר הזיתים, את העיר העתיקה והכפר סלוון, את הכפרים צור בהר, בית צפאפא ושרפת מדרום, וכן הרצועה העירונית הצרה הנמשכת צפונה דרך שעפת, עד לשדה

ציור 9

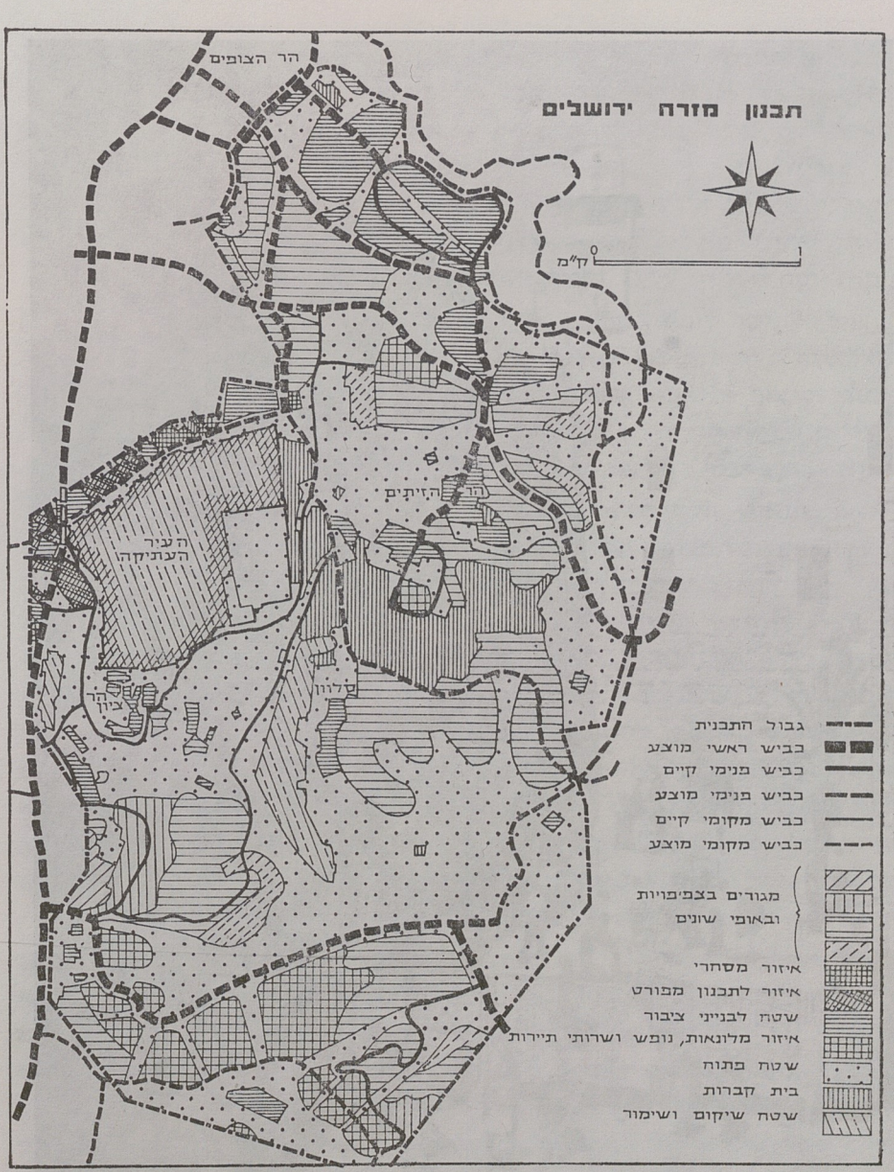

התעופה בעטרות. בתחומים אלה מגיעה העיר המאוחדת לשטח כולל של 105,000 ד', דהיינו, לפי שלושה בערך משטחה הקודם.

השיקולים שעמדו מאחורי התוויית הגבול החדש היו, בעיקר, יצירת שלמות גיאוגרפית־עירונית אחת, יצירת מסגרת טופוגרפית־בטחונית לירושלים כעיר הררית, אבטחת חיבור ישיר ורצוף של העיר אל שדה התעופה של עטרות, שהינו היחידי בהר, והכללת מינימום של אוכלוסיה ערבית כפרית בתחומיה של העיר.

עתה מקבלים אנו בתחומי ירושלים־רבה מוקדי פיתוח ובינוי חדשים, המשנים את המערך הגיאוגרפי־עירוני של העיר, והיוצרים אתגרים חדשים לפיתוחה: במקום עיר־קצה, בשוליו המזרחיים של פרוזדור צר, מוצאת את עצמה ירושלים שוב על צומת דרכים בבמת ההר, כאשר מבואותיה פתוחים לצפון, לדרום, למזרח ולמערב; במקום פיתוח עירוני חד־כיווני שהיה למערב, יכולה עתה ירושלים

לפתח בינוי רב־כיווני, תוך כדי אבטחת עתודות שטחים לאוכלוסיה גדולה ולתיפקודם ארציים ולאומיים שנועדו לה כבירה ; לעומת רשת תחבורה אשר היתה ממוקדת בירושלים במבוי סתום, יכולה עתה העיר לפתח עורקים חדשים, ולהש־תלב בצירי תנועה אל יהודה ושומרון. ירושלים יכולה עתה לפתח בינוי כולל, ולכלול מקומות קדושים תוך כדי שימור נוף העיר העתיקה על ייחודה ההיסטורי, הארכיאולוגי והארכיטקטוני ; במקום בניה שהיתה במערבה של העיר, כלפי האיזור החקלאי ההררי של הפרוזדור, יכולה עתה העיר לפתח בניה מזרחה ולהשתלב עם נופים שהם בשולי מידבר, ואשר בהם כפרים גדולים ומאוכלסים בעלי אופי מיוחד ; ולעומת פיתוח מגובש שלקראתו חתרה במשך כל השנים, עומדות עתה בפניה עובדות של התפתחות רצועתית משעפת וצפונה, מא־טור מזרחה, וכן פיתוח בלתי מגובש בחלקיה המזרחיים (ציור 9).

נוסף לשינויים אלה יש גם לשים לב אל הבעיה הדימוגרפית של ירושלים המאוחדת, אשר תהיה בעלת חשיבות רבה במגמות הפיתוח והבינוי. ל־200 אלף התושבים היהודיים בירושלים אשר היו בה בראשית 1967 היה צפוי גידול ל־250,000 לקראת שנת 1985. אולם, עם שינוי גבולותיה של העיר נוספו לה קרוב ל־66,000 נפש, שהם רבע מאוכלוסיית העיר שהיתה בה קודם ,עיקרה בעיר העתיקה, כ־24,000 נפש, ויתרה בכפרי הסביבה. עם הריבוי הטבעי עשויה אוכלוסיה זו להגיע ל־100 אלף נפש בשנת 1985, ובשנת 2000 — ל־150,000 נפש. על ידי כך מקבלים אנו, למעשה, כבר היום את מיכסת האוכלוסיה שנקבעה לירושלים לשנת 1985, ולקראת שנת 2000 צפויה עיר אשר מספר אוכלוסייתה תימנה כ־550 אלף נפש. נתונים אלה משנים כליל את התפיסה הקודמת שהיתה קיימת ביחס לירושלים, ומעמידים בפני התכנון והבינוי עיר גדולה עם סיכויי גידול ניכרים, ויחד עם זאת, עיר הררית בעלת תיפקודים ארציים וממלכתיים חשובים. יש להניח, שלאור המיבנה הדימוגרפי החדש של העיר, גבולותיה החדשים ושטחיה המורחבים, יחולו בה שינויים פיסיים ניכרים אשר עשויים יהיו לקבוע את אופיה לדורות.

שתי תכניות עובדו מאז מלחמת ששת הימים, האחת לגבי תכנונה של העיר העתיקה וסביבותיה הקרובות, ואילו השניה — תכנית־אב לירושלים־רבה, המהווה הרחבה של תכנית מיתאר קודמת לירושלים המערבית.

התכנית הראשונה באה לסווג את אזורי העיר העתיקה וסביבותיה ולייעד אותם לתיפקודים שונים. העיקרון הבסיסי שהינחה את המתכננים היה, שמירה על ערכי טבע, נוף והיסטוריה. בתכניתם מוגדרים העיר העתיקה, כפר השילוח וימין משה כשטחי שיקום ושימור. שטח הר הבית והכותל הם שטחים ציבוריים פתוחים, ונקודות המגע בין העיר העתיקה לחדשה בסביבות שער שכם ושער יפו מופיעות כחייבות תכנון מפורט. אזורי מגורים מוצעים באבו־טור, הר הזיתים, כפר השילוח, שיח' ג'ראח, ואדי ג'וז, אוגוסטה ויקטוריה ועמק הזיתים. הר הצופים מיועד לקמפוס האוניברסיטה. אזורי מסחר מוצעים בעיר העתיקה, בימין משה ובשער שכם. רכס "ארמון הנציב", וחלק מהר הצופים מיועדים למיתקני ספורט, קיט ונופש. השטחים המיועדים לבינוי מבטיחים מגורים ל־65 אלף נפש במקום 50 אלף המתגוררים בהם כיום (ציור 9).

התכנית השניה, היא תכנית־האב לירושלים, עובדה עבור שטח של 540 קמ"ר, מרמאללה בצפון, בית לחם בדרום, ענתות במזרח ונוה אילן במערב, ועבור

ציור 10

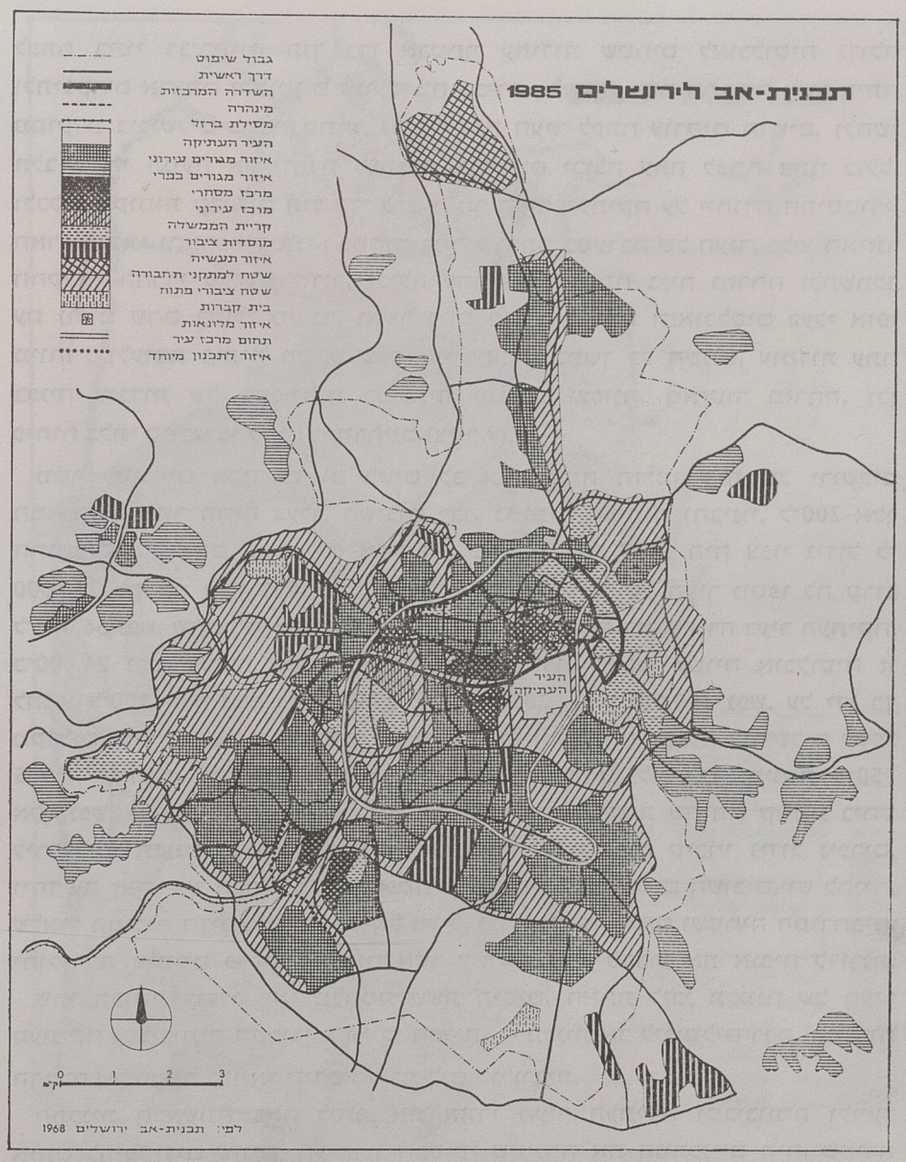

אוכלוסיה של 600 אלף נפש בשנת 1985, ו־900 אלף נפש בשנת 2010.[8] גבולות השטח המבונה של העיר נקבעו בראשי המתלולים של הגוש ההררי, שניתן להגדירו כ"אתר העיר". גבולות אלה נצפים היטב במרחב הסובב את העיר. על ידי בינוי קווי־גבול אלה ניתן להמחיש בבירור את הגבול בין העיר לבין המרחב הכפרי. בצפון, מקום שהאתר אינו מופרד בחיתוך חד מגב ההר המתמשך לכיוון רמאללה, נקבע הגבול בקצה רכס הר־הצופים, שהיה לפי המסורת גבול קדושתה של העיר. בתוך הפארק המוצע מצפון לגבול זה מתנשא תל־אל־פול. בדרום נקבע הגבול כך, שבית לחם תופרד מירושלים עד ידי פארק רחב אשר יינטע סביב קבר רחל. בדרום מערב הורחב הגבול מעבר לגבעת בית וגן כדי לכלול בתחום העיר את

8. **תכנית־אב לירושלים**, 1968.

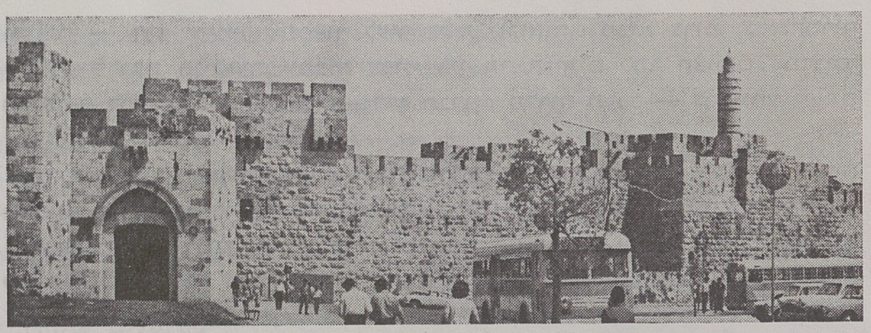

"שער יפו" בירושלים

השיכונים הקיימים בקריית היובל ובקריית מנחם. בדרום מזרח הורחב הגבול מעבר להר הזיתים כדי לכלול את הפרברים שניבנו באבו־דיס ובאל־עזריה. התכנית אוסרת בניה בשולי העיר המכונסת וקובעת, כי השטח שבין העיר לבין היישובים שבמרחב הכפרי יישמר פתוח ובפיקוח מיוחד. מרכז העסקים הראשי של העיר הושאר במקומו הנוכחי, וזאת משום שככל הידוע כיום אין אפשרות מעשית לבטל מרכז זה ולהעתיקו למקום אחר, ומשום שהעתקה זו אינה נראית רצויה, הן מטעמים תרבותיים, והן מטעמים כלכליים. התכנית מציעה לפתח סביב המרכז המסחרי של העיר, ובמיוחד בחלקים הצופים על העיר העתיקה, את "המרכז העירוני" שיכלול מוסדות, מלונות, שרותי תיירות ובידור, שירותים מסחריים משניים ומגורים (ציור 10).

שדרה רחבה תקשר את העיר העתיקה עם מרכז העסקים ועם קריית הממשלה. השדרה תימשך דרומית מערבית עד להר הרצל וצפונית מזרחית עד לאוניברסיטה העברית בהר הצופים. שדרה זו, שתחבר את כל מוקדי העניין בעיר, תשמש כשדרה הייצוגית של ירושלים. מאחר שמרכז העסקים הראשי מאותר צפונית מזרחית למרכז הכובד של האוכלוסיה, מציעה התכנית לבנות בדרום מערב העיר, למרגלות גבעת מנחת, מרכז מסחרי משני. מרכז זה, שיהיה גם איזור תעסוקה משרדית ומוסדית, ישרת את תושבי האיזור. תחנת הרכבת תועתק אל מרכז זה, ובכך יבוטל המיטרד שגורמת כיום המסילה והתחנה לאזורים שלצידן.

כדי לייעל את תיפקוד העיר, וכן כדי לספק את כל צרכי האוכלוסיה בדיור, מציעה התכנית להגביר את צפיפות הבניה באזורי המגורים בעיר. על ידי כך אפשר יהיה לספק דיור רב בתוך העיר ולמנוע יציאה במימדים גדולים מדי למרחב הכפרי. הדבר גם יקצר את מרחקי הנסיעה בעיר ויקל על ארגון התחבורה הציבורית. תכנית האב מציעה לפתח אזורי תעשיה רובעיים בהר חוצבים ובנחל מנחת. אזורים אלה יספקו תעסוקה בקרבת מקום לתושבי השכונות הסמוכות. כן מוצעים אזורי תעשיה חדשים בענתות ובבית חנינא, והרחבת איזור התעשיה במקור חיים. נוסף על חגורת הפארקים המוצעת סביב העיר, מדברת התכנית על הרחבת פארק העיר העתיקה על ידי קישורו עם גן העצמאות מחד ועם פארק המוצע ליד קבר שמעון הצדיק מאידך.

הקשר בין העיר לשאר חלקי הארץ יתקיים על ידי הדרכים, כדלקמן: ממערב — דרך שער הגיא, שתחדור לעיר בשני מבואות: המבוא הקיים ליד בנייני האומה ומבוא חדש ליד הר הרצל; מצפון מערב — דרך בית חורון; מצפון — דרך שכם;

ממזרח — דרך יריחו, שתחדור לעיר בשני מבואות: מבוא דרומי מאל־עזריה לתחנת הרכבת הנוכחית, ומבוא צפוני בין הר הזיתים להר הצופים; מדרום־מזרח — דרך עין־גדי; מדרום — דרך חברון; מדרום מערב — דרך נחל רפאים ומסילת הברזל.

כדי לקיים את צביונה הפיסי של ירושלים מציעה התכנית, כי מרקם השטח המבונה יאורגן באמצעות הרחובות במתכונתם המסורתית ולא על ידי בינוי של גושי מיבנים, הניצבים באופן חופשי במרחב פתוח, אף לא על ידי הבינוי במתכונת של קריות. התכנית מציעה, שהאבן הטבעית תוסיף לשמש כחומר בניה העיקרי בעיר גופא, וכי יורחב השימוש בה גם כחומר ריצוף בשטחים המשמשים להתקהלות ולתנועת רגלים. כן מוצע לשמר מספר כפרים ושכונות ותיקות, במיוחד סמוך לעיר העתיקה.

התפיסה התכנונית בירושלים המאוחדת שונה, איפוא, כיום, מכל מה שהיה מקובל בעשרים השנים האחרונות. הסרת החיץ המדיני בין שני חלקי העיר חשפה את המלאכותיות שבבינוי ובפיתוח העירוני. עתה חזרה העיר לתנאיה הפיסיים הטבעיים, ובמרחב גדול הרבה יותר מכפי שהיה לה בעבר, ועל כן מתחילות לפעול בה נטיות פיתוח סבירות יותר. חוזרת עתה התפיסה המקורית של החייאת מרכז העסקים המסורתי שלה, וההשתלבות במרכז הקיים סביב העיר העתיקה, תוך כדי המעטת הפיתוח כלפי מערב. העיר תלך ותגלוש חזרה אל אותו ציר שחילק אותה בעבר לשניים, ועל כן רואים כיום את עורק התחבורה המקביל לחומות העיר העתיקה כעורק ראשי אשר בו יתפתחו בעתיד חיי מסחר, כלכלה ותיירות ערים. העיר אף תוסיף להתפתח בכיוון צפון—דרום, שהוא הציר הטבעי והנוח ביותר לפיתוח על במת ההר, וזאת לעומת החלשת הפיתוח לכיוון נחל קדרון במזרח ונחל שורק במערב. התפיסה של ירושלים המאוחדת אף מחייבת לראות בעתיד את העיר כמוקד ראשי בכל איזור יהודה ושומרון במובנו הרחב, וכעיר אשר לה ערי־בת, כמו רמאללה בצפון ובית לחם בדרום, אשר להן זיקה חזקה אל ירושלים, וכן כעיר הנמצאת בציר רוחב בין תל־אביב במערב ובין יריחו ורבת עמון במזרח.

מסקנות תכנוניות

- הבסיס לתכנונה ופיתוחה של ירושלים אשר הונח על ידי הבריטים היה איתן, ונשען על נתוניה הגיאוגרפיים הטבעיים של העיר. התפרסות העיר כלפי צפון־מערב ודרום־מערב מתוך המוקד של העיר העתיקה, ותוך שמירת המסגרת ההררית המזרחית כשטח פתוח, היתה תפיסה נכונה ביסודה.
- הנסיונות המלאכותיים לחרוג מתפיסה בסיסית זו, הן בצד הישראלי והן בצד הירדני, וזאת כמובן מכורח המציאות, לא העלו בשני המקרים פיתוח של עיר אורגאנית ופונקציונאלית. תנאי הטופוגרפיה מצד אחד, וקווי שביתת הנשק מצד שני, היוו מגבלות קשות מדי להתפתחות עירונית, למרות התמריצים הממלכתיים שניתנו לשני חלקי ירושלים מכל צד.
- עם הסרת המגבלות המדיניות חזר הבינוי והפיתוח של ירושלים אל התפיסה הבסיסית הראשונית, וזאת כמובן, באמצעים מודרניים בתחום הבניה והתחבורה. נוספה לכך עתה גם הראיה המרחבית של ירושלים ומעמדה

על במת ההר כעיר בירה וכעיר ראשה, ומשקלה בתכנון הארצי של ישראל.

- אין לעודד את הגברת התפשטותה של ירושלים מערבה. התרחבות לכיוון המנוגד למערך הטופוגרפי הטבעי יגרום קשיים בבניה ובקיום השרותים.
- המיבנה הטופוגרפי של ירושלים מעודד היווצרות יחידות שכנות הומוגניות, שטחי ירק פתוחים וגיבוש עירוני צפוף. אלה הן תופעות חיוביות הראויות לטיפוח.
- השכונות המזרחיות של ירושלים הישראלית דורשות שילוב ארכיטקטוני מתאים עם הנוף המיוחד של ירושלים המזרחית.
- יש לדאוג לאיזון בין הצנטרליזציה של התיפקודים בירושלים שהתפתחו בעבר, לבין הדצנטרליזציה שלהם כיום לעבר ירושלים המזרחית, וזאת כדי למנוע פיזור־יתר העשוי לטשטש את אופיה התיפקודי של העיר.
- חסר תכנון כולל של מערב ירושלים אשר התפתחה בעבר בצורה הטרוגנית בחלקים השונים שבה. יש לעצב תכנית מגובשת לאיזור זה, וכן לטבעת החיצונית המערבית.
- יש צורך בהפרדה ברורה בין המוסדות הממלכתיים בעיר לבין המוסדות העירוניים. בעיר בירה יש סכנה שיטושטשו תחומים אלה.
- אין לעודד בירושלים תעשיה בקנה מידה גדול, כי לא זה הצביון שראוי לה. תעשיה בעלת היקף גדול לא תוכל להתבסס בה ממילא, ולכן אין להגזים בהקצאת שטחים לאיתורי תעשיה. רצוי לעודד בה מלאכה זעירה ומלאכת מחשבת, ומפעלי תעשיה עתירי ידע או בעלי ערך מוסף גבוה.
- יש למנוע בעתיד בניה העלולה לפגוע בנוף העיר, במיוחד בחלקיה המזרחיים.
- התיפקוד המינהלי של ירושלים עולה בחשיבותו על תנאיה הגיאוגרפיים. יש לעודד בעתיד תיפקוד זה, מה גם שההשקעה הבסיסית בו נמוכה יחסית.
- העיר העתיקה תצטרך להוות בעתיד מוקד פיתוח מיוחד, הן מבחינה ארכיטקטונית והן מבחינה תיפקודית. יהיה צורך לשמור על כל הערכים ההיסטוריים המצויים בה מצד אחד, ולאפשר בה חיים של אוכלוסיה לא גדולה, על כל השרותים הכרוכים בכך — מצד שני.
- פיתוח מיוחד יצטרך להיעשות בה בעתיד באמצעות בניה מוגברת בין חלקיה המיושבים של ירושלים המערבית ובין השטחים הפנויים לבניה בסביבות הר הצופים, שעפט, דרום העיר וסביבות תלפיות.
- יהיה צורך להפנות אליה בעתיד מוסדות חדשים בעלי חשיבות לאומית, מדעית וארגונית, ולשלבם באזורי המוסדות המוצעים במזרחה של העיר.
- יהיה צורך לשנות באופן יסודי את מערכת התחבורה הפנימית בעיר, באופן שתוכל להתנהל בה תנועה שוטפת ממזרח למערב ומצפון לדרום.
- השפעתה של ירושלים על סביבותיה הקרובות תהיה רבה הרבה יותר מכפי שהיתה בעבר. אזורי מגורים, שטחי תעשיה ומלאכה, מיתקני תחבורה, וכן מיתקנים הנדסיים שונים יאותרו אף מחוץ לגבולותיה המוניציפאליים הנוכחיים.
- סביבותיה של ירושלים שמחוץ לגבול העירוני יצטרכו לקבל טיפול מיוחד בכל הנוגע לשמורות נוף ופארקים. המדובר הוא בסביבות עין פרא, תל אל־פול, דרום ענתות, מורד נחל קדרון, עמק רפאים, גבעון והר שמואל.

ממזרח — דרך יריחו, שתחדור לעיר בשני מבואות: מבוא דרומי מאל־עזריה לתחנת הרכבת הנוכחית, ומבוא צפוני בין הר הזיתים להר הצופים; מדרום־מזרח — דרך עין־גדי; מדרום — דרך חברון; מדרום מערב — דרך נחל רפאים ומסילת הברזל.

כדי לקיים את צביונה הפיסי של ירושלים מציעה התכנית, כי מרקם השטח המבונה יאורגן באמצעות הרחובות במתכונתם המסורתית ולא על ידי בינוי של גושי מיבנים, הניצבים באופן חופשי במרחב פתוח, אף לא על ידי הבינוי במתכונת של קריות. התכנית מציעה, שהאבן הטבעית תוסיף לשמש כחומר בניה העיקרי בעיר גופא, וכי יורחב השימוש בה גם כחומר ריצוף בשטחים המשמשים להתקהלות ולתנועת רגלים. כן מוצע לשמר מספר כפרים ושכונות ותיקות, במיוחד סמוך לעיר העתיקה.

התפיסה התכנונית בירושלים המאוחדת שונה, איפוא, כיום, מכל מה שהיה מקובל בעשרים השנים האחרונות. הסרת החיץ המדיני בין שני חלקי העיר חשפה את המלאכותיות שבבינוי ובפיתוח העירוני. עתה חזרה העיר לתנאיה הפיסיים הטבעיים, ובמרחב גדול הרבה יותר מכפי שהיה לה בעבר, ועל כן מתחילות לפעול בה נטיות פיתוח סבירות יותר. חוזרת עתה התפיסה המקורית של החייאת מרכז העסקים המסורתי שלה, וההשתלבות במרכז הקיים סביב העיר העתיקה, תוך כדי המעטת הפיתוח כלפי מערב. העיר תלך ותגלוש חזרה אל אותו ציר שחילק אותה בעבר לשניים, ועל כן רואים כיום את עורק התחבורה המקביל לחומות העיר העתיקה כעורק ראשי אשר בו יתפתחו בעתיד חיי מסחר, כלכלה ותיירות ערים. העיר אף תוסיף להתפתח בכיוון צפון—דרום, שהוא הציר הטבעי והנוח ביותר לפיתוח על במת ההר, וזאת לעומת החלשת הפיתוח לכיוון נחל קדרון במזרח ונחל שורק במערב. התפיסה של ירושלים המאוחדת אף מחייבת לראות בעתיד את העיר כמוקד ראשי בכל איזור יהודה ושומרון במובנו הרחב, וכעיר אשר לה ערי־בת, כמו רמאללה בצפון ובית לחם בדרום, אשר להן זיקה חזקה אל ירושלים, וכן כעיר הנמצאת בציר רוחב בין תל־אביב במערב ובין יריחו ורבת עמון במזרח.

מסקנות תכנוניות

- הבסיס לתכנונה ופיתוחה של ירושלים אשר הונח על ידי הבריטים היה איתן, ונשען על נתוניה הגיאוגרפיים הטבעיים של העיר. התפרסות העיר כלפי צפון־מערב ודרום־מערב מתוך המוקד של העיר העתיקה, ותוך שמירת המסגרת ההררית המזרחית כשטח פתוח, היתה תפיסה נכונה ביסודה.
- הנסיונות המלאכותיים לחרוג מתפיסה בסיסית זו, הן בצד הישראלי והן בצד הירדני, וזאת כמובן מכורח המציאות, לא העלו בשני המקרים פיתוח של עיר אורגאנית ופונקציונאלית. תנאי הטופוגרפיה מצד אחד, וקווי שביתת הנשק מצד שני, היוו מגבלות קשות מדי להתפתחות עירונית, למרות התמריצים הממלכתיים שניתנו לשני חלקי ירושלים מכל צד.
- עם הסרת המגבלות המדיניות חזר הבינוי והפיתוח של ירושלים אל התפיסה הבסיסית הראשונית, וזאת כמובן, באמצעים מודרניים בתחום הבניה והתחבורה. נוספה לכך עתה גם הראיה המרחבית של ירושלים ומעמדה

על במת ההר כעיר בירה וכעיר ראשה, ומשקלה בתכנון הארצי של ישראל.

- אין לעודד את הגברת התפשטותה של ירושלים מערבה. התרחבות לכיוון המנוגד למערך הטופוגרפי הטבעי יגרום קשיים בבניה ובקיום השרותים.
- המיבנה הטופוגרפי של ירושלים מעודד היווצרות יחידות שכנות הומוגניות, שטחי ירק פתוחים וגיבוש עירוני צפוף. אלה הן תופעות חיוביות הראויות לטיפוח.
- השכונות המזרחיות של ירושלים הישראלית דורשות שילוב ארכיטקטוני מתאים עם הנוף המיוחד של ירושלים המזרחית.
- יש לדאוג לאיזון בין הצנטרליזציה של התיפקודים בירושלים שהתפתחו בעבר, לבין הדצנטרליזציה שלהם כיום לעבר ירושלים המזרחית, וזאת כדי למנוע פיזור־יתר העשוי לטשטש את אופיה התיפקודי של העיר.
- חסר תכנון כולל של מערב ירושלים אשר התפתחה בעבר בצורה הטרוגנית בחלקים השונים שבה. יש לעצב תכנית מגובשת לאיזור זה, וכן לטבעת החיצונית המערבית.
- יש צורך בהפרדה ברורה בין המוסדות הממלכתיים בעיר לבין המוסדות העירוניים. בעיר בירה יש סכנה שיטושטשו תחומים אלה.
- אין לעודד בירושלים תעשיה בקנה מידה גדול, כי לא זה הצביון שראוי לה. תעשיה בעלת היקף גדול לא תוכל להתבסס בה ממילא, ולכן אין להגזים בהקצאת שטחים לאיתורי תעשיה. רצוי לעודד בה מלאכה זעירה ומלאכת מחשבת, ומפעלי תעשיה עתירי ידע או בעלי ערך מוסף גבוה.
- יש למנוע בעתיד בניה העלולה לפגוע בנוף העיר, במיוחד בחלקיה המזרחיים.
- התיפקוד המינהלי של ירושלים עולה בחשיבותו על תנאיה הגיאוגרפיים. יש לעודד בעתיד תיפקוד זה, מה גם שההשקעה הבסיסית בו נמוכה יחסית.
- העיר העתיקה תצטרך להוות בעתיד מוקד פיתוח מיוחד, הן מבחינה ארכיטקטונית והן מבחינה תיפקודית. יהיה צורך לשמור על כל הערכים ההיסטוריים המצויים בה מצד אחד, ולאפשר בה חיים של אוכלוסיה לא גדולה, על כל השרותים הכרוכים בכך — מצד שני.
- פיתוח מיוחד יצטרך להיעשות בה בעתיד באמצעות בניה מוגברת בין חלקיה המיושבים של ירושלים המערבית ובין השטחים הפנויים לבניה בסביבות הר הצופים, שעפט, דרום העיר וסביבות תלפיות.
- יהיה צורך להפנות אליה בעתיד מוסדות חדשים בעלי חשיבות לאומית, מדעית וארגונית, ולשלבם באזורי המוסדות המוצעים במזרחה של העיר.
- יהיה צורך לשנות באופן יסודי את מערכת התחבורה הפנימית בעיר, באופן שתוכל להתנהל בה תנועה שוטפת ממזרח למערב ומצפון לדרום.
- השפעתה של ירושלים על סביבותיה הקרובות תהיה רבה הרבה יותר מכפי שהיתה בעבר. אזורי מגורים, שטחי תעשיה ומלאכה, מיתקני תחבורה, וכן מיתקנים הנדסיים שונים יאותרו אף מחוץ לגבולותיה המוניציפאליים הנוכחיים.
- סביבותיה של ירושלים שמחוץ לגבול העירוני יצטרכו לקבל טיפול מיוחד בכל הנוגע לשמורות נוף ופארקים. המדובר הוא בסביבות עין פרא, תל אל־פול, דרום ענתות, מורד נחל קדרון, עמק רפאים, גבעון והר שמואל.

- זיקתה של ירושלים לעבר פרוזדור ירושלים תפחת, ועל כן מוטב לרכז מאמצים ומשאבים בעיקר לעבר חלקה המזרחי והצפוני.
- לפיתוחה הסביבתי של ירושלים תהיה השפעה על צפון יהודה ודרום שומרון, בכל הנוגע לתחבורה, יעדי שטחים, אתרי בניה ותעסוקת האוכלוסיה, על כן ניתן לצפות לשינוי איזור זה בעתיד מבחינת מיבנהו הפיסי ומשקלו הכלכלי ביחס ליהודה ושומרון כולה.

תחומי השפעה של ערים וצירי זיקה
INFLUENCE ZONES AND AXES OF INTERRELATIONSHIP

תחומי השפעה של ערים וצירי זיקה

תחומי השפעה של ערים

מטרתו של נושא זה להדגים את השתרעות מערכת הערים שבאיזור על רקע תחומי ההשפעה שלהן בהווה, על מנת להסיק מכך ביחס לצרכי התכנון והפיתוח בערים אלה בעתיד. בתחום השפעה של העיר הכוונה היא לגבולות הזיקה הקיימים בין יישובים כפריים אל מרכז עירוני סמוך, המתבטאים במערכת השרותים השונים שהעיר נותנת לסביבתה.

תחומי ההשפעה של עיר נמדדים, בדרך כלל, על ידי מידת השתרעותם של שרותים שונים אשר להם זיקה אל מרכז. מקובל הוא, שהעיר היא המוקד של פעילות אזורית וסביבתית, כאשר העורף הוא הנשוא של התיפקודים השונים. ניתן לקבוע תחום השפעה של עיר על ידי תיחום של שרותים, ומתוכם — את תחום ההשתרעות הממוצע. עם זאת, גם אפשר לקבוע תחום השפעה של עיר לפי גבולות ההשתרעות של שרותים עיקריים, כגון: תחבורה, תובלה, טלפון, וכד'.

לקביעת תחום ההשפעה של עיר חשיבות תכנונית רבה. תחום זה בא, למעשה, במקומו של המושג עורף או "הינטרלנד", אשר קבע בעבר את בסיסה הכלכלי של העיר. בקצב התפתחות הערים כיום, בזיקה ובתלות ההדדית שביניהן, הולך ונעלם המושג של העורף הסמוך, ופועל בעיקר תחום ההשפעה הקרוב אשר בא לציין את הזיקה הסביבתית אל העיר, למרות שלא כל הפעילות החברתית והכל־כלית נמצאת תמיד בזיקה אל העיר הקרובה. גם העיר עצמה נמצאת בזיקה חברתית וכלכלית אל ערים אחרות במרחב. תחום השפעה עשוי לקבוע את מקומה של העיר בהיררכיה עם ערים אחרות, את גודל אוכלוסייתה בעתיד, את תיפקודיה הכלכליים והחברתיים המוצעים, את גודלה הפיסי, ואת המוסדות שיאותרו בה בעתיד. תחומי ההשפעה שבתכנית הם, כאמור, תוצאה של מצבי הזיקה בהווה, אך במידה שהתכנון מעוניין בשינויים, יש מקום לפעול בכל אותם אמצעים המשפיעים על היערכותם של תחומי השפעה, ובעיקר: פיתוח נתיבי תחבורה, תכיפות של שרותי תחבורה, רמת שרותים בערים, מיבנה חברתי של העיר, ורמת המסחר והתעשיה בעיר. הרחבת תחום השפעה של עיר ניתן להשיג על ידי פעילויות אלה, ולעומת זאת, גם ניתן לצמצם תחום השפעה על ידי יצירת משקל־נגד של ריכוז תיפקודים ושכלול השרותים בעיר סמוכה.[1]

תחומי ההשפעה ביהודה ושומרון נקבעו בעיקר על סמך מודד אחד שנמצא ברור ומוגדר, והוא שרותי התחבורה הציבורית מן הערים אל סביבותיהן הקרובות. מודד זה, אשר מהווה אחד החשובים גם כאשר ישנם נתונים נוספים, כגון: שרותי טלפון, דואר, עזרה ראשונה וכד', עשוי להועיל במקרה זה, כאשר המדובר הוא באיזור אשר רמת השרותים בו נמוכה למדי בהשוואה לשטחיה של מדינת ישראל.

---

1. **א' אפרת** — תכנית־אב פיסית של מרחב ירושלים—אשדוד, גליון "תחומי השפעה של ערים ומרכזים", משרד הפנים, ירושלים, 1967.

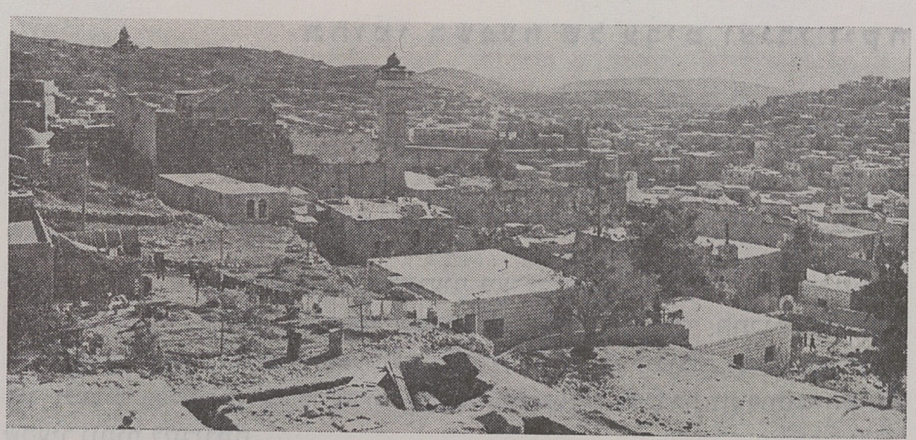

מראה חברון

נוסף לכך יש לזכור, שהמיבנה היישובי הכללי של האיזור מבוסס עדיין על הכפר כיחידת מגורים ומחיה, וזה נוטה לספק את מירב השרותים במקום, כך שיחסי הגומלין על בסיס מרחבי או אזורי עדיין מצומצמים ביותר. שרותי חינוך, בריאות, סעד וקניות מתבטאים באמצעות התחבורה הציבורית בין הכפר והעיר הקרובה. לא קיימות, בדרך כלל, תופעות של ניידות על פני מרחקים גדולים לצרכי עבודה, או קניות, כפי שאנו רגילים לכך בישראל.

אם נקבל את גורם התחבורה כמודד עיקרי, נמצא שורה של תחומי השפעה השונים בגודלם. ביהודה בולטת המרכזיות של חברון, היושבת על במת ההר, אשר תחום השפעתה משתרע עד לדהיריה וסמוע בדרום, ועד לבית פג'ר וגוש עציון בצפון. במערב מקיף התחום את כפרי כפיפת ההר, ואילו במזרח — את כפרי שולי המידבר, כבני נעים, שיוח וסעיר. מעמדה של חברון באזורה חזק ביותר, הן מבחינה כלכלית והן מבחינה חברתית, דבר המתבטא גם בהתגבשות הלאומניות של תושבי האיזור סביבה. האופי החקלאי של ההר, ורמת השרותים אשר העיר מספקת לסביבתה, מחזקים יחסי גומלין אלה.

המוקד המתחרה לחברון מצפון הוא ירושלים, אשר תחום השפעתה אינו נרחב ביותר. לירושלים הישראלית שלפני 1967 היה תחום השפעה נרחב, שהשתרע לעבר הפרוזדור, אולם בענייננו זה יכולנו להביא בחשבון את השפעתה הסביבתית של ירושלים המזרחית בלבד. מסתבר, שתחומה מצומצם עקב ההשפעות המתחרות של בית לחם מדרום, יריחו ממזרח ורמאללה ואל־בירה מצפון, מה גם שהעורף הכפרי של ירושלים המזרחית אינו רב במספר יישוביו. לפיכך, מקבלים אנו תחום הגובל באום־טובא ובית צפאפא — מדרום, במעלה אדומים — ממזרח, במחמס וג'בע — מצפון, ובגבולות המוניציפאליים של ירושלים המערבית — ממערב. עם זאת יש להוסיף, שעקב מעמדה החשוב של ירושלים כבירת יהודה ושומרון, עולים תיפקודיה והשפעתה על סביבתה הקרובה, ומשתרעים הרחק מעבר לה.

בית לחם ובית ג'לא, יחד עם בית סחור, הנמצאת אף היא בשלבי גידול עירוניים, מהוות מרכז שרותים לסביבה חקלאית לא נרחבת, המשתרעת מהר הורדוס במזרח ועד לבתיר במערב, ומגבול ירושלים בצפון ועד לסביבות גוש עציון בדרום. גוש עציון עצמו לא נכלל בתחומי ההשפעה של חברון או של בית לחם, מתוך הנחה, שזיקתו הינה ישירה אל ירושלים.

מראה בית לחם

ליריחו תחום השפעה רחב יחסית, אם כי דל ביישובים. השתרעותו של התחום צפונה ודרומה באה, בעיקר, עקב מוקדי התיירות ומפעל האשלג בדרום, "גשר אלנבי" במזרח, ועוד נקודות בודדות בצפון ובמערב. יריחו כעיר מהווה מוקד מקומי יציב, ובעל זיקה חיצונית מעבר לתחומו הקרוב, ובעיקר לעבר ירושלים מצד אחד, ולרבת עמון מצד שני.

רמאללה ואל־בירה יוצרות תחום השפעה נרחב, המקיף כמעט את כל הרי בית־אל. במזרח עובר התחום במפתן מידבר יהודה, במערב — במקביל ל"קו הירוק", בדרום הוא גובל בצפונה של ירושלים, ובצפון — בכפרי שומרון. מספר הכפרים בתחום השפעה זה רב, וגם אוכלוסייתו צפופה. מבחינה זו יש לראות בעתיד את גידולו של מוקד עירוני זה לאור פיתוחו של העורף החקלאי שבו.

בשומרון בולטים שני מוקדים עם שני תחומי השפעה נרחבים, והם שכם וג'נין. שכם הינה בעלת תחום ההשפעה הנרחב ביותר בכל האיזור. הוא משתרע מהרי בית־אל בדרום ועד לסביבות טובס בצפון, ומגבול מידבר שומרון במזרח ועד לקו רמין — דיר בלוט במערב. בתחום זה נכללים עשרות כפרים, וביניהם אף כפרים המאוכלסים באלפי נפש. מוקדיותה של שכם הינה בעלת חשיבות כלכלית וחברתית לאיזור שומרון כולו, דבר הנמצא ללא כל יחס לגודלה כעיר.

ג'נין משמשת מרכז לעורף חקלאי של עמק דותן, בדרום עמק יזרעאל, שולי הרי הגלבוע ושולי רכס אמיר. כפרי תחום השפעתה פזורים יותר, ואף קטנים יותר מאשר אלה של שכם.

שני תחומי השפעה קטנים יותר קיימים במערב שומרון, והם של הערים טולכרם וקלקיליה. התחומים כוללים את הסביבות החקלאיות המצומצמות של שתי הערים שהיו נקודות־ספר בגבול עם ישראל. תחומי השפעה אלה עשויים להיות בעתיד בעלי חשיבות בפיתוח זיקת עריהם כלפי ישראל.

צירי זיקה ויחסי גומלין בין ערים

בארצות קטנות כישראל, וכל שכן באזורים מצומצמים שבה, אין העיר מתקיימת במבודד, לא מבחינה תיפקודית ולא מבחינה כלכלית. הגישה אל העיר הקלאסית, עם העורף הקרוב המספק לה את בסיסה הכלכלי בתוצרת חקלאית ובמקורות כוח וגלם, אינה מקובלת כיום, וזאת בעיקר עקב ההתפתחות המהירה של דרכי הקומוניקציה אשר קרבה את הערים בינן לבין עצמן והגבירה את ניידות האוכלוסיה. כתוצאה מכך התפתחו יחסי גומלין ויחסי זיקה בין ערים, דבר שגרם במדינות רבות לשינוי המערך העירוני והאזורי. תפרוסת הערים באיזור קובעת את מיבנהו העיקרי, ולמרות שקיימים תחומי השפעה קרובים ורחוקים בין העיר והאיזור, מהווה רצף הערים ומערכו את דגם הפיתוח של המרחב. צירי הזיקה ויחסי הגומלין בין ערים אף מהווים יסוד לרשת של נתיבי תחבורה בעתיד, לעדיפות בפיתוח ערים, לגודל אוכלוסיית הערים, לתחזיות ביחס לכוח עבודה בערים ובקרבתן, לשיקולים באיתורם של מפעלי תעשיה ומקורות תעסוקה, וכדגם להתפתחות הדינאמית של המרחב כולו בעתיד.[2]

צירי הזיקה ויחסי הגומלין מופיעים ביהודה ושומרון על רקע ערים קיימות ומוצעות, לפי גודל אוכלוסייתן הצפוי לקראת שנת 2000. בזיקה בין ערים יש לראות את מכלול הקשרים הכלכליים והחברתיים בין אוכלוסיותיהן המתבטאות, בין היתר, ביוממות, בקניות, במסחר, בבידור, בהפרדה בין מקומות מגורים ועבודה, בתנועת כוח עבודה וכו'. זוהי, בעצם, הנטיה הטבעית או המתוכננת לקשרים ליניאריים וזיקה הדדית. לזיקה זו מעלות רבות ואף חסרונות זמניים. המעלות הן בכך, שניתן לפתח תיפקודים כלכליים וחברתיים מתוכננים בפיזור מסויים לאורך ציר זיקה, ואין צורך בריכוז אותם תיפקודים בכל עיר ובכל מרכז. כמו כן, מפתחת זיקה לאורך צירים עומק, ומסייעת לעיקרון פיזור האוכלוסיה במרחב. עיר הנמצאת מבודדת, כביכול, במרחב, מסתייעת כלכלית וחברתית באמצעות זיקתה אל ערים קרובות אשר בהן מצויים שרותים בדרגות שונות וגבוהות המספקות את צרכי אוכלוסייתה. החסרון בצירי זיקה עלול להיות בשלבי הפיתוח הראשוניים של העיר, כאשר זיקה חזקה מדי של עיר קטנה אל עיר גדולה יותר מחלישה ומאיטה את הפיתוח בה. על כן, יש חשיבות רבה בעיתוי של פיתוח וחיזוק צירי הזיקה.[3]

בצירי זיקה בין ערים יש להבדיל בין צירים ראשיים ומשניים. הצירים הראשיים מציינים קשר דומיננטי בין ערים, בעוד שהצירים המשניים מציינים רק אפשרויות של קשר ותלות בין צירים ראשיים ווארייטים שונים של זיקה.

כציר זיקה ראשי ביהודה ושומרון יש לראות את הציר הצפוני—דרומי, העובר דרך ג'נין, שכם, רמאללה, בית לחם וחברון. לאורכו קיימת כיום הפעילות הכלכלית והעירונית הראשית, מה גם שציר זה תואם את המיבנה הגיאוגראפי של במת ההר או את פרשת המים של ההר. מיבנהו האורכי של האיזור מתנה, בעצם, התפתחות ליניארית של יישובים ומוקדי כלכלה, ועל כן ניתן לראות כיוון זה כעמוד שדירה מרכזי בעתיד. לציר זיקה זה שני צירי אורך מקבילים, האחד בבקעת

---

2. **א' אפרת** — תכנית־אב פיסית של מרחב ירושלים—אשדוד, גליון "צירי זיקה ויחסי גומלין בין ערים ומרכזים", משרד הפנים, ירושלים, 1967.
3. כנ"ל.

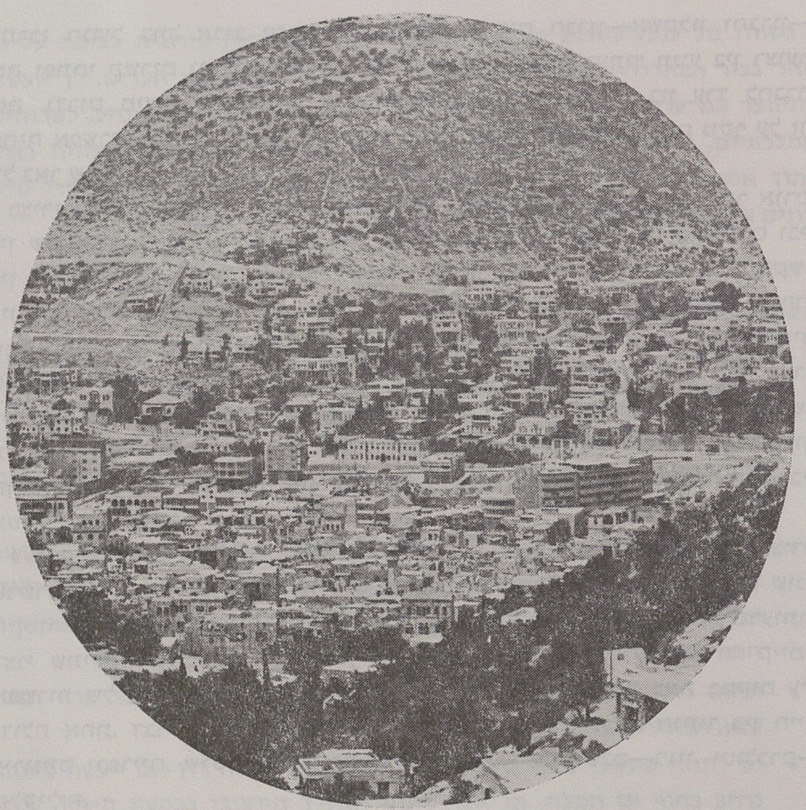

מראה שכם

הירדן, והשני במישור החוף. הציר בבקעת הירדן, שמגמתו לחבר בעתיד את חוף ים המלח עם יריחו, ועם בית שאן וטבריה, יאפשר התפתחות אורכית באיזור בלתי מיושב ובעל מוקדי משיכה מבחינה תחבורה ותיירות. כן מהווה ציר זה חיבור אורך בין עבר הירדן המזרחי והמערבי. הציר המערבי מגמתו לקשור ערים כטולכרם וקלקיליה אל חלקו המזרחי של מישור החוף, וזאת כציר אורך אשר בו תעבור בעתיד האוטוסטרדה המזרחית של מישור החוף, ואשר בקרבתו תהיה התפתחות עירונית עם קשרים לצפון הארץ ולדרומה.

החציה של יהודה ושומרון על ידי צירי זיקה רוחביים מוצעת בארבעה מקומות, או סביב ארבעה מוקדים עירוניים: א. הציר שכם—גשר דמיא—רבת עמון, ושכם—טולכרם—נתניה; ב. רמאללה—יריחו—רבת עמון, ורמאללה—לוד—תל אביב; ג. ירושלים—יריחו—רבת עמון; ד. חברון—אשקלון, חברון—באר שבע—עזה, וחברון—ערד; המגמות של צירי רוחב אלה לאפשר זיקה תחבורתית כלכלית וחברתית עם ממלכת ירדן מצד אחד, ועם מדינת ישראל מצד שני, תוך מתן אפשרות סבירה של קשר בין עמים ובין שטחים אחרים הקשורים בכלכלה, בתעסוקה ובשרותים שונים. בעוד שהזיקה הרוחבית כלפי מזרח תהיה גם בעתיד ממוקדת בעיקר בשני מעברים ראשיים, "גשר אלנבי" מול יריחו, ו"גשר דמיא" מול העיר המוצעת "אדם העיר", הרי כלפי מערב, מרובים יותר צירי הזיקה. הציר שכם—טולכרם יפתח פתח כלפי מרכזו של השרון מול נתניה, הציר רמאללה—תל אביב יפתח זיקה בין המרכזים העירוניים שיגדלו בעתיד בהרי ירושלים ובית־אל ובין

המרכז הגדול בתל אביב וסביבותיה, ואילו הצירים חברון—אשקלון וחברון—עזה יפתחו קשרים נוספים אל אוכלוסיה ערבית אשר גם בעתיד תנוע בין רצועת עזה ודרום מישור יהודה אל איזור יהודה ושומרון. הזיקה בין ערד לחברון תהיה אפשרית עם גידולה של ערד והזדקקותה לשוק ולמרכז שרותים נוסף על זה של באר שבע.

בצירי הזיקה המשניים המוצעים מובלטת המגמה של הוספת קשר בציר אורכי בין שכם לג׳נין, ובמיוחד ממזרח, דרך טובס, וכן זיקה ישירה בין בית לחם ובין עין גדי וחוף ים המלח, במיוחד לצרכי תיירות. צירי רוחב אחרים, הם: הקשר בין ג׳נין לבין חדרה ממערב, ובין ג׳נין לבית שאן ממזרח, וזאת מתוך הנחה, שמקומה בצפון שומרון יקנה לה מעמד של מוקד עירוני מול האזורים החקלאיים של חוף הכרמל, עמק יזרעאל ועמק בית שאן. האוריינטציה של שכם כלפי מערב עשויה להתבטא גם לעבר הרצליה ופתח תקוה, ומהן אל המרכזים הכלכליים של תל אביב וסביבותיה. ציר זיקה נוסף יתאפשר בעתיד גם בין בית לחם לאשקלון, הן כנתיב תחבורה שיעקוף את פרוזדור ירושלים מדרום, והן כציר תיירות בין אשקלון לירושלים.

לעומת צירי הזיקה המרחביים קיימות צורות זיקה יותר הדוקות, והן בצורת שרשרת ערים וצמד ערים. שרשרת ערים מורכבת ממספר ערים בעלות גודל שונה הקשורות ביניהן. ערים בתוך שרשרת אינן חייבות להיות רחוקות אחת מרעותה. רצוי שתייצגנה תיפקודים מגוונים, אך משלימים. לאורך שרשרת ערים קיימת אפשרות של שוק עבודה מתואם ושרותים משלימים. השרשרת באה במקום עיר גדולה אחת. דבר זה מיקל על התיישבות לעומק, ומפחית את הניגוד בין חיים עירוניים וכפריים. שרשרת ערים בתכנית זו מופיעה בציר שכם—ג׳נין, וטולכרם—קלקיליה.

צמד ערים מציין ערים קרובות המתחלקות בתיפקודיהן הכלכליים. הן מובדלות על ידי גבולות מוניציפאליים, אך יתכן גם איחודן בעתיד. תופעה זו קיימת כבר למעשה בין רמאללה ובין אל־בירה, אך עשויה להתפתח גם בין בית לחם ובית ג׳לא, ואולי אף בצירוף עם בית סחור. התפתחות נוספת בכיוון זה יש לראות בין חברון ובין חלחול, במידה שתיווצר התפתחות רצועתית של חברון צפונה לאורך הכביש הראשי של היום.

התופעה העירונית הבולטת ביותר ביהודה ושומרון היא, ללא ספק, הגידול הצפוי לירושלים־רבה כבירת מדינת ישראל וכבירת האיזור. גידולה ישפיע על הרבה מן האיתורים שבסביבתה הקרובה ואף המרוחקת עד למרחק 15—20 ק״מ. כמו כן, אין להתעלם מגידולן בעתיד של רמאללה ואל־בירה בצפון, ומבית לחם ובית ג׳לא בדרום, העשויות להוות את הנקודות הצפוניות והדרומיות של אגד־ערים אשר מרכזו ירושלים־רבה.

הריכוז העירוני והעירוני־למחצה בבית לחם, בבית ג׳לא ובבית סחור עשוי להוות בעתיד חלק מאיזור תיירות שיימשך אף אל הר הורדוס והמידבר, נוסף על משיכתה של בית לחם כאתר קדוש. רמאללה, שמצפון לירושלים, עשויה להתפתח כעיר בעלת תיפקודי מינהל, שרותים ומוסדות. איתורה נוח לצרכי התרחבות, קיימת בה אוכלוסיה נוצרית בעלת רמה תרבותית גבוהה יחסית, וכן פוטנציאל אוכלוסייתי לצרכי מינהל ושרותים. ניתן, אולי, לראות את רמאללה בעתיד כממלאת תיפקודים עירוניים חשובים לגבי שטחי יהודה ושומרון, וזאת בגלל קרבתה לירושלים.

בטווח של כמה עשרות שנים תיתכן, איפוא, התפתחות עירונית רצופה על גב ההר בציר רמאללה—ירושלים—בית לחם עם זיקה הדוקה בין העריים, כך שעשוי להיווצר אגד־ערים מרכזי על במת ההר בעל משמעות תיפקודית למינהל, לשרותים ממלכתיים, לתיירות ולמוסדות אשר השפעתו על יתר חלקי הארץ תהיה רבה. בתוך אגד־ערים אורכי זה תוכלנה להתהוות תופעות עירוניות בעלות סדרי גודל שונים אשר עשויות להיכלל בעתיד במסגרת תחומיה של עיר אחת גדולה.

מסקנות תכנוניות

- יש להניח שיחול גידול עירוני מוגבר בירושלים־רבה בעשרות השנים הקרובות, ובמידה ניכרת גם בשכם, חברון ויריחו.
- יש צורך לקבוע איתור למוקד עירוני חדש מול "גשר דמיא", אשר ישלים את המערך העירוני בציר הרוחב של שכם ובציר האורך של יריחו ובקעת הירדן.
- תחומי ההשפעה של טולכרם וקלקיליה עשויים לגדול בעתיד על חשבון אלה של ג'נין ושכם כאשר תיפקודיהן העירוניים יתרחבו. כן תוכלנה טולכרם וקלקיליה לזכות באופן חלקי בהרחבת תחום השפעתן במישור החוף.
- תחום ההשפעה של חברון עשוי להתרחב בעתיד דרומה לעבר ערד ובאר שבע, ולהצטמצם כלפי צפון.
- יש להניח שיחולו שינויים בתחומי ההשפעה בבקעת הירדן אם ייעשה פיתוח נרחב בחוף ים המלח, או אם ישתנה המערך היישובי בבקעת הירדן. עשוי אז להיווצר תחום השפעה חדש סביב "אדם העיר" אשר ימלא פער יישובי בין בית שאן ויריחו.
- תחום ההשפעה של בית לחם עשוי להשתנות או להתבטל בעקבות גידולה של ירושלים והיווצרותו של אגד־ערים גדול.
- יש לפתח עורקי תחבורה ראשיים לאורך ציר הזיקה הראשי ג'נין—חברון, וכן עורקים עוקפים ואלטרנטיביים בתחומי אגד־הערים, שעשוי להשתרע בין רמאללה לבית לחם.
- יש להביא בחשבון, שעיקר החציות התחבורתיות באיזור תיווצרנה בקטע יריחו—ירושלים—רמאללה, אשר תימשכנה מערבה לעבר תל אביב, רמלה ולוד.
- יש לעודד פיתוח צירי זיקה כלפי מערב על מנת לאפשר את שילובה הכלכלי של יהודה ושומרון עם מדינת ישראל.
- יש לראות את ציר האורך ממערב כעורק כלכלי ותחבורתי אשר ינקז את הפעילות בין יהודה ושומרון ובין מישור החוף.
- יש לפתח את ג'נין בהתחשב ביחסי גומלין עם עפולה, ואת שתיהן ביחס לעמקים וחיפה.
- יש לפתח את חברון עם אוריינטציה דרומית, כלפי באר שבע וערד, וכן דרומה־מערבה, כלפי עזה ואשקלון.

- יש לראות בעתיד את בקעת הירדן כציר תנועה חשוב בין אילת והערבה ובין הגליל התחתון, עם הסתעפות לירושלים.
- יש לראות בעתיד התפתחות מקבילה בין טולכרם וקלקיליה ואף תחרות ביניהן מבחינה כלכלית. תחרות מעין זו עשויה לקרות בין ג'נין ושכם.
- יש להניח שתיווצר בעתיד התגבשות בצמדי הערים רמאללה ואל־בירה ובית לחם ובית ג'לא. אם יווצר גידול מהיר בבית סחור, יווצר שם מוקד משלושה גרעינים עירוניים שונים.
- תיתכן התפתחות רצועתית בין חברון וחלחול.
- ניתן להניח, שירושלים תתפרס בעתיד על שטחים נרחבים בגבולותיה המוניציפאליים ותפתח מספר פרברים בסביבותיה. גידולה יהיה אורכי, ולא כלפי מערב לעבר פרוזדור ירושלים, כפי שסבורים היו בעבר.

תחבורה
COMMUNICATIONS

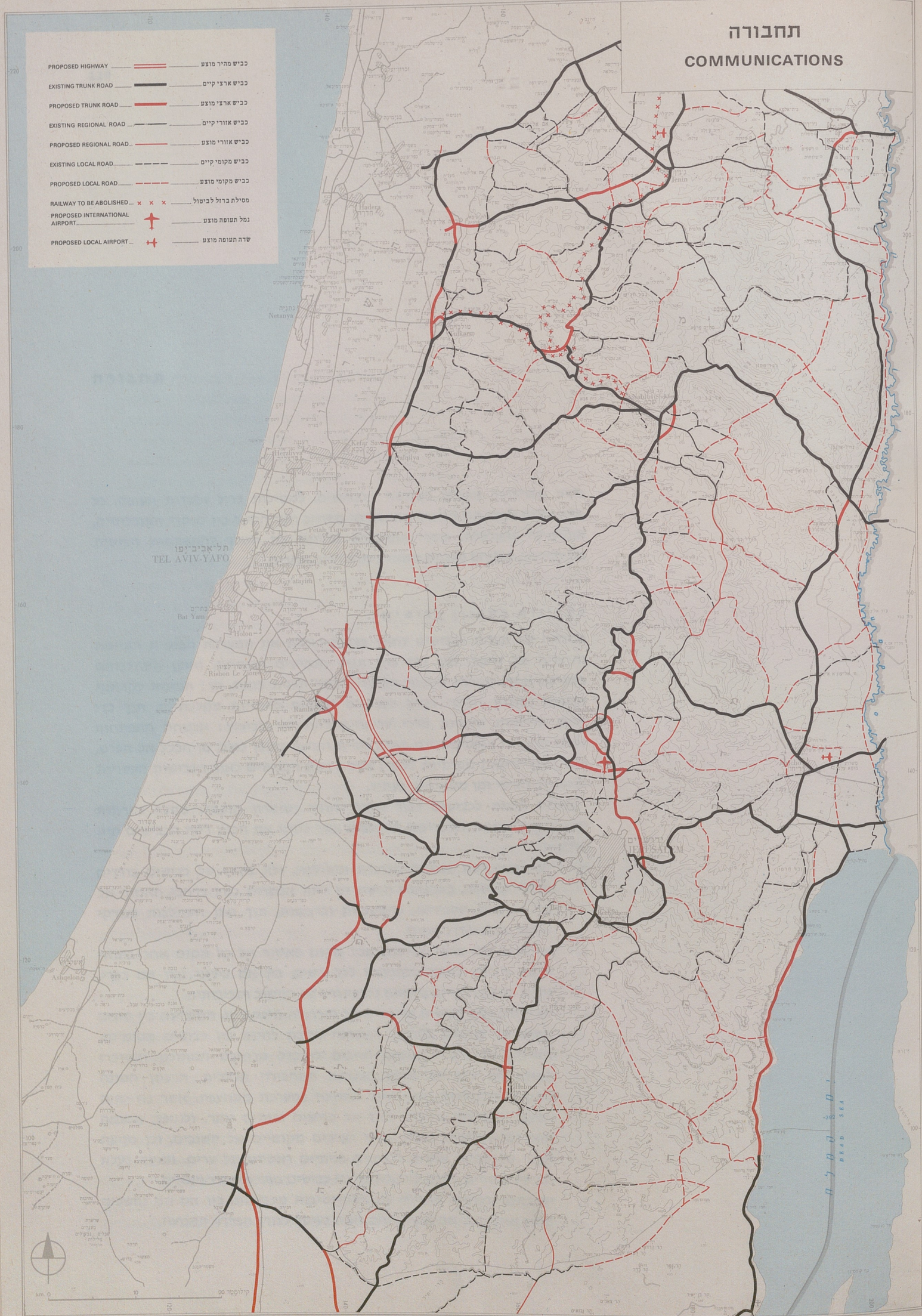

תחבורה

נושא התחבורה מחולק לשלושה: לכבישים, למסילות ברזל ולשדות תעופה. כל אלה באים לציין את המערך התחבורתי במרחב ואת הקשר בין מוקדי האוכלוסיה, התעסוקה והכלכלה. קשרי התחבורה מהווים את השלד להתפתחות הפיסית של המרחב, ועליהם נשענים נושאי פיתוח רבים אחרים.

עקרונות בתכנון כבישים

מטרתה של תכנית לכבישים לתאר בצורה כוללת את המערכת הפיסית הקיימת והרצויה של איזור, תוך כדי ציון תואי הכבישים וסוגיהם, ואופן השתלבותם במערכת אחת. מטרות נוספות העומדות בפני תכנית כזאת, הן: הגשמת עקרונות ומגמות התכנון הפיסי ביחס לכבישים בהתאם להנחיות ממלכתיות, תוך כדי איזון הדרישות והכוונת סדרי עדיפויות להתוויה ולביצוע; אבטחת התפתחות נתיבי תחבורה אופטימאליים מתוך ראיית הנושא באופן כולל, מן הכלל אל הפרט, ולא מתוך דרישות מקומיות בלבד; פיתוח רשת הכבישים לאור הדרישות העשויות להתעורר בפרקי זמן מסויימים בעתיד.

בהכנת תכנית לכבישים עבור איזור יהודה ושומרון הועמדו מספר עקרונות אשר היוו קו מנחה. העקרונות החשובים אשר כיוונו את תכנון רשת הכבישים היו, כדלקמן:

א. יש ליצור רשת כבישים מלוכדת ומשולבת, ולא צירוף של כבישים בודדים וקטעי כבישים. באמצעות הרשת יש לתת אפשרות לנוע ברחבי האיזור אל כל הכיוונים הסבירים, בהמשכיות וברציפות, תוך מתן השתלבות בעורקי תנועה מסוג ומדרג שונים.

ב. יש לספק את צרכי הנגישות מכל מקום באיזור אל כל מקום אחר בתואי הקצר והיעיל ביותר, ולהבטיח לכל יישוב, בין אם עירוני ובין אם כפרי, נתיבי תנועה ראויים, בהתאם לתיפקודיו של היישוב וסביבותיו.

ג. יש לבנות רשת כבישים על בסיס של היררכיה תיפקודית, המבחינה בין סוגים שונים של כבישים במרחב. האבחנה חייבת להיות בין כבישים מקומיים, אזוריים וארציים. הכבישים חייבים להיבדל מרוחבם המתוכנן והמוכרז ובתפקידים שעליהם למלא במערכת התחבורה הכללית. הרעיון המונח בעיקרון ההיררכיה הוא ניהול התנועה במערכת מסתעפת, אשר בה יהיה המעבר מכבישים נמוכים בדרג אל כבישים גבוהים יותר, ולהיפך. המגמה היא למנוע שימוש בכביש ארצי לצרכים מקומיים של יישובים, וכן מניעת מעבר של תנועה ארצית בכבישים פנימיים ראשיים של ערים. תנועה בעלת תיפקוד מסויים חייבת להתנהל על גבי כבישים בעלי תיפקוד מתאים.

ד. יש לתכנן כבישים ארציים עם אלטרנטיבות מקבילות, בין אם הם נמשכים בצירי אורך, ובין אם בצירי רוחב, וזאת בעיקר לצורך הפרדת התנועה.

ה. יש להתאים את רשת הכבישים באיזור אל המיבנה הטופוגרפי השולט. צמידות התואים אל מיבנה השטח מהווה גורם חשוב בביצוע. הרשת מקבילה, פחות או יותר, למיבנה הטופוגרפי ההררי ולאפיקי הנחלים.

ו. יש להתוות עורקי תחבורה ארציים בשטחים פתוחים, ובמידת האפשר לא באזורים המיושבים בצפיפות. הכוונה היא להבטיח על ידי כך פיתוח כבישים ברוחבם המלא והמוכרז, להימנע מעורקי תנועה מפותלים, ולהימנע ממעברים ומהצטלבויות מיותרות.

ז. יש להתוות כבישים עוקפים בכל הריכוזים העירוניים על מנת לאפשר תנועה מהירה בקרבת הערים. העקיפה חייבת להיות משיקה לנקודות היישוב, תוך מתן אפשרות של התחברות בין העורקים הראשיים והמקומיים. עקיפת ערים חשובה במיוחד בריכוזי אוכלוסיה גדולים, אך אינה מהווה תנאי כאשר המדובר הוא בכפרים קטנים.

ח. רשת הכבישים חייבת להתחשב באפשרויות הזיקה אל נתיבי התחבורה שמעבר ל"קו הירוק", וכחלק אינטגראלי של הנתיבים בשטח של מדינת ישראל.

ט. בהתווית רשת הכבישים יש להימנע מפגיעה בשטחי חקלאות, בין אם מעובדים ובין אם פוטנציאליים. במידה שהדבר ניתן, יש להתוות את הכבישים באזורי טרשים ובשטחים בלתי ראויים לעיבוד חקלאי.

י. יש להימנע מפגיעה בערכי נוף בהתוויית כביש מכל סוג שהוא, במיוחד כאשר המדובר הוא בגנים לאומיים, שמורות טבע, שטחי ייעור, אתרי עתיקות ואתרי יישוב. רשת הכבישים אף חייבת להבטיח כבישים מסויימים העשויים לשמש ככבישי תיירות, כשלצידם נראים ערכי נוף מיוחדים.[1]

בתכנית מופיעים שלושה סוגים של כבישים: כביש ארצי, כביש אזורי וכביש מקומי. כבישים אלה משתלבים במערכת הכללית ככבישים קיימים או ככבישים מוצעים. בכבישים קיימים יש לראות את אלה הסלולים כבר, למרות שלא הגיעו עדיין לרוחבם המתוכנן והמלא, בעוד שבכבישים מוצעים יש לראות את אלה אשר לגביהם קיים תואי עפר בלבד או שלא קיים תואי כלל. סיוג הכבישים נעשה בעיקר מתוך מגמה תיפקודית.

כביש ארצי הוא כביש המחבר באופן ישיר שני ריכוזי אוכלוסיה או תעשיה בעלי חשיבות; כביש המחבר שורה של ריכוזי אוכלוסיה או תעשיה בין שני ריכוזים גדולים יותר; או כביש בעל חשיבות בין־ארצית לאור המשכו מעבר לגבול האיזור. רוחב הפס המתוכנן לכביש כזה יהיה 50 מ', והוא יכלול שני מסלולים ו־4 עד 6 נתיבים.

כביש אזורי הוא כביש המחבר את יישובי האיזור אל כביש ארצי; כביש בין־אזורי שאינו כביש ארצי; או כביש המחבר באופן ישיר ערים צמודות וקרובות. רוחב הפס המתוכנן לכביש כזה יהיה 30—40 מ'. הוא יכלול שני מסלולים ו־4 נתיבים.

כביש מקומי הוא כביש המחבר יישובים כפריים לכביש אזורי, או כביש גישה לאזורי או אתרי תיירות. רוחב הפס המתוכנן לכביש כזה יהיה 20—30 מ'. הוא יהיה בעל שניים או שלושה נתיבי תנועה.

---

1. **תכנית מיתאר ארצית לכבישים.** משרד הפנים, ירושלים, 1968, עמ' 3—6.

בהקשר לאמור לעיל יש לציין, שמעט מאוד מן הכבישים הבין־עירוניים הקיימים באיזור נמצאים כיום ברוחבם המלא והמיועד. כשם שרשת הכבישים אינה עומדת לביצוע מיידי, כי אם נעשית שלבים־שלבים, כן גם הרחבת הכבישים נעשית בהדרגה, בהתאם לרוחב המתוכנן. תכנון רוחב פסי הכבישים מבעוד מועד עשוי להביא להקלות טכניות בעתיד.

רשת כבישים הקיימת

בנתיבי התחבורה בהר בולטת במיוחד הצמידות לטופוגרפיה ולהשתרעות מערכות הקמרים והקערים. גב ההר המלוכד והמגובש מאפשר כביש אורך אחד על פרשת המים, העולה מבאר שבע אל שלוחת דהיריה דרך חברון, בית לחם, ירושלים, רמאללה, והממשיך צפונה להר שומרון. תואי כביש זה היה קיים במשך שנים רבות, ואף בתקופות קדומות היווה נתיב היסטורי. אין לתואי זה סטיות ניכרות מערבה ומזרחה, כי נתוני הטבע אינם מאפשרים זאת. ממזרח משתרע המידבר, ובו רצף של נחלים צרים ועמוקים, בעוד שממערב יורדת כפיפה בשיפוע ניכר למדי. דרך אורך שניה מתפלגת מחברון על גבי שלוחת תל קריות דרך יטה עד לסמוע. לאורך דרך ראשית זו ניבנו בימי קדם רוב הערים והיישובים בהר, וזאת בגלל בטחון ונגישות כאחת. לאחרונה אף נסללה דרך מיטה לח' כרמל, ח' מעון עד למחפר לצפר.

שני כבישי אורך חדשים אשר נסללו בשנים האחרונות מופיעים בהר, בעיקר ככבישי בטחון מתקופת ממלכת ירדן. כביש אחד הוא לרגלי הכפיפה המערבית של ההר, בתואי דהיריה—אל־מג'ד—ח' בית עוא—אדנא—תרקומיה—בית אולא—צוריף—נחלין—חוסן—אל ח'דר—בית ג'לא. ממזרח מופיע, לעומת זאת, כביש העוקף את העיר העתיקה דרך אבו־דיס לבית סחור, ומשם דרך זעתרה—סעיר לחלחול. דרך זו נסללה, בשעתו, לשימוש הצבא הירדני.

כבישי הרוחב מועטים בהר, יהודה, ובמיוחד לצד מזרח. ים המלח, המשתרע במקביל לכל אורכו של הר חברון עד לקו ירושלים, חוסם את המעבר ממזרח למערב, ועל כן אין דרכי רוחב חשובות חוצות את במת ההר מדרום לירושלים. דרך רוחב נסללה לאחרונה בדרומו של מידבר יהודה, בתואי ח' אריסטובוליה—רג'ם אם ח'יר—ח'שם אם דרג'. בצפון קיימת דרך הרוחב הראשית ירושלים—יריחו אשר שופרה לאחרונה, וצפונה לה — דרך רמאללה—יריחו, ודיר דבוון—יריחו. במערב מהווה כפיפת הר חברון מכשול לכל חדירה להר. אפשר לחדור אליו עם הנחלים ששיפועם נוח, במידה שכיוונם ניצב לקמר הראשי. מדרום לירושלים קיימות מספר דרכי רוחב חשובות. דרך חברון—תרקומיה—אדנא—בית גוברין הינה דרך הרוחב העיקרית כלפי מערב, בעוד שדרך בית לחם—אל־ח'דר—חוסן—מבוא ביתר הינה דרך חשובה במבואותיה הדרומיים של ירושלים. דרכי רוחב משניות, הן: סמוע — כביש דהיריה, דהיריה — אל ברג', ואל פוור — בית עוא. מצפון לירושלים מוצאים אנו את דרך הרוחב החשובה רמאללה—בית עור—לטרון, ודרומה לה הדרך ירושלים—בידו—בית אענן—בית לקיא. דרכי רוחב גם יוצאות מבמת ההר אל ענתא, ח'זמא, בית חנינא, בית אכסא ודיר דבוון. כל אלה, להוציא את דרכי הרוחב העוברות את פרוזדור ירושלים.

על במת ההר של בית־אל, מצפון לרמאללה, מוצאים אנו שניים־שלושה כבישי

אורך מקבילים: רמאללה — ביר זית, אל־בירה — עין סיניא, ואל־בירה — ביתין — עין יברוד הממשיך ליריחו. עם הפסקתה של במת הרי בית־אל מצפון, מתלכדים הכבישים שוב לכביש אורך אחד הממשיך לשכם.

רשת הכבישים בהר שומרון מוצאת את ביטויה במערך הטופוגרפי השליט, והיא מותווית על ידי צירי הקמרים והקערים. הרשת נשענת על ציר אורך מרכזי אחד, הוא בקו רמאללה — שכם, אשר ממנו יוצאות הסתעפויות למערב ולמזרח: מצפון לרמאללה — ביר זית, רמאללה — עין סיניא, ורמאללה — בעל חצור עם המשך ליריחו. מצפון להר בעל חצור והכניסה להר שומרון מצטמצמים נתיבי התחבורה ומתקבל ציר אחד בלבד ההולך ומתפתל לצדדים. משכם וצפונה קיימת התפלגות של ציר האורך, כאשר סעיף אחד נמשך בכיוון סבסטיה — ג'נין, ואילו השני בכיוון טובס — ג'נין. בעמק דותן מתחברים שני הסעיפים האלה, אך מתפלגים שוב מצפון לג'נין, האחד לעפולה, ואילו השני לכיוון מגידו וחיפה.

שני כבישי אורך נוספים מקבילים להר שומרון, האחד בשוליים המזרחיים, הוא כביש בית שאן — יריחו, העובר בחלק המערבי והגבוה של בקעת הירדן, ואילו השני הוא כביש השרון המזרחי בציר ראש העין — קלקיליה — טולכרם — נחל עירון. בגלל השלוחות ההרריות היורדות למערב ולמזרח, לא ניתן היה להתוות צירי אורך נוספים בהר. לאחרונה הותוותה דרך אורך, מעין "כביש גבול" ירדני, בהקבלה לקו שביתת הנשק לשעבר, בתואי בקה א־שרקיה — טולכרם — עזון — מסחה — ח'רבתא — לטרון.

מבין כבישי הרוחב שבהר שומרון קיימים שניים החשובים בהר המזרחי, וחמישה בהר המערבי. כביש רוחב חשוב הוא זה הנמשך בציר רמאללה — הר בעל חצור — יריחו, לאורך יובל דרומי של נחל אל־עוג'א. הציר האחר הוא זה העובר בעמק נחל פריעה הרחב, והמקשר את שכם עם "גשר דמיא" ועבר הירדן. דרך רוחב משנית גם קיימת בציר טובס — נחל מלח — עבר הירדן. בהר שומרון המערבי מוצאים אנו את תואי הכבישים בזהות מוחלטת כמעט עם השתרעות שלוחות ההר. ממערב להר בעל חצור נמשך התואי ביר זית — דיר נזם — א־לובאן; צפונה יותר נמשך התואי מעמק המכמתת אל ח'רס — בדיא — כפר קסם; ומח'רס אף קיימת הסתעפות לג'נספוט. צפונה קיים כביש שכם — קלקיליה; שכם — טולכרם, העובר דרך נחל זימר; והצפוני ביותר — תואי עמק דותן — בקה א־שרקיה. לצירי רוחב אלה גם היתה בעבר חשיבות היסטורית, משום שקישרו את הר שומרון עם ערי החוף, צור, קיסרי ויפו.

רשת הכבישים המוצעת

בגלל פיתוחו התחבורתי המועט של איזור יהודה ושומרון בעבר, תידרש בעתיד השלמה נרחבת של מערכת הכבישים. היא נחוצה יותר בחלק המזרחי של האיזור מאשר במערבי, ועל ידי כבישים מקומיים במיוחד.

בהר חברון חסרה עדיין החוליה המחברת את חברון עם חבל ערד, עם מידבר יהודה ועם חוף ים המלח. ההר מנותק, למעשה, מן המידבר, ועל כן יש מקום לחברו על ידי מערכת של כבישים מקומיים לאורך אפיקי נחלים ושבילים קדומים. לאורך חוף ים המלח מופיע תואי של כביש ארצי אשר יהווה קטע מכביש האורך

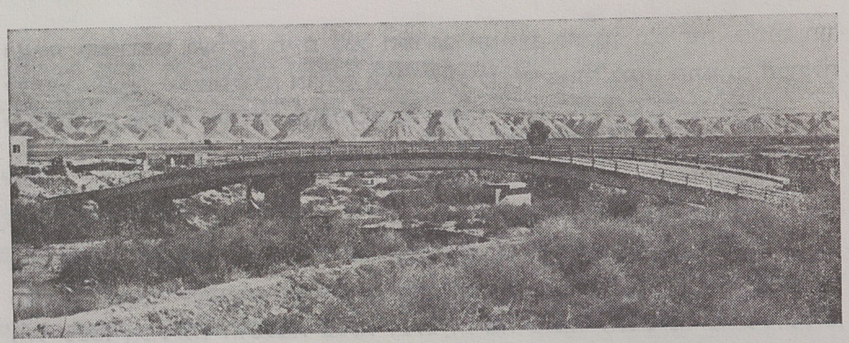

"גשר דמיא"
ובקעת הירדן

הארצי שיימשך מן הערבה עד לעמק בית שאן. על גב ההר יש צורך בהתוויית כבישים ארציים שיעקפו את חברון ממזרח וממערב, כי בעתיד לא תהיה אפשרות רבה לחצות את העיר בתחבורה ארצית, מה גם שחברון אינה בנויה לקליטת תחבורה בקנה מידה גדול. במערבו של הר חברון יש מקום להשלמת מערכת הדרכים המחברת את ההר עם השפלה הגבוהה בקטע דהיריה—צקלג, תרקומיה—בית גוברין, בית אולא—עדולם, צוריף—עדולם, ובית אומר—נחלין. כבישים עוקפים אף מוצעים בסביבות בית לחם, בין בית לחם לבתיר, בין בריכות שלמה לבית סחור, בין בית סחור לצור בהר, ובין בית לחם לכביש המוצע בעמק רפאים.

הכבישים המוצעים בהרי ירושלים ובית־אל מגמתם העיקרית היא לסייע בעתיד לתחבורה לעקוף את ירושלים ממזרח ומצפון, לעקוף את רמאללה ואת אל־בירה ממזרח, מצפון וממערב, וכן לפתח את הקשר בין במת ההר לבין לוד, רמלה ותל אביב. יש להניח, שבעתיד תכיל במת הרי בית־אל רשת צפופה יותר של כבישים, עקב סיכוייה להיהפך לצומת תחבורה הררי לכבישים מיריחו, מלוד, מירושלים ומשומרון.

בהר שומרון, בקטע שבין רמאללה ושכם, מוצעים כבישים מקומיים לקישור בין ההר ובקעת הירדן. כביש אזורי בציר כפר מליך — עקרבה יקביל לכביש רמאללה — שכם, אך לעומתו מופיעה מערכת מסועפת במזרחו של הר שומרון. כביש אורך מקומי מוצע במקביל לאפיק הירדן, וגם לו חיבורים אל הכביש הארצי יריחו — בית שאן. לשכם וסביבותיה מוצע כביש עוקף ממזרח כדי למנוע את חציית העיר בתחבורה כבדה, וכן מוצעים כבישים עוקפים מדרום־מערב ומצפון־מערב, כדי למנוע את כל הניקוז התחבורתי דרך עמק שכם הצר.

בצפון שומרון מהווים הכבישים המוצעים בעיקר חיבורים בין כפרים לבין כבישים אזוריים, והם באים להשלים את המערכת בדגם של שתי וערב. בולטים החיבורים בין צפון־מזרח האיזור לבין עמק בית שאן, ובין צפון־מערב האיזור לבין רכס אמיר.

תכנית הכבישים אינה מתיימרת לפתור את כל בעיות התחבורה באיזור בטווח בינוני וארוך, ומשום היותה תכנית פיסית בלבד, גם אינה מתיימרת לפתור את כל הבעיות הכלכליות הכרוכות בביצוע ובסלילת כבישים. התכנית שואפת להציג חומר מנחה ומכוון לפיתוח רשת הכבישים באיזור לקראת 30 השנים הקרובות, תוך כדי הגשמת עקרונות ומגמות הנובעים מתוך ראיה כוללת של התכנון והפיתוח במישור האזורי ואף המקומי, בכל הנוגע לעורקי תחבורה, מתוך

ראיית חשיבותם כעורקי חיים לכל המרחב המיועד לתכנון ולפיתוח. ממנה ועד לביצוע המעשי של הסלילה ארוכה הדרך, ועל כן חשיבותה במתן התמונה הכוללת שבמסגרתה תיעשה העבודה המפורטת בשלבים.

מסילות ברזל

בהר שומרון מופיעה מסילת ברזל צרה, בתואי עפולה — ג'נין — שכם — טולכרם. מסילה זו מאוד מפותלת ונמשכת בעיקרה בציר האורך של ההר ובציר הרוחב של נחל שכם. המסילה הושלמה בשנת 1914 והיתה מגמה להמשיכה עד לירושלים, אך הדבר לא בוצע בגלל קשיים טופוגרפיים. הקו שכם — טולכרם בוצע בימי מלחמת העולם הראשונה, ועל ידי כך נוצר הקשר עם מסילת החוף ועם מסילת העמק, שהיוותה חלק מהמסילה החיג'אזית.

התכנית אינה מציעה כל שיפורים בתואי המסילה הקיים, ואף אינה מציעה תואים נוספים, משום שערכה של מסילת הברזל בעתיד אינו נראה כחשוב, מה גם שמסילות־רוחב באיזור הררי בארץ ישראל לא נמצאו רנטביליות. מקומה של הרכבת בהסעת נוסעים הוא רק בחלקים מצומצמים של הארץ, ובעיקר במישור החוף. גמישותה של הרכבת מבחינת תואים אינה תואמת את דרגת התפתחות המוטוריזציה בעתיד ואת ההסתגלות אל תנאי הפיתוח האזורי המיוחדים ביהודה ושומרון. גם נראה, שהביקוש לתחבורה מוטורית בכבישים יעלה לאין ערוך על התחבורה ברכבת. גם הגידול הצפוי ברכב הפרטי לא יוכל להעניק משקל־יתר לרכבת, לעומת הצורך בכבישים. מערכת הכבישים מהווה גורם מתחרה חזק למסילת הברזל, ויש לעודד באיזור זה את התנועה המוטורית לעומת הרכבת, במיוחד כאשר התואי קצר, ומוקדי הפעילות הכלכלית שסביבו לא יוכלו אף בעתיד להצדיק פיתוח של מסילת ברזל.

תעופה

התעופה הפנים־ארצית מבוטאת על ידי איתורים מוצעים לשדות תעופה. שדה תעופה מקומי קיים בצפונה של ירושלים על מנת להבטיח קשר אווירי מהיר לבירה. יש מקום להגדיל שדה תעופה זה בעתיד ולהפכו לנמל תעופה בין־לאומי אשר יקלוט טיסות ישירות מחו"ל, במיוחד בגלל היותו שדה התעופה של עיר הבירה. סביב שדה תעופה זה עשויות להתפתח בעתיד תעשיות ופעולות כלכליות שונות, שתהיינה קשורות בשיווק ישיר של תוצרת חקלאית ובתעשיות עתירות־מדע.

כשדות תעופה מקומיים במערכת התעופה הפנים־ארצית מוצעים יריחו וג'נין. בשני מקומות אלה יש תנאים גיאוגרפיים מתאימים לפיתוח מסלולים. שדה התעופה של יריחו יוכל לשרת את האוכלוסיה שתזדקק בעתיד למעבר בין יהודה ושומרון לעבר הירדן, וכן זו שתגיע ליריחו לצרכי נופש וקיט חורפי, או לזו אשר תזדקק לחופי ים המלח, הן בעקבות פיתוח תעשיית האשלג או פיתוח מרחצאות ונופש בחוף זה. שדה התעופה המוצע מצפון לג'נין, בסביבות ג'למה, יוכל לשרת בעתיד צליינים שמגמת נסיעתם היא נצרת.

מסקנות תכנוניות

- ניתן לבסס את רשת הכבישים המוצעת ביהודה ושומרון על הרשת הקיימת, ולפיכך לא יהיה צורך בתשתית חדשה, כי אם בהשלמות, בשיפורים ובהוספת תואים של כבישים מקומיים בעיקר.
- פיתוח הכבישים חייב ליצור קשרי תחבורה נוחים כלפי מערבו של האיזור, דרומו וצפונו, ולהבטיח נוחות של שילוב התנועה עם שטחיה של ישראל.
- כלפי מזרח יש להבטיח עורקי תנועה בין־ארציים אשר ישרתו את הנוסעים בין האיזור לבין עבר הירדן המזרחי.
- כדאי לשפר את תואי כביש ההר בחלקים המפותלים שלו, בעיקר מדרום לבריכות שלמה, בין רמאללה לשכם, ובין שכם לג'נין, ולדאוג מבעוד מועד לכבישים עוקפים לערים הגדולות.
- בהרי בית־אל יש מקום להרחבת רשת הכבישים, הן בציר צפון—דרום, והן בציר מזרח—מערב, וזאת בגלל חשיבות המקום כמוקד תחבורתי ביהודה ושומרון.
- ניתן לשלב חלק מכבישי הרי בית־אל עם כבישי פרוזדור ירושלים, במיוחד בסביבות שער הגיא.
- כביש בית חורון—רמאללה מוצע כאלטרנטיבה לחיבור מישור החוף עם ירושלים.
- יש לפתח רשת עניפה של כבישים מקומיים במידבר יהודה ובמידבר שומרון.
- כביש עין פשחה—עין גדי יהווה חלק מכביש אורך ארצי אשר יחבר את הנגב הדרומי והערבה עם עמק בית שאן והגליל.
- ירושלים תהיה זקוקה לכביש ארצי עוקף ממזרח, ולקו ישיר בין בית לחם לפרוזדור ירושלים אשר יעקוף את הבירה מדרום־מערב. הוא יוכל להשתלב בכביש נחל שורק.
- "גשר אלנבי" ו"גשר דמיא" עשויים להישאר נקודות המעבר אל עבר הירדן בחלק זה של יהודה ושומרון.
- הכבישים הארציים המחברים את האיזור עם מישור החוף חייבים להתמזג עם האוטוסטרדה המתוכננת במישור החוף.
- כדאי לתת חשיבות בפיתוח החיבור הצפוני ג'נין—עפולה והחיבור הדרומי חברון—באר שבע.
- רשת הכבישים תצטרך להיות אף משולבת במערכת של צמתים מפותחים, במיוחד בריכוזי התנועה בקרבת הערים.
- בגלל צביונם הכפרי של חלקים רבים ביהודה ושומרון, יהיה צורך לעבד במפורט מערכות דרכים לשרותים חקלאיים, אשר יצטלבו במקומות נבחרים עם רשת הדרכים המוצעת.
- אין צורך לשקם את מסילת הברזל משום שהתואי עפולה—שכם—טולכרם אינו נראה רנטבילי לתקופה הקרובה, מה גם שמסילת העמק אינה נמצאת בדרגת חשיבות גבוהה.
- כדאי לנצל את תואי מסילת הברזל לשם הרחבת תואי הכבישים הארציים, במיוחד בקטע שכם—טולכרם.

- יש מקום להרחיב את שדה התעופה בעטרות לנמל תעופה בין־לאומי, ולהבטיח שטחים בקרבתו לתעשיה, למחסנים ולמפעלים שונים הקשורים בתעופה.
- כדאי לשלב בעתיד את שדה התעופה המוצע ביריחו עם קו הטיסות אילת—ירושלים—מחניים, ואת שדה התעופה שמצפון לג'נין עם הקו תל אביב—ירושלים—מחניים.

ערכי נוף

NATURAL AMENITIES

NATIONAL PARK OR NATURE RESERVE — גן לאומי או שמורת טבע

FOREST OR GROVE — יער או חורשה

LANDSCAPE RESERVE — שמורת נוף

OBSERVATION POINT — מצפה נוף

BATHING BEACH — חוף רחצה

COASTAL RESERVE — שמורת חוף

WELL — מעיין

Bet She'an
Jenin
Hadera
Netanya
Tulkarm
Kefar Sava
Herzliyya
Qalqilya
Petah Tiqwa
TEL AVIV-YAFO
Ramat Gan
Giv'atayim
Bene Beraq
Bat Yam
Holon
Rishon Le Zion
Lod
Ramla
Rehovot
Ramallah
Bira
Ashdod
JERUSALEM
Bait Jala
Bethlehem
Ashqelon
Hebron
DEAD SEA
km. 0 10 20 קילומטר

ערכי נוף ותיירות

נושא זה בא לבטא את מכלול הפרטים הקשורים בערכי הנוף, במיתקני הנופש ובאתרי התיירות הקיימים והמוצעים ביהודה ושומרון. נושאים אלה הולכים ונדרשים יותר ויותר, ובמיוחד חשובים הם באיזור המסוגל להציע גיוון רב של מקומות בעלי עניין לאוכלוסיית הקבע ולתיירים, מה גם שלענף התיירות ערך רב מבחינה כלכלית ויישובית. הניידות הגוברת של האוכלוסיה, הגידול הצפוי ברכב פרטי, במיוחד של האוכלוסיה העירונית, הגידול בזמן הפנוי, והשאיפה לצאת מן הערים הצפופות, במיוחד בצד הישראלי, ימשכו בעתיד את האוכלוסיה אל המרחבים של יהודה ושומרון ואל חיק הטבע. במידה שהמרחב יציע לאוכלוסיה מקומות בעלי נופש עממי מאורגן, אתגרים לבילוי זמן, ואף נושאי לימוד בעלי עניין, יוכל הוא להשלים תחומים רבים באורח החיים העירוני של תושבים רבים.

איזור יהודה ושומרון עשוי למלא תפקיד חשוב בכל נושאי הנוף, הנופש והתיירות, לא רק עבור האוכלוסיה המקומית, כי אם עבור אוכלוסיית הארץ כולה. בארצות צפופות אוכלוסין כישראל, נהוג לנצל את ההרים ואת שטחי המידבר למטרות אלה, ועל כן, נושאי הנופש והתיירות בהר ובמידבר, העשירים בנופיהם, עשויים לשמש גורם פיתוח בעל ערך רב.

ערכי הנוף

תחומי הגנים הלאומיים ושמורות הטבע מהווים נושא בולט בתכנית. כגנים לאומיים יש לראות שטחים המצטיינים בנוף יפה, בצומח, בנחלים, בערוצים, בקניונים, במעיינות, בשרידי יישוב וכד'. אלה משמשים, לרוב, יעד לטיולים, לסיורים ולתיירות־פנים. שמורת טבע כוללת, לעומת זאת, שטח מצומצם יותר, שהינו בעל ערך בוטאני וזואולוגי מיוחד. הוא מיועד לחובבי טבע מקצועיים, לחוקרים, למורים ולתלמידים. לעתים יש אף לסגור שטחים של שמורות טבע על מנת להחזיר בהן את המאזן האיקולוגי של הצומח והחי. התכנית אינה מבחינה עדיין בין הגנים והשמורות, וזאת מחוסר ידע מחקרי באזורים אלה, ועל כן תוחמת היא אותם במשותף. גנים ושמורות מוצעים בעיקר בשוליים המזרחיים של מידבר שומרון ומידבר יהודה. אלה חופפים את הקניונים והנחלים, מנחל פריעה בצפון יעד לנחל דרג'ה בדרום. מקומות כאלה בעלי עניין, הם: סביבות עין פשחה, דיר כירמיזן ליד בית ג'לא, ההרים גריזים ועיבל, הבוקיעה, וכן ה"זור" של הירדן עם צמחייתו הנמשכת במקביל לנהר. הגנים הלאומיים ושמורות הטבע יצטרכו להיות מתוכננים בעתיד למילוי תיפקודיהם ולכלול, בין היתר, שבילי טיולים, חניונים ומיתקני דרך עבור האוכלוסיה. רוב הגנים והשמורות עדיין אינם מפותחים, אך השטחים המסומנים בייעודים אלה יצטרכו לקבל פיתוח זה בעתיד. עד היום קיימות באיזור ארבע שמורות טבע מוכרות: עין פשחה, נחל קלט, אום ריחאן שליד יעבד, ונחל בידאן שליד שכם.

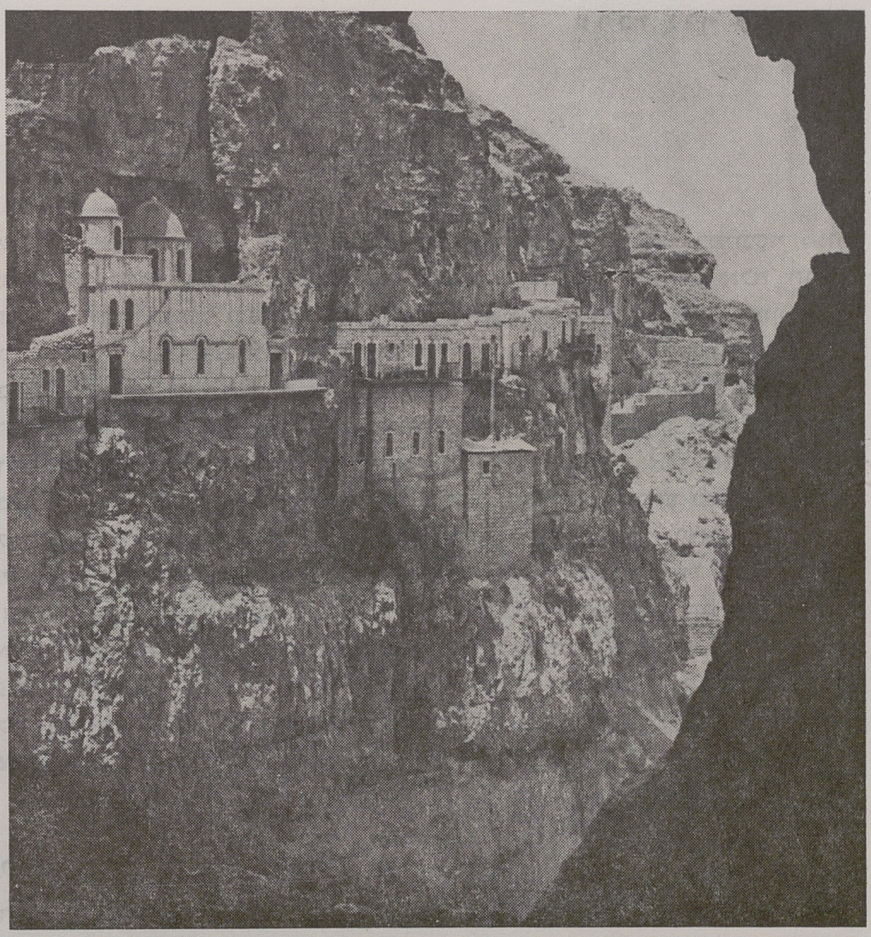

מנזר "קרנטל"
מצפון ליריחו

שטחי היער מופיעים בעיקר בחלק ההררי של האיזור ובשוליו. בתכנית מסומנים שטחי היער אשר אינם כלולים בתחומים של גן לאומי או שמורת טבע. היערות יכסו בעתיד שטחים נרחבים יותר, וישמשו כמקומות פוגה לאוכלוסיית המטיילים.

בתחום הייעור חלו שינויים ניכרים. במשך שלוש השנים האחרונות ניטעו כ־3½ מליון שתילים על פני 25,000 ד'. הייעור בא לענות חלקית על בעיות סחף הקרקע והשממה הניכרת בחלקים רבים של האיזור. שטחי היער גם עשויים לכסות בעתיד הרבה משטחי ההר שלא יצלחו לחקלאות. חשוב יהיה לכוון את שטחי הייעור בעתיד אל אתרים היסטוריים ויישוביים, או אל ערכי נוף אחרים, על מנת ליפותם ולהפיק תועלת יתירה מן היער.

שטחים אשר אינם בעלי ייחוד בוטאני או זואולוגי מובהק, כי אם יפים מבחינת המיבנה והתפוצה של ערכי נוף שונים, מופיעים כשמורות נוף. אזורים בעלי נוף יפה הם המורדות המזרחיים של מידבר יהודה ושומרון, מן המפתן ההררי ועד למתלולים היורדים לבקעת הירדן, הרכסים התוחמים את נחל פריעה מדרום מערב וצפון מזרח, הרי חוריש מצפון לשכם, עמק דותן וסביבותיו, השלוחות ההרריות שמדרום מערב לשכם, המורדות המערביים של הרי בית־אל, וכן כפיפת הר חברון. בשמורות נוף יכולות להתבצע עבודות פיתוח שונות, במידה שלא

סבסטיה

תהרוסנה את מראהו של הנוף הכללי. רגישותם פחותה מזו של גנים לאומיים או שמורות טבע.

אל הנושאים שלעיל מתלווים גם מצפות נוף רבים, שמטרתם להעמיק את הסיורים ואת השהיה בשטח, תוך הנאה ולימוד מירבי. המצפות פזורים בגבול המזרחי של המידבר, בסביבות ירושלים, על הפסגות הגבוהות שבסביבות חברון, שכם, חלחול, וכן בשוליים המערביים של שומרון. למצפות הנוף יידרשו דרכי גישה ומיתקנים מתאימים, וכן לוחות הסבר על הנוף הנצפה.

מספר כבישים באיזור מופיעים ככבישי נוף, דהיינו, כבישים המוצעים כמסלולי מטיילים ותיירים. הכוונה בייעודם של כבישים אלה כוללת גם הקמה של מיתקנים שונים אשר יעמדו לשרותם של הנוסעים. למטרה זו מוצע כביש חברון—ירושלים—שכם—ג'נין; כביש טובס—ג'נין, כביש שכם—ג'יפתליק; כביש רמאללה—יריחו; כביש ירושלים—יריחו; כביש יריחו—ים המלח—עין גדי; דרך בית סחור—הר הורדוס—נבי מוסא; כביש חברון—תל קריות; כביש רמאללה—לטרון; כביש רמאללה—רנתיס, ועוד.

מלבד כבישי הנוף משולבים בתכנית גם שבילי טיולים חשובים הבאים להבטיח נתיבים במרחב הפתוח למטיילים ברגל באזורי הנוף השונים. כל שביל כזה יצטרך לקבל בעתיד סימון בשטח, עם לוחות הסבר, ובצידו — מקומות חניה, ברזי מים ומיתקנים שונים אחרים לשרותם של המטיילים. הכרה רשמית בשבילים כאלה תמנע את ניצולם למטרות אחרות, וכן תימנע את הריסתם על ידי בניה, חריש וכל פעולה אחרת. השבילים הבולטים הם אלה היוצאים מהר חברון לכיוון עין גדי דרך נחל ערוגות ונחל חבר; השבילים היוצאים מבית לחם אל חוף ים המלח

תל יריחו

לכיוון עין אל ע'ויר ועין א־תריבה [1] ; השבילים היוצאים מירושלים לאורך נחל קדרון ונחל קלט לכיוון צפון ים המלח וערבות יריחו ; השבילים החוצים את מידבר יהודה, בין רמאללה ובקעת הירדן ; השבילים בסביבות קרן סרטבה ; ומספר שבילים חשובים בצפון הר שומרון.

חופי רחצה ושמורות חוף מופיעים לאורך ים המלח. כחופי רחצה מיועדים קטעים ליד קליה, ליד עין פשחה, בין עין אל ע'ויר ועין א־תריבה, וליד שפך נחל דרג'ה. קטעי חוף אלה יצטרכו לענות בעתיד על דרישות אוכלוסיית האיזור, ובמיוחד אוכלוסיית ירושלים, אשר לה מהווים חופים אלה מוצא לים בקרבה יתירה יחסית. הקטעים אשר אינם מיועדים לרחצה יישארו כשמורות חוף טבעיות, ללא ניצול מלאכותי, וכעתודה להרחבת חופי רחצה בעתיד. החוף כולו יהיה בעל נגישות חופשית לכל האוכלוסיה.

מספר מעיינות באיזור עשויים להיות בעלי עניין למטיילים הן בצד כבישי הנוף, והן בצד שבילי הטיולים. מבלי להיכנס לערכם ההידרולוגי, הרי עשויים הם להוסיף גיוון רב בשילוב נוף, מים וצומח, וכמקומות פוגה למטיילים. המעיינות הבולטים בתכנית הם : עין אל־עוג'א, עין אל־קלט, עין אל־פור ועין א־סלט בסביבות יריחו ; המעיינות של חוף ים המלח, וכן עין ערוב ובריכות שלמה בהר חברון.

---

1. **מפת סימון שבילי צפון מדבר יהודה,** הוצאת הוועדה הציבורית לסימון שבילים.

תיירות
TOURISM

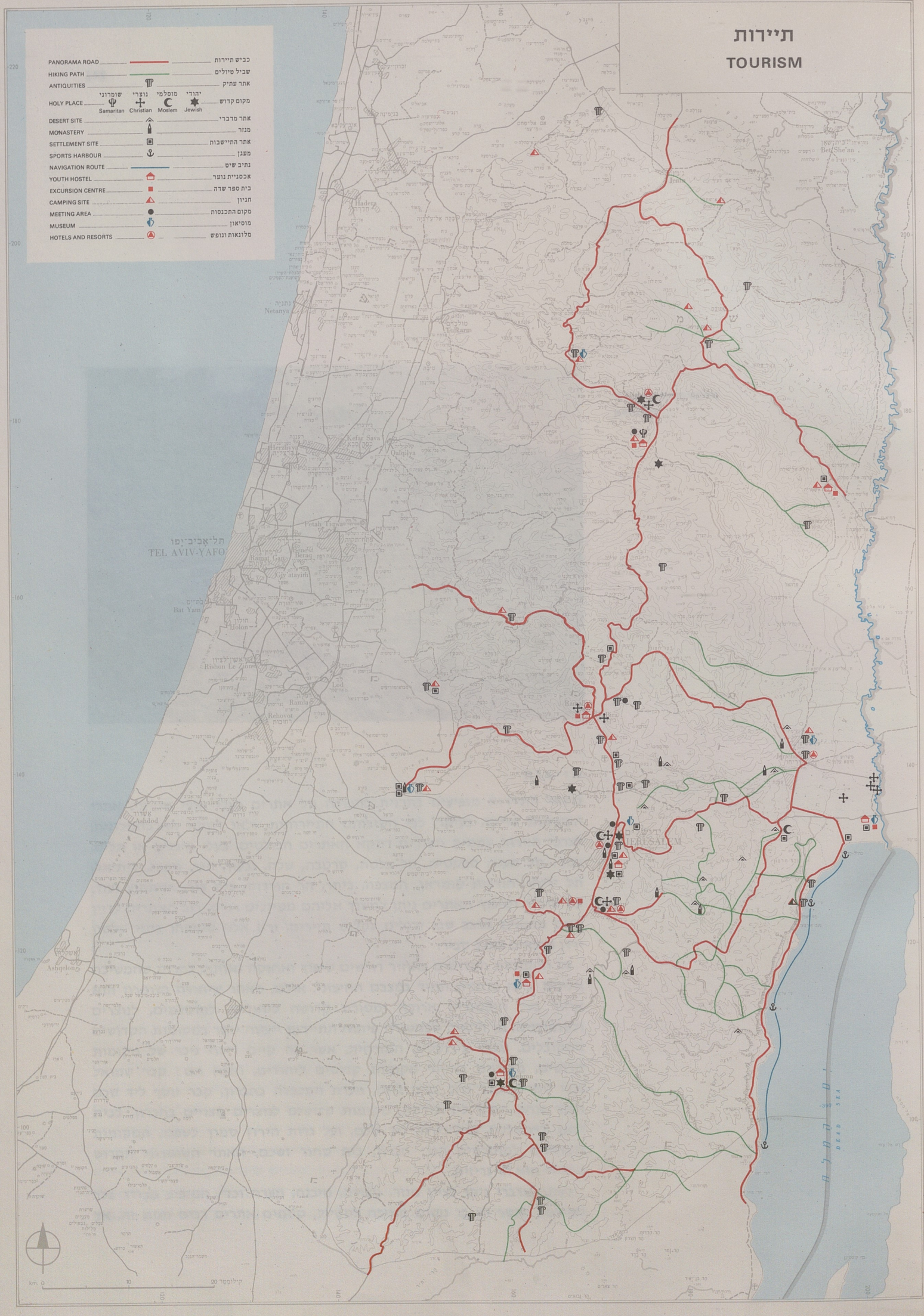

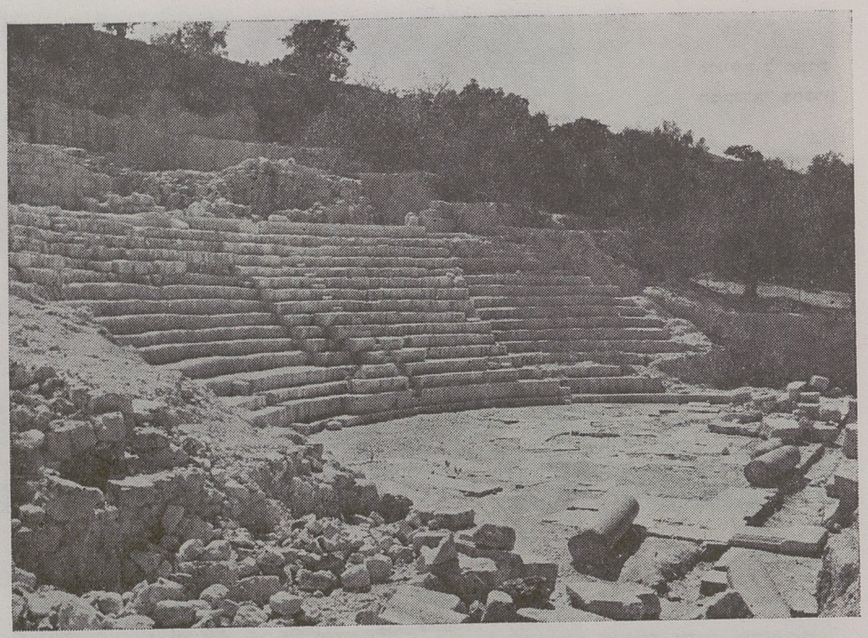

האמפיתיאטרון הרומי
בסבסטיה

תיירות

נושאי התיירות מופיעים בתכנית כתפוצה של אתרים בעלי אופי מקומי. אתרי העתיקות מויינו, בעיקר, לפי חשיבותם התיירותית, ולאו דווקא הארכיאולוגית. לצרכי תיירות עממית חשובים דווקא האתרים הבולטים, בעלי מיבנים או תלים, כגון: תל תענך, סבסטיה, תל בלטה, סרטבה, שלה, גבעון, העי, גופנא, בית־אל, תל יריחו, חורבות קומראן, המצפה, ביתר, הר הורדוס, בית צור, אשתמוע ועוד. עם שחזור ושיפוץ האתרים ניתן למשוך אליהם מטיילים רבים. רוב האתרים עדיין אינם נמצאים במצב שבו יכולים לקלוט תיירים, ורק אלה שטופחו בימי שלטון ירדן נמצאים במצב סביר.

גם המקומות הקדושים באיזור דורשים שיפוץ ואחזקה נאותה, למרות שהמשיכה אליהם אינה מותנית תמיד במצבם החיצוני. אולם, מאחר שיהודה ושומרון הוא איזור בעל היסטוריה ארוכה ומסורת קדושה ליהודים, למוסלמים, לנוצרים ולשומרונים, מן הראוי, שבמסגרת פיתוח התיירות ייעשה יותר במקומות הקדושים המקובלים. מלבד בירושלים המזרחית, אשר בה קיים ריכוז ניכר של מקומות קדושים, מופיעים באיזור מקומות קדושים ליהודים, ואלה הם: קבר שמואל בנבי סמויל, קבר רחל בבית לחם, מערת המכפלה בחברון, קבר יוסף ליד שכם וקבר פנחס הכהן ליד עורתא. מקומות קדושים לנוצרים מצויים בחברון, בבית לחם, ברמאללה, באל־בירה, ליד שכם, ועל גדות הירדן סמוך לשפכו. המקומות הקדושים למוסלמים הם: חברון, בית סחור ושכם. האתר השומרוני הקדוש היחידי הוא הר גריזים.

כאתר מדברי ניתן לציין מנזר, מצודה, מיבנה, מערה וכד', המופיע מבודד בלב המידבר, ואשר יש בו משום משיכה למטייל. קיימים אתרים רבים מסוג זה, אך

בכניסה ל"מערת המכפלה" בחברון

הבולטים ביותר, הם: הר הורדוס, הורקניה, מר סבא, נבי מוסא ומנזרי נחל קלט. אתרים אלה דורשים שיפוץ ואחזקה נאותה. האתרים המדבריים הבולטים במיוחד הם המנזרים העומדים בבדידות בסביבתם. נוסף על אלה, המסווגים כאתרים מדבריים, יש לציין את מנזר לטרון, מנזר קוביבה, מנזר קרנטל ומנזר תיאודוסיוס. באתרי ההתיישבות המופיעים בתכנית הכוונה לכל אותם אלמנטים בנוף הארץ אשר להם זיקה ושייכות אל תולדות ההתיישבות העברית בארץ ישראל. יש לשמר ולשקם אתרים כאלה כשם שמשמרים אתרי עתיקות. שרידים אלה אינם מוגנים עדיין בחוק כלשהו, ודורשים שיקום ופיתוח עבור האוכלוסיה. המדובר הוא ברובע היהודי של חברון, בשרידי גוש עציון שמלפני מלחמת השחרור, במפעל האשלג בסדום, בבית הערבה, בנוה יעקב, בעטרות, בתחנה התורכית בג'יפתליק, במגורי

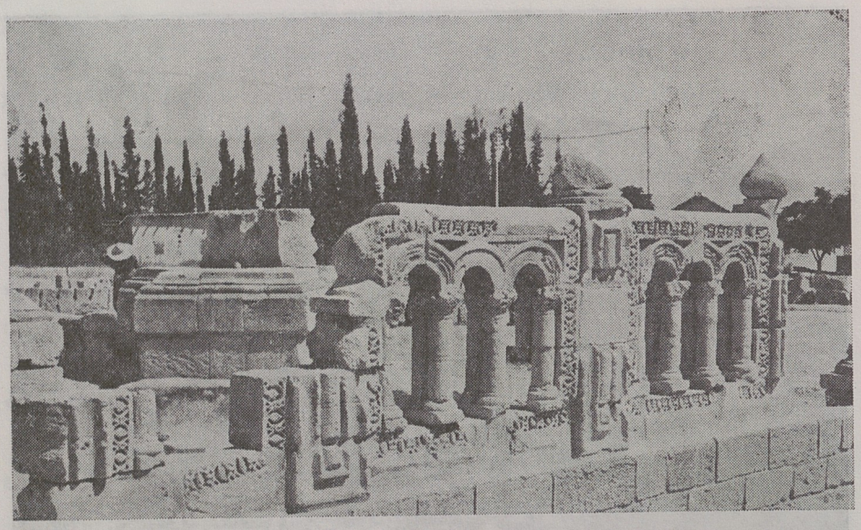

מעתיקות "ארמון הישאם" מצפון ליריחו

שרת בעין סיניא, בשרידי מחנה המעצר בלטרון, ועוד.[2] אתרים אלה חייבים לקבל שילוט ולהשתלב במסלולי הטיולים.

הספורט הימי מופיע באיזור זה בחוף ים המלח, באמצעות מעגנים ליד קליה, עין פשחה, עין א־תריבה ועין גדי. במקומות אלה יהיה צורך לפתח מזחים לשיט, מעגנים לסירות, תחנות לנתיבי שיט חופי, מיתקנים לספורט ימי ותחנות מרפא. אכסניות נוער מאותרות בחברון, בכפר עציון, בירושלים המזרחית, בבית הערבה, ברמאללה, בשכם וב"אדם העיר". כל האכסניות הן מוצעות, ובאות לענות על צרכי הטיולים ברחבי האיזור. פיזורן מאפשר ריכוז טיולים בהר חברון, בין גוש עציון ובית לחם, בצפון ים המלח, בסביבות נחל פריעה, בהרי בית־אל ובשכם וסביבותיה. בתי ספר־שדה מופיעים בתכנית כמרכזי סיורים ולימוד, וכמקומות מיפגש של נוער ואגודות חובבי טבע וסיורים. האתרים המוצעים הם: כפר עציון, בית הערבה, רמאללה, שכם ו"אדם העיר". האתר היחידי הקיים הוא בהר גילה שליד בית ג'לא. החניונים המוצעים הם מקומות המיועדים לריכוז רב של אוכלוסיה היוצאת אל חיק הטבע במכוניות לפרקי זמן קצרים. בחניונים יידרשו אביזרים, כגון: מיתקני ספורט, ברזים למים, מגרשי חניה, ועוד. החניונים פזורים בהתאם לכבישי הנוף, הגנים הלאומיים, היערות והחורשות.

כמקומות להתכנסות צויינו אותם אתרים אשר בהם מתאסף קהל רב, מטעמי מסורת, דת, לימוד, ספורט וכד'. מקומות התכנסות כאלה, הם: חברון — סביב מערת המכפלה, בית לחם — סביב קבר רחל וכנסיית הבשורה, כפר עציון — בקשר לאירועים הקשורים בתולדות ההתיישבות בהר ומלחמת השחרור, ביתין — בקשר לצעדת שלושת הימים בירושלים, תל א־ראס מול מודיעים — בעקבות קברי המכבים ו"מרוץ הלפיד", שכם והר גריזים — לרגל חג השומרונים, ונבי מוסא — בהקשר למסורת מוסלמית. אתרים כאלה דורשים שיפוץ והכשרה לשם קליטת המונים.

---

2. **א' אפרת וא' גבריאלי** — אתרי התיישבות בישראל, משרד הפנים, ירושלים, 1969, 166 עמ'.

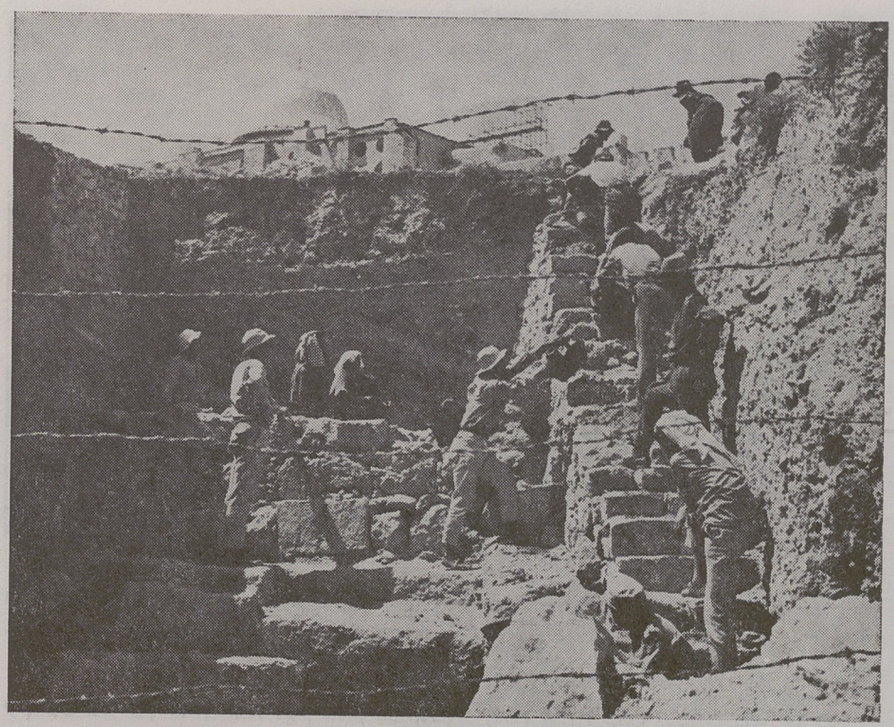

חפירות ארכיאולוגיות
מדרום להר הבית

נושא התיירות אף קשור במוסיאונים, הן לנושאים ארכיאולוגיים, והן לנושאי פולקלור. מוסיאונים ארכיאולוגיים קיימים מלבד בירושלים, באל־מפג'ר שמצפון ליריחו, ובסבסטיה. מוסיאונים לפולקלור השומרונים כדאי להקים בשכם, ועבור המוסלמים — בחברון. למוסיאונים קטנים יותר, הקשורים בתולדות מלחמת השחרור יש מקום בתחנת המשטרה בלטרון, בגוש עציון ובבית הערבה.

שטחים למלונאות ונופש אותרו באותן ערים אשר נועדו לתפקיד זה מבחינת בניין ערים. מבחינה תיפקודית אין צורך בבתי מלון מפוארים בכל עיר ועיר. במלונאות יש להבדיל בין השרותים המקבלים החייבים להימצא בכל עיר ובין שרותי המלונאות המיוחדים המופיעים בערי תיירות מובהקות. עיר בעלת תיפקוד של מלונאות קושרת סביבה גם מקומות בילוי, בידור, מסעדות, בריכות שחיה, מערכת של אתרים משופצים, שרותי נסיעות לתיירים, בנקים, חברות לתיור וכד'. ערי המלונאות באיזור, הן: ירושלים, בית לחם, רמאללה, שכם ויריחו. הכוונה לייעד בחן מלונאות בדרגות שונות לצרכי תיירות חוץ ופנים.

מסקנות תכנוניות

- יש להבטיח לאוכלוסיית הערים והאיזור שטח נרחב לנופש. בגלל גיוון נופיו מתאים האיזור למטרה זו, ואף יכול לשמש כאיזור תיירות לאוכלוסיית הארץ כולה.
- שטחי הנופש חייבים להיבחר מתוך אלימינציה של שטחים המיועדים

לבניה, לחקלאות, לכבישים ולמיתקנים אחרים, תוך בחירתם המפורטת והתאמתם לתיפקוד זה.

- הועדת מרחבים בין־עירוניים ובלתי חקלאיים כשטחי גנים לאומיים ושמורות טבע, הינו ניצול כלכלי יעיל העשוי לשרת מטרות רבות.
- פיתוח גנים לאומיים ושמורות טבע כבר עתה, הינו ערובה לשמירת המאזן האיקולוגי של האיזור. מאזן זה נהרס ברבות הימים, ואף פעם לא תכננו את שיקומו.
- נושאי הנוף למיניהם חייבים להופיע משולבים במערכת כבישי נוף, שבילי טיולים, מצפות נוף, חניונים וכד', על מנת לאפשר לאוכלוסיה להפיק מהם תועלת.
- האיזור ידרוש פיתוח ושיפוץ אתרים קדושים והיסטוריים כדי לקרבם לצרכי התיירות העממית.
- חוף ים המלח עשוי להיות מוקד נופש עממי רב־ערך לאוכלוסיית ירושלים והאיזור, וזאת בגלל טיב מימיו למרפא, ובגלל אפשרות ניצולו אף בחורף.
- יריחו בתנאיה האקלימיים המיוחדים עשויה להיהפך למוקד תיירות חורפי, על רקע סביבה מעניינת מבחינה היסטורית ויישובית. יש מקום לפתח בה מרכז גדול למלונאות.
- יש לראות את איזור יהודה ושומרון כמרחב אשר יוכל להציע אפשרות של תנועת מטיילים מישראל בסופי שבוע, מאחר שצי הרכב הפרטי יגדל, ואף עודף הזמן הפנוי יניע יותר אנשים לנוע בכבישים.
- יש להבטיח שבאיזור זה לא ייסללו כל דרכי הטיולים באספלט, כך שתתאפשר גם תיירות של הולכי רגל אל מקומות יפים ובעלי ערך היסטורי.
- יש לשלב את התיירות ביהודה ושומרון עם מוקדי התיירות בירושלים באמצעות מסלולי טיולים מוצעים לתיירים וכד', מתוך מגמה לפזר תנועה זו גם בצירים צפוניים־דרומיים.
- יש לעודד תנועה של תיירים וצליינים בציר נצרת—ירושלים—בית לחם ולפתח מוקדים שונים על מנת להאריך את שהותם באיזור.
- כדאי לפתח בירושלים ובסביבותיה את מקומות ההתכנסות סביב אירועים שונים, הן דתיים והן ציבוריים.
- יש לפתח מלונאות בבית לחם, בבית ג'לא וברמאללה כדי לפזר ענף זה אל סביבותיה של ירושלים.
- יש לנצל את סביבותיה של ירושלים כלפי צפון, דרום ומזרח, כמוקדי תיירות על מנת לפתח אזורים פריפריים בעיר הגדולה, ולשפר על ידי כך את המצב הכלכלי גם במקומות סמוכים.
- ריכוז נושאי התיירות ניכר מאוד בנפות ירושלים ויריחו, ועל כן ידרוש חלק זה של האיזור עיבוד מפורט יותר במסגרת של תכנית־אב למחוז ירושלים.
- יש לעודד נושאי תיירות שונים במידבר יהודה ושומרון, מאחר שזהו כמעט הדבר היחידי שניתן לעשות בחלקים אלה של האיזור. קיימים בו דלות

אוכלוסין וחוסר מקורות מחיה, לעומת גב ההר ומורדותיו המערביים המפותחים יותר מבחינה יישובית חקלאית.

- יש להדגיש ביהודה ושומרון אתרי תיירות הקשורים בתולדות עם ישראל ובתולדות ההתיישבות באיזור.

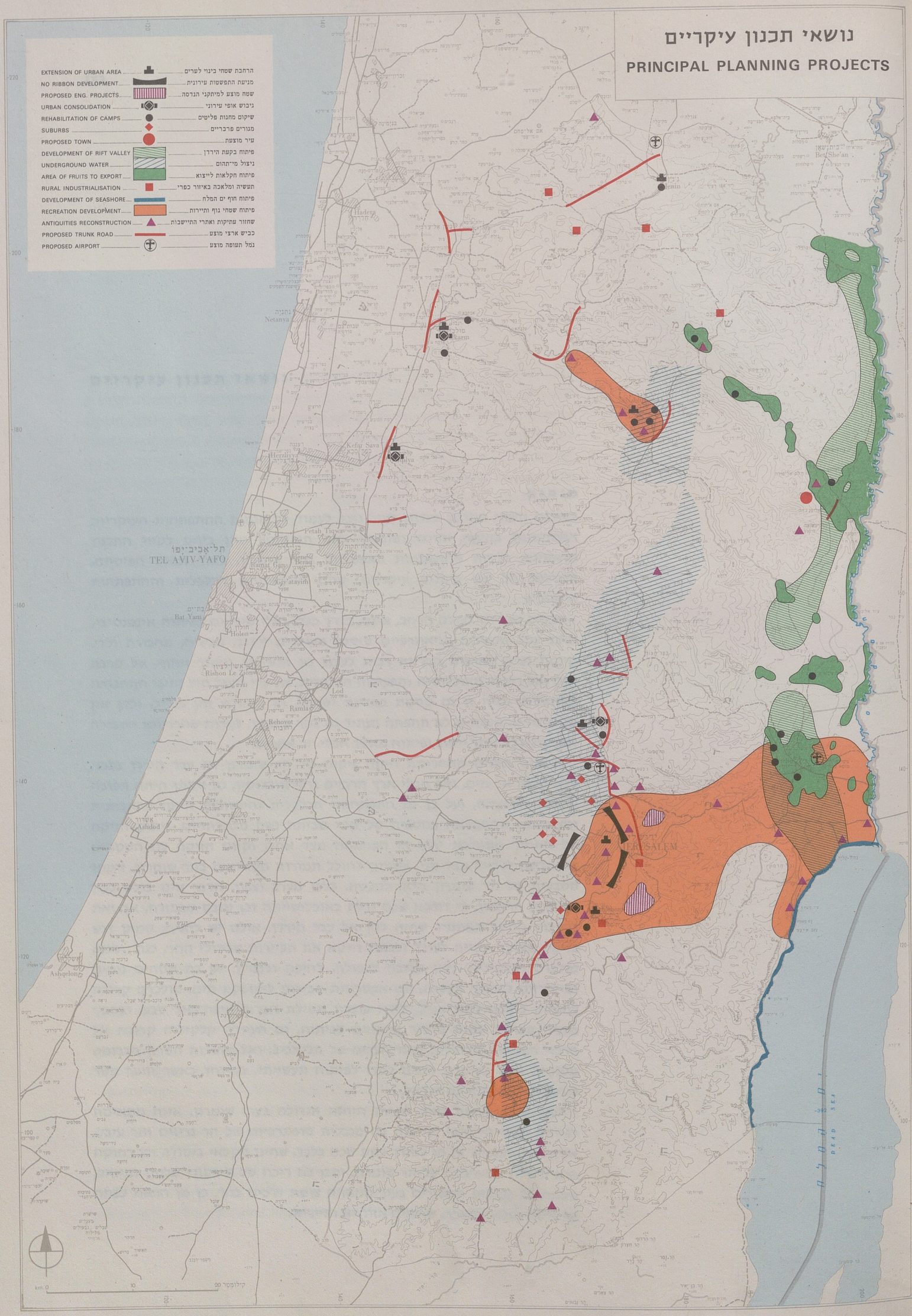

נושאי תכנון עיקריים
PRINCIPAL PLANNING PROJECTS
EXTENSION OF URBAN AREA
הרחבת שטחי בינוי לערים
NO RIBBON DEVELOPMENT
מניעת התפשטות עירונית
PROPOSED ENG. PROJECTS
שטח מוצע למיתקני הנדסה
URBAN CONSOLIDATION
גיבוש אופי עירוני
REHABILITATION OF CAMPS
שיקום מחנות פליטים
SUBURBS
מגורים פרבריים
PROPOSED TOWN
עיר מוצעת
DEVELOPMENT OF RIFT VALLEY
פיתוח בקעת הירדן
UNDERGROUND WATER
ניצול מי־תהום
AREA OF FRUITS TO EXPORT
פיתוח חקלאות לייצוא
RURAL INDUSTRIALISATION
תעשיה ומלאכה באיזור כפרי
DEVELOPMENT OF SEASHORE
פיתוח חוף ים המלח
RECREATION DEVELOPMENT
פיתוח שטחי נוף ותיירות
ANTIQUITIES RECONSTRUCTION
שחזור עתיקות ואתרי התיישבות
PROPOSED TRUNK ROAD
כביש ארצי מוצע
PROPOSED AIRPORT
נמל תעופה מוצע
Netanya
Kefar Sava
Petah Tiqwa
TEL AVIV-YAFO
Bat Yam
Rishon Le Zion
Lod
Ramla
Rehovot
Ashdod
Ashqelon
Bet She'an
DEAD SEA
km 0
10
20

נושאי תכנון עיקריים

מגמות

בסיכום נושאי התכנון שנדונו לעיל נוכל לעמוד על מגמות ההתפתחות העיקריות המסתמנות באיזור יהודה ושומרון, ואת המשתמע מהן ביחס לקווי התכנון הראשיים. מגמות ההתפתחות האפשריות בהר שומרון, לאור תנאיו הפיסיים, מובילות אל שני כיוונים עיקריים, שהם ההתפתחות הכלכלית וההתפתחות היישובית.

חבלים הרריים בעולם הרחב, אינם, בדרך כלל, בעלי סיכויים לפיתוח אינטנסיבי, וזאת עקב נתוניהם הגיאוגרפיים שאינם מעודדים יישוב, תעשיה, תחבורה וכד'. קיימת נטיה בארצות הרריות רבות לעבור מן ההר אל מישור החוף, אל קרבת הים ואל ריכוזי האוכלוסיה והפעילות הכלכלית, אל ערי הנמל ואל נתיבי התחבורה הראשיים. נטיה זו גם קיימת במדינת ישראל, הן ביהודה והן בגליל, ולכן אין כל סיבה שהמגמה זו לא תתפתח בעתיד גם בהר שומרון, למרות שהרריותו השבורה אולי מעודדת יותר יישוב ופיתוח מאשר חבלי הר אחרים.

בעשרים השנים האחרונות היתה זיקתו של הר שומרון אל עבר הירדן בלבד, ללא מוצא אל הים, ואל חבלי ארץ הרריים ודלי־אוכלוסין. כל זיקתו היתה הפוכה לתנאיו הטבעיים, ועל כן גם התפתחותו הכלכלית והיישובית היתה מלאכותית ומצומצמת שהתבטאה במסגרת של קווי שביתת נשק מלאכותיים. ניתוק הזיקה של האיזור מממלכת ירדן או הפחתתה מצד אחד, וקיום הזיקה עם השטחים של מדינת ישראל מצד שני, עשויים לחולל תמורות מסויימות בהר שומרון. זיקתו הטבעית של הר שומרון היא, למעשה, כלפי מערב וצפון. הדבר אינו בולט לעין מן הרגע הראשון, כי דווקא שכם גדלה באוכלוסייתה וכן טובס שבמזרח, אך זאת בעקבות הקשר המתמיד שהיה להן אל עבר הירדן. אולם יש להניח, שמתן דגש בזיקה מערבה עשויה לעודד ולפתח דווקא את העיירות שבשולי ההר, כגון: ג'נין, טולכרם וקלקיליה. ג'נין קרובה לעפולה, לחיפה ולנצרת. יש בה שטחים נוחים ומישוריים לפיתוח תעשיה, וגם אפשרויות סבירות לאספקת מים. טולכרם קרובה לנתניה, לחיפה ולתל־אביב, לידה עוברת מסילת הברזל חיפה־באר שבע, ובסבי־בותיה מצויים שטחי מישור הראויים לפיתוח. גם העיירה קלקיליה קרובה אל מרכזי הפעילות הכלכלית באגד־הערים של תל־אביב, ואל מושבות השרון הדרומי. מקומות אלה בשומרון נוחים למדי לפיתוח תעשייתי, במיוחד כאשר יווצר קשר פונקציונאלי וכלכלי עם ישראל.

העיר שכם, לעומת זאת, למרות היותה הגדולה בערי שומרון, אינה מתאימה לפיתוח תעשייתי נוסף. קיימות בה מגבלות טופוגרפיות של הר גריזים והר עיבל, אפשרויות השתרעותה הן לאורך עמק שכם בלבד, שהינו חקלאי ביסודו, וכן רחוקה היא משוליו המערביים של הר שומרון. יתכן בה ריכוז של תיפקודי שלטון ומינהל, מסחר, ותיפקודים הקשורים בעיר המהווה צומת דרכים בהר. כן מן הראוי לפתח בה ובסביבותיה מלאכה, שרותים אזוריים ותיירות.

יש אף להניח, שזיקתו של הר שומרון מערבה תלך ותתחזק בעתיד, בגלל מגבלות האקלים והקרקע שבמזרח מצד אחד, ובגלל שינויים העשויים להתחולל בעתיד במישור החוף עצמו, כגון: תנודה של אוכלוסיה ופיתוח אל השרון המזרחי כתוצאה מן העיור המופרז שלאורך החוף, פיתוח רשת כבישי אורך במזרחו של השרון, ופיתוח חקלאי אינטנסיבי יותר באזורי הגבול לשעבר. לא הרריותו של שומרון, ולא מידבריותו של עמק בית שאן יוכלו למנוע זיקה אל החלקים המפותחים של מישור החוף ועמק יזרעאל, ועל כן, במידה שעולה השיקול של הכוונת יוזמה כלכלית באיזור זה, יש לתת את הדעה על מגמות של זיקה.

עתידו החקלאי־כלכלי של הר שומרון אינו גדול ביותר לאור נתוניו הגיאוגרפיים. יתכן, שקיימים בו סיכויים להגדלת כמויות המים על ידי קידוחים נוספים ואגירת מי שטפונות בנחלי האשדות המערביים, ואולי אף במידה מסויימת אינטנסיפיקציה של שטחי החקלאות הקיימים, אולם, קשה להניח חקלאות נוספת במימדים גדולים, כי האוכלוסיה באיזור החקלאי הולכת וגדלה ומקבלת יבולים לא גדולים. בהרבה מן הכפרים בהר קיימת מעין אבטלה סמויה ועיסוק הולך וגובר במלאכות שונות ובשרותים. לכך גם יש להוסיף את בעיית מחנות הפליטים הפזורים בהר שומרון, בסביבות שכם, ליד טובס, ליד ג'נין וליד קלקיליה, שבהם כוח העבודה פרובלימאטי, שאותו יש צורך לקלוט בעבודה יצרנית.

זיקתו של הר יהודה אל השטחים שמעבר לו שונה בדרומו ובצפונו. דרומו של ההר חסום, למעשה, משלושה צדדים. מידבר יהודה וים המלח מהווים חיץ כלפי מזרח, ואף כלפי עבר הירדן. בקעת באר שבע והר הנגב אינם מהווים כוח משיכה רב להר חברון, פרט, אולי, לנתיב התחבורה הראשי הקיים לבאר שבע ולעזה. אף לגבי מערב קיים חיץ ניכר, הנובע מן התנאים הטופוגרפיים של הר חברון עצמו, ומתנאי היישוב והפיתוח הקיימים במזרחו של חבל לכיש. מישור החוף הדרומי אינו מפותח אינטנסיבית בריכוזי תעשיה וכלכלה. ספק אם תידרש זיקה מיוחדת להר חברון אל אשדוד, למשל. נראית יותר הזיקה אל רצועת עזה, ואף זו בצורה ליניארית בלבד. מכאן, שזיקתו הראשית של הר יהודה הדרומי היא בעיקר לדרום, לצפון ולצפון מזרח. הזיקה הדרומית היא לבאר־שבע, הזיקה הצפונית היא אל ירושלים והר שומרון, ואילו הצפונית־מזרחית היא לכיוון יריחו ועבר הירדן.

פיתוחו האפשרי של הר חברון עשוי להיות בתחום החקלאי, ובמידה מסויימת בתחומי התעשיה, המלאכה והשרותים. יש לראותו כחבל ארץ עצמאי עם מרכז עירוני משלו. החקלאות בו תצטרך לעבור אינטנסיפיקציה, הכוללת הכשרת קרקע ואספקת מים מלאכותית. ניתן להפיק יותר מן ההר ברוב ענפי החקלאות המתאימים לו, ואף ניתן להגביר תוצרת חקלאית של ענפי החקלאות השליטים, כענבים, שקדים וכד'.

פיתוח־יתר של תעשיה ומלאכה ניתן יהיה לבצע בחברון, ולהעמיד כמה מפעלים על רמה טכנולוגית גבוהה יותר, ואף להוסיף אליהם אחרים על מנת שיוכלו לספק תעסוקה לאוכלוסיה הגדולה.

נושאי תכנון עיקריים

מן האמור לעיל נוכל לסכם את עיקרי הנושאים בתכנונו הפיסי של איזור יהודה

ושומרון והצגת נושאיו הפרובלימאטיים. חלק מן הנושאים הנדונים הם בעלי משמעות פיסית ישירה, ואילו האחרים הם בעלי משמעות כלכלית וחברתית. הנושאים העירוניים של האיזור כוללים: הרחבת שטחי בינוי לערים; מניעת התפשטות עירונית; תכנון מפורט של שוליה החיצוניים של ירושלים; גיבוש אופי עירוני לערים; שיקום מחנות פליטים; מגורים פרבריים; ומרכז עירוני מוצע. לאור התחזית בגידול העירוני יידרשו בעתיד שטחי הרחבה לבניין ערים, במיוחד באותן ערים אשר תחומם צר, ואשר אינו מתאים לקליטה מוגברת של אוכלוסיה. אותן עיירות קטנות אשר צמחו מכפרים, כקלקיליה וטולכרם, ואף ערים יותר מובהקות כשכם, ג'נין, רמאללה ובית לחם, אין להן שטחי בינוי כעתודה, ואת אלה יש להבטיח להן בעתיד.

מניעת התפשטות עירונית באה לרסן את הבינוי הזוחל הנראה כמנוגד למערך העירוני הבסיסי. במקרה של ירושלים־רבה, הכוונה היא לעצור בעתיד את הזחילה העירונית מערבה, לעבר פרוזדור ירושלים, ולרכז את עיקר הבניה כלפי המרכז, הדרום והצפון. המגמות שהיו קיימות לפני מלחמת ששת הימים, כאשר הפרוזדור היווה מוצא יחידי להתפשטות הבינוי, חייבות להשתנות, במיוחד כאשר נפתחו עתה שטחים סבירים יותר להתפתחות עירונית. המגבלה קיימת גם כלפי מזרח, משום שיש צורך לשמור על תחום ברור בפאתי המידבר. בינוי זוחל מופיע גם מצפון לחברון, לעבר חלחול, אם כי ללא השוואה עם ירושלים, אך כדאי לעמוד על כך מבעוד מועד.

עם מניעת ההתפשטות של ירושלים כלפי מערב ומזרח, יש לדאוג כבר עתה לשוליים החיצוניים של העיר, שהם מעבר לגבולותיה המוניציפאליים. הכוונה היא לכל אותם מיתקני ההנדסה, כגון: חשמל, מים, טלקומוניקציה, או חניונים לרכב כבד, מחסנים, בתי עלמין, משחטות, מזבלות וכד', הדורשים שטח רחב, ואשר להם יש להכין איתורים בשוליה של העיר. מיתקנים אלה יאותרו, ללא ספק, בשוליים המוסתרים של העיר וייעודם חייב להיקבע בתכנון מפורט.

לחלק מערי האיזור אין עדיין אופי עירוני מובהק, ובמיוחד לא לבית ג'לא, אל־בירה, קלקיליה וטולכרם, אשר מעברן מכפר לעיר היה איטי למדי, והן טרם השתחררו מן האופי הכפרי הקודם. גידולן בעתיד יצטרך להיות כרוך בבניה עירונית של מרכזי מסחר ומוסדות ציבור, במידה ניכרת.

מחנות הפליטים מהווים בעיה עירונית קשה, הן בתוככי הערים, והן סמוך להן. ברוב המקרים מהווים מחנות אלה משכנות עוני הראויים להריסה, כאשר תושביהם חייבים בשיקום מחדש. במקרים מסויימים יהיה צורך לשפר את המגורים ואת השרותים בתוך המחנות כדי להעמידם על רמה סבירה. בכל מקרה כזה יהיה גם צורך לקבוע את מעמדו של המחנה בעתיד, אם כשכונה עירונית משוקמת, אם כפרבר שאינו משתייך לעיר הסמוכה, אם כעיר־בת, או כשכונה בעלת מעמד מוניציפאלי נפרד. דבר זה אף עשוי להשפיע על תכניות המיתאר שתעובדנה לערים בעתיד. טיפול מיוחד יקבלו המחנות שבמרחב הבין־עירוני. אם לא יחוסלו, הרי יהיה צורך לראותם ככפרים גדולים, כמרכזי שרותים, או כגרעיני ערים בעתיד. תופעה חשובה, אותה ניתן לחזות בעתיד, תהיה התפתחות המגורים הפרבריים. היא תהיה קשורה באזורנו בעיקר בעקבות הציפוף בירושלים, ועליית רמת המחיה של התושבים, ועקב הנטיה לצאת למגורים אכסקלוסיביים ליד העיר.

מגורים פרבריים עשויים להתפתח בהר שמואל, בבית חנינא, בביר נבללא, במבשרת ירושלים, במעוז ציון, בבית ג'לא, ובבית זית.

העיר היחידה המוצעת היא "אדם העיר", מול "גשר דמיא". עיר זו עשויה לפתור בעיות איכלוס עירוני בעתיד במרכזה ובצפונה של בקעת הירדן, במיוחד ליישוב פליטים או לריכוזי נוודים, ותהווה חוליה משלימה בציר שכם — רבת עמון ובציר יריחו — בית שאן.

הנושאים העיקריים הקשורים בפיתוח כלכלי וחקלאי, הם: פיתוח בקעת הירדן; ניצול מי תהום; פיתוח חקלאות לייצוא; תעשיה ומלאכה באיזור חקלאי; פיתוח חוף ים המלח; פיתוח שטחי נופש ותיירות; ושחזור עתיקות ואתרי התיישבות. בקעת הירדן מהווה איזור פיתוח סביר, הן בגלל דלות האוכלוסין הקיימת בה עתה, והן בגלל הקרקע האלוביאלית הרבודה ברוב חלקיה. הבעיה העיקרית בבקעה הוא חוסר מקורות מים בשפע, אולם במסגרת מפעלי מים אזוריים ניתן להחיות שטחים רבים, ולהוסיף על ידי כך לפוטנציאל הכלכלי־חקלאי של יהודה ושומרון. מי התהום, במיוחד בחלקים שממזרח לפרשת המים, ניתנים לניצול־יתר, וכן קידוחים במסגרת של מפעלי מים אזוריים עשויים לשפר את התפוקה החקלאית בבקעת הירדן או במפתן מידבר יהודה ושומרון. מפעלי המים, הקידוחים, השבחת הקרקע וכד', עשויים להביא להגברת התוצרת החקלאית, ובמיוחד באותם ענפים, כמו הגידולים הטרופיים או הירקות המבכירים, שהינם בעלי יתרון יחסי באזורם ויכולים לשמש לייצוא.

תעשיה ומלאכה זעירה תהיה חייבת להשתלב בעתיד באזורים הכפריים כענף משלים לחקלאות. עם שיפור הטכנולוגיה החקלאית תהיה נשירת כפריים מן הסקטור החקלאי, ויגדל הצורך במציאת תעסוקה בשרותים החקלאיים למיניהם. ריכוז שרותים כאלה בכפרים גדולים או בערים הינו בעל חשיבות כלכלית רבה.

חוף ים המלח מופיע כאיזור בעל פוטנציאל כלכלי גדול בתחום המינראלים, וכבעל ערך רב למרפא ולתיירות. חוף הרחצה, העתיקות, המעיינות, הנוף של מידבר יהודה, הקשר עם עין גדי שבדרום, והקשר המיידי עם ירושלים, כל אלה עשויים להפוך את ים המלח וסביבתו למוקד כלכלי חשוב ביותר.

פיתוח שטחי נוף ותיירות מופיעים בחלק ההררי של האיזור, בסביבות ירושלים, בית לחם, חברון, ובין ההר וים המלח. שטחים רבים ידרשו תכנון מפורט במגמה לשפר את נופם, לפתח בהם גנים ושמורות טבע, לפתח בהם מלונאות, אתרים לביקור, כבישי נוף, חניונים ומיתקני נופש מיוחדים. אלה הם גם ריכוזי צליינות ועליה לרגל, ובהם סובבת תנועה ערה של מבקרים במשך כל השנה. כאתרי ביקור מיוחדים ניתן לראות את אתרי העתיקות החשובים ואת אתרי ההתיישבות.

נושאי התחבורה החשובים הם הכבישים הארציים המוצעים; נמל התעופה הבין־לאומי בעטרות ושדות התעופה לקשר תעופתי פנים־ארצי. אלה באים לקשור את הזיקה של האיזור אל סביבותיו ואל מוקדי האוכלוסיה והכלכלה שבתוכו. נמל תעופה בין־לאומי ליד ירושלים תהיה לו בעתיד חשיבות רבה לגבי תיירות, מדע, תעשיה עתירת־מדע וייצוא חקלאי.

כנושא אחרון בעל חשיבות יש לראות את תיקוני הפגמים הפיסיים שנוצרו במשך השנים לאורך ה"קו הירוק". יהיה צורך לשפר את מיבנה השטחים שמשני צידי הקו לשעבר, דהיינו: יצירת חיבורי דרכים, השלמת עיבוד, וכד'.

in the Jerusalem area where over-crowding, the rising standard of living and the tendency to move to a more exclusive neighbourhood seem particularly conducive to that development. Such suburbs are likely to spring up in Mount Shemuel, Beit Hanina, Bir Naballa, Mevasseret Yerushalayim, Meoz Ziyyon, Beit Jala and Bet Zayit.

In the economic field, the plan is particulary concerned with the development of the Jordan Valley; the utilisation of ground water, the development of export crops and of industry and crafts in the rural area, the development of the Dead Sea shores, and of tourist and recreation areas, and the restoration of antiquity and settlement sites. The Jordan Valley seems fit for development both because of the sparsity of its existing population and its rich alluvial soils. The main problem is water, but by means of regional water works many areas may be reclaimed. Crafts and light industry will have to be integrated in the rural areas to counteract the projected unemployment of considerable portions of the agricultural labour force with increasing mechanisation. The Dead Sea is a rich source of minerals and has a considerable potential for the development of the tourist industry and health resorts. Its bathing beaches, antiquity sites, and mineral springs, against the backdrop of the desert landscape, are likely to turn it into a major economic centre, especially considering the short distance from Jerusalem and its direct link with En Gedi.

Tourist sites and natural amenities are proposed mainly in the mountainous parts, near Jerusalem, Bethlehem, Hebron and the Dead Sea.

In the field of communications the most important proposals are the national roads, the international airport at 'Atarot and the domestic airfields. While the roads and domestic airfields are designed mainly for better internal communications, the international airport may become of considerable significance for the tourist industry, science based industries and agricultural exports.

It also seems necessary to remedy the physical defects due to 20 years of neglect and division along the 'green line'. Existing roads must be linked up, and new roads built to connect Judea with Samaria. Extensive areas of land have to be reclaimed and the settlements on the periphery, including various villages and towns in Samaria should be developed with a new orientation on the coastal plain.

equipped with sports facilities, running water, parking lots and the like. Sites for hotels and recreation have been set aside in the towns designed for these functions — Jerusalem, Bethlehem, Ramallah, Nablus and Jericho. Facilities of different categories should be provided for tourists and local residents.

PRINCIPAL PLANNING PROJECTS

(see map on page 151)

The urban developent of the region involves the expansion of the town planning areas, and the prevention of excessive straggling, detailed urban planning of the periphery of Jerusalem, strengthening the urban character of the towns, the rehabilitation of the refugee camps, suburban housing projects, and the proper location of the central business district.

In view of the projected urban growth additional areas will be required for town building, especially in those towns whose municipal boundaries seem insufficient. Not only the former villages that have recently been converted into small towns — Qalqiliya, Tulkarm — but also bigger distinctly urban settlements like Jenin, Ramallah and Bethlehem suffer from this disadvantage.

At the same time over-expansion of the towns must be avoided in order to prevent straggling and ribbon development. In Greater Jerusalem the westward expansion to the Jerusalem Corridor as well as the eastward growth of the city should be arrested and building should take place mainly in the centre, the south and the north. In the periphery beyond the municipal boundaries provision should be made for the adequate location of electric power plants, water works, telecommunication stations, heavy vehicle parks, warehouses, cemeteries, slaughterhouses, garbage dumps — all these instalations which require extensive areas outside the city.

Some of the towns have not yet assumed a distinctly urban character. Particularly Beit Jala, El Bira, Qalqiliya and Tulkarm still retain much of their rural aspect.

The refugee camps inside and on the outskirts of the towns usually have turned into slums. Usually they should be cleared altogether, with the inhabitants being provided with suitable alternative accommodation. Sometimes, however the existing camps may still be salvaged.

The expansion of suburban neighbourhoods should be anticipated, especially

NATURAL AMENITIES AND TOURISM

(see map on page 137)

NATURAL AMENITIES

Considerable attention has been paid to the location of national parks and nature reserves. Of particular interest to the naturalist are Ein Fesh'ha and its vicinity, Deir Kirmizan near Beit Jala, Mount Gerizim and Mount Eival, Buqei'a and the upper flow of the Jordan with its dense vegetation. The typical landscape should be preserved on the eastern slopes of the Judean and Samarian desert to the south west and north east of wadi Fari'a, as well as in the Hureish mountains north of Nablus, the plain of Dotan, the outrunners of the Samarian mountains south west of Nablus, the western slopes of the Bethel mountains, and the upper reaches of Mount Hebron. Numerous observation points have mapped out in these areas as well as several panoramic roads for tourists, and paths for hikers. The shores of the Dead Sea have been set aside as a coastal reserve for the local population, especially the inhabitants of Jerusalem for whom this is the nearest bathing beach. Sections not designed for bathing should remain in their natural state as a reserve for further beaches.

TOURISM

The antiquity sites were classified according to their tourist attraction rather than their purely archaeological value. For popular tourism the sites with prominent tels and ancient buildings seem most suitable, such as Tel Ta'anakh, Sebastia, Tel Balata, Sartaba, Shilo, Giv'on, Ha-'Ai, Gofna, Bethel, Jericho, Qumran, Ha-Mitzpa, Betar, Mount Hordus, Bet Tzur, Eshtemo'a and others. The holy places in the area also require restoration and maintenance. Although their attraction does not derive from their outward appearance, it is only fitting that in this region with its ancient history the sites venerated by Jews, Moslems and Christians alike should be particularly well cared for.

Apart from the holy places there are several interesting spots in the desert, such as monasteries, caves, fortresses which are of particular attraction to the hiker. Other places such as Mount Hordus, Horqaniyya, Mar Sabba, Nebi Mussa and the monasteries of wadi Qelt, are also accessible to the ordinary tourist.

Marine sports are contemplated along the Dead Sea. Piers should be provided near Qaliyya, Ein Fesh'ha and other sites, with boatyards, coastal stations and other marine sport facilities, as well as spas and health resorts. Youth hostels should be located in Hebron, Kefar Etziyyon, East Jerusalem, Bet Ha'Arava, Ramallah, Nablus and Adam Ha-'Ir. In addition camping sites have been proposed in national parks, along panoramic roads and in wooded areas. They should be

THE PROPOSED ROAD NETWORK

The poorly developed road network calls for considerable improvement, particularly in the eastern part of the region. Local access roads require urgent attention. The Hebron mountains are not properly linked with the Arad region, the Judean desert and the shores of the Dead sea. On the mountain crest the system of roads leading to the higher lowlands requires further development. In the Jerusalem and Bethel mountains several roads proposed that by-pass Jerusalem from the east and north and Ramallah and El Bira from the east, the north and the west, and connect the mountain crest with Lod, Ramla and Tel Aviv.

In the Samarian mountains in the section between Ramallah and Nablus, several local roads leading to the Jordan Valley are proposed.

RAILWAYS

A narrow railway track runs from Afula, via Jenin and Nablus to Tulkarm along a serpentine course, following the crest of the Samarian hills and the lateral axis of Wadi Zimmer. It was built by the Turks in the First World War as a link between the coastal railway and the railway running through the Jezreel Valley which formed part of the Hedjaz line. No further developments are proposed as railway transport appears to have no future anywhere, especially not here where topographical obstacles render it highly unprofitable.

AVIATION

North of Jerusalem there is a local airport for rapid air communications with the capital. In view of its proximity to the capital it should be expanded into an international airport for direct flights from abroad. Various industries, mainly science-based, and other economic functions connected with the export of agricultural produce are likely to develop in the vicinity. For domestic aviation two further airfields are proposed, one in Jericho and one in Jenin, where the topographic conditions seem adequate for this purpose. The Jericho airfield is designed for passenger traffic from Judea and Samaria to Trans-Jordan and for winter tourism in Jericho and on the shores of the Dead Sea, where a potash industry is also likely to develop. The Jenin airfield is mainly designed for pilgrims and tourists visiting Nazareth.

The most far-reaching urban development is no doubt likely to take place in Jerusalem — the national capital of the State of Israel as well as the regional capital of Samaria and Judea. Its growth is likely to affect many of the localities within a radius of 10-15 miles. Ramallah and El Bira in the north and Bethlehem and Beit Jala in the south may, moreover, in the course of their growth, form the northern and southern reaches of a single conurbation centering on Jerusalem.

COMMUNICATIONS

(see map on page 127)

THE EXISTING ROAD NETWORK

In the mountains the roads closely follow the topographical layout. The unbroken mountain crest leaves room for but one longitudinal road along the watershed from Beersheba over the Dahiriyye range through Hebron, Bethlehem, Jerusalem, Ramallah and northwards to the Samarian hills.

In the Judean mountains there are but few lateral roads, especially in the east, as the Dead Sea which runs parallel all along the Hebron mountains as far as Jerusalem blocks the eastward passage. The first lateral road therefore is the recently reconstructed Jerusalem-Jericho highway. To the north of it two other roads lead to Jericho, the one via Ramallah and the other via Deir Dibwan. On the crest of the Bethel mountains north of Ramallah where the mountains are less compact, there are twoto three parallel longitudinal axes determined by the system of anticlines and synclines — the Ramallah — Bir Zeit road, the El Bira — Ein Siniyye road and the El Bira — Beitin — Ein Yabrud road which goes as far as Jericho. Further to the north as the crest narrows there again is only one road going up to Nablus. From Nablus northwards the longitudinal axis fork out. One branch goes via Sebastia and the other via Tubas. The two branches join in Jenin to divide once again north of that town from where one branch leads to Afula and the other to Megiddo and Haifa. There also are two other parallel longitudinal axes — the one along the eastern flanks of the Samarian mountains running from Bet She'an to Jericho through the western, higher part of the Jordan Valley, and the other along the eastern end of the plain of Sharon, from Rosh Ha'Ayin through Qalqiliya and Tulkarm to Nahal 'Iron.

from the border of the desert in the east to the Ramin-Deir Balut line in the west. Jenin serves as a centre for the rural hinterland of the Dotan valley south of the Plain of Jezreel, and the fringes of the Gilbo'a mountains and of the Amir range. Here, however, the villages are more dispersed and less populous than in the Nablus area.

Two smaller spheres of influence in western Samaria are those of Tulkarm and Qalqiliya, comprising the rural hinterland of these towns.

AXES OF INTERRELATIONSHIP

The axes of interrelationship are shown according to the projected urban system by the end of the century. These interrelationships comprise all the economic and social relations between the inhabitants of the different towns as expressed in commuting, shopping, commerce, entertainment, labour force mobility and the like.

The chief axis of interrelationship in Judea and Samaria runs from north to south via Jenin, Nablus, Ramallah, Jerusalem, Bethlehem and Hebron. At present most of the economic and urban activity is centred on this axis which coincides with the main watershed. There are two other longitudinal axes running parallel to the main axis — one along the Jordan Valley and the other along the coastal plain. The Jordan Valley axis which in future will join the shore of the Dead Sea with Jericho, Bet She'an and Tiberias will enable the entire length of this unpopulated area, which nevertheless contains several tourist centres and traffic junctions, to be adequately developed. The western axis is designed to link up Tulkarm and Qalqiliya with the eastern part of the coastal plain and to serve the route of the eastern coastal highway. In addition, four lateral axes are proposed: a) From Nablus via the Damiyya Bridge to 'Amman on the one side and to Tulkarm and Netanya on the other; b) From Ramallah via Jericho to 'Amman on the one side and via Lod to Tel Aviv on the other; c) From Jerusalem via Jericho to 'Amman; d) From Hebron to Ashqelon and to Beersheba-Gaza as well as from Hebron to Arad. These lateral axes are designed to establish economic and social relations with Jordan on the one hand and the rest of Western Palestine on the other as required by the community of interests of these areas.

Besides these regional interrelationships there also are relationships between chains of towns of various sizes, between which the labour supply and services can be usefully coordinated, without forming a conurbation. One such chain is along the Nablus-Jenin and Tulkarm-Qalqiliya axis. Another form of relationship is between twin towns that share various economic functions and though divided by municipal boundaries might eventually coalesce, as has already happened with El Bira and Ramallah and is likely to happen with Bethlehem and Beit Jala, and perhaps Beit Sahur as well. A similar development is likely to take place in Hebron and Halhul.

INFLUENCE ZONES OF TOWNS AND AXES OF INTERRELATIONSHIP

(see map on page 117)

INFLUENCE ZONES

The influence zones of towns are generally measured according to the dispersion of various services focussed on them. As a rule the town is the centre of regional and environmental activity, providing various functions to the hinterland. The zone of influence may therefore be determined either according to the average extension of all the various services or of a few selected principal services, such as transportation, communications, telephones, etc. The zones of influence of the Judean and Samarian towns were determined according to a single well-defined factor — public transport from the towns to their immediate surroundings.

In Judea, Hebron was found to occupy a central position. The influence of this town extends as far as Dahiriyye in the south and Beit Fajjar and the Etziyyon Bloc in the north, encompassing the villages on the slope of Mount Hebron in the west and on the treshold to the desert in the east.

The rival centre in the north is Jerusalem. Its zone of influence, however, is not very extensive, because of the competitive influence of Bethlehem in the south, Jericho in the east and Ramallah and El Bira in the north. Jerusalem's zone of influence in Samaria and Judea is further circumscribed by the fact that its rural hinterland is sparsely settled. Jewish Jerusalem before 1967, on the other hand, had an extensive zone of influence extending far westwards along the Jerusalem corridor.

Bethlehem and Beit Jala as well as Beit Sahur, which is on the way to becoming a town, constitute a service centre for the rural area from Mount Hordus in the east to Battir in the west, and from the northern boundaries of Jerusalem down to the neighbourhood of the Etziyyon Bloc in the south. The Etziyyon Bloc itself is not included either in the influence zone of Bethlehem or of Hebron, but has direct contacts with Jerusalem.

Jericho has a rather extensive, though sparsely populated, zone of influence largely because of the tourist centres and the potash works in the south, Allenby bridge in the east and various isolated settlements in the north and west.

Ramallah and El Bira likewise have an extensive zone of influence covering practically the entire Bethel mountains and reaching as far as the threshold to the Judean desert in the east, the 'green line' in the west, the northern boundaries of Jerusalem in the south and the villages of Samaria in the north. Within this zone lie numerous fairly populous villages. In Samaria there are two centres with extensive zones of influence — Nablus and Jenin. The influence of Nablus extends over a considerable well-populated area including several bigger villages, from the Bethel mountains in the south to the neighbourhood of Tubas in the north and

The new boundaries of Greater Jerusalem with their totally different geographic-urban layout present the town-planner with a fresh challenge. Instead of a marginal city lying on the eastern and of a narrow corridor, Jerusalem once again straddles the road running along the mountain ridge, with free access from north to south and from east to west. It is no longer confined in its growth to one single direction and now disposes of considerable land reserves for a big population and for the countrywide functions of a national capital. It is no longer a blind alley, and new traffic arteries can now be developed to connect it with the road system of Judea and Samaria. A comprehensive town plan can now be drawn up, preserving the unique archeological, historical and architectural character of the Old City while incorporating the holy places in the overall design. Instead of encroaching upon the rural area of the Jerusalem corridor in the west, the city now has scope for further expansion to the east. Here, on the margin of the desert, there are big, populous villages which can be integrated within the city while maintaining their characteristic appearance. As against these advantages there is the ribbon development north of Shu'fat and east of E-Tur to contend with, as well as the scattered layout of the entire eastern section.

It is accordingly obvious that quite different planning concepts must be applied from those that were in force during the past twenty years. With the removal of the political barrier between the two parts of the city it has become glaringly evident to what extent the city's development had been affected by the unnatural conditions imposed upon it. Now that the natural physical conditions have been restored, more rational trends can begin to operate, especially as the city's boundaries are now bigger than ever before. The original idea of a business centre integrated with the existing centre round the Old City, and restricted development to the west, has been revived. Thus the city will flow back into its traditional course. Already the artery running parallel to the Old City walls has become a main road, where lively trade and tourist traffic are about to develop. The city will also continue to grow in its natural north-south direction, along the mountain ridge, rather than towards the Kidron Valley in the east and the Valley of Soreq in the west. As a united city, it is likely to become the main urban centre of Judea and Samaria, so that Ramallah in the north and Bethlehem in the south, which are intimately associated with Jerusalem, will become satellite towns. Its central position on the lateral axis from Tel Aviv in the west to Jericho and 'Amman in the east is also bound to affect its development.

were conveyed to the city. Jerusalem also served as a major purchasing centre for the Arab population. With the annexation of the West Bank it ceased to be a central city and major market place, and became a border city, an economic backwater, with all supply lines directed towards 'Amman which derived its goods from Aqaba and Beirut. The Old City merchants, previously the wholesalers and suppliers of the East Bank of the Jordan, now became dependent on importers in 'Amman. Consequently many of them moved to the business centre in the East Bank. This economic subordination to the East Bank also affected the city's physical development and gave it an eastward orientation. It began to spread in directions which are undesirable from the town planning point of view, towards the eastern flanks of the Temple Hill, to the Valley of Kidron, the Judean desert and the busy route to Jericho and 'Amman, as well as along the traffic arteries to the north and south, mainly along the Ramallah road. Here again there was not much scope for natural expansion as only about one sixth of the original planning space was available. In the east and southeast the terrain was highly unsuitable for urban development, so that building took place mainly along the saddle of the Jerusalem hills, on both sides of the Jerusalem-Ramallah road. Little development took place towards the south, as the direct connection with Bethlehem was severed. The winding road subsequently built on the eastern flanks of the Jerusalem hills was hardly conducive to urban construction.

Most of Jerusalem's Arabs had always lived in the Old City. Great efforts were made to improve their living conditions and raise the standard of public services. Since there was not enough space for commerce and trade, new areas formerly assigned to residential uses in the north of the city were converted to this purpose. Local transportation facilities still left much to be desired and the increase in the private vehicle fleet was not matched by a corresponding expansion of the road network in and around the city.

PLANNING AND CONSTRUCTION OF THE REUNITED CITY

The post-1967 boundaries, especially when compared with those of the divided sections, appear to be eminently satisfactory. The new eastern boundaries are the same as during the British mandate, while the western boundaries are those fixed by the new outline plan. The present boundaries thus comprise the eastern crest — the Mount of Olives and Mount Scopus — the Old City and the Village of Silwan, as well as the villages of Sur Bahir, Beit Safafa and Shu'fat, and the narrow urban strip running north via Shu'fat to the 'Atarot airfield. The city thus has a total area of 26,250 acres, about three times its former size. The new boundary lines were determined mainly by the desire to set up a single geographic entity, create a geographic security belt, secure direct access to 'Atarot airport — the only one in the Judean-Samarian massif — and include as little of the rural Arab population as possible.

the 1967 War the city boundaries were again changed. Today they include Mount Scopus and Mount of Olives in the east, Beit Safafa in the south and the 'Atarot airfield in the north, as well as the Old City and the entire western part of Jerusalem that developed in the intervening twenty years. The city thus extends over an area of 26,250 acres.

PLANNING AND CONSTRUCTION OF WEST JERUSALEM

In 1948, with the establishment of the State of Israel, Jerusalem became a border city, divided between Jews and Arabs, who were both opposed to its internationalisation. For political, and perhaps also for religious reasons, many countries refused to recognise the Israeli part of Jerusalem as the capital of the new State. Nevertheless this is what it became, with all the functions that being a capital implies. At the same time the eastern section became the capital of Judea and Samaria, subordinated to 'Amman, the capital of the Kingdom of Jordan.

Despite this irrational state of affairs, or perhaps because of it, unconventional steps were taken on both sides of the armistice lines to promote the development of what had virtually become two towns. In 1949 Rau worked out a new outline plan for the Israeli sector. It was based on creating a new urban ring and shifting the centre of gravity westwards from the Old City by setting up a new, artificial urban node. In this new plan necessity was very much the mother of invention. In the past the city had been spreading to the west, mainly because the eastern mountain range from Mount Scopus to Gethsemane was declared public open space and put out of bounds for construction. Now that the western part was cut off from the central business district, this direction remained the only outlet for expansion. At the same time the Jewish sector had become a national capital and as such had to accommodate a reasonable number of inhabitants, public institutions, parks and public spaces. The size of the city was, moreover, determined by security considerations. As a border city it had to be big enough to be able to defend itsef. The population target for 1985 was thus set at 250,000. It was also necessary to set up industries to give employment to those incapable of administrative work. In line with the city's international functions, a central site had to be allocated to public buildings and institutions.

PLANNING AND CONSTRUCTION OF EAST JERUSALEM

After the War of 1948 the West Bank of Palestine was annexed by what was then the Emirate of Trans-Jordan, which thus became the Hashemite Kingdom of Jordan. This implied a complete change in the geographical status of East Jerusalem. Under the British, Jerusalem had been the commercial and economic centre of Judea, Samaria and Trans-Jordan. It had provided the main outlet to the Mediterranean via the routes leading through it to Jaffa and Haifa, by which all supplies

thus likely to grow some 160 per cent by the year 2,000, from 152,400 to 384,000.

JERUSALEM

Whatever the political settlement arrived at, Jerusalem will presumably preserve its status as an administrative and cultural centre for the Israeli population. By 1985 it is likely to have a total population of 400,000, (300,000 Jews) compared with 265,000 inhabitants (about 200,000 Jews) in 1967. In addition there will be another 20,000 Jews approximately living in the suburbs. By 2000 the total population may come up to 550,000-600,000, with 450,000 Jews in the city and another 50,000 in the suburbs, and about 150,000 Arabs, constituting about a quarter of the total.

JERUSALEM

(see maps on pages 100-116)

GEOGRAPHIC BACKGROUND

Jerusalem is located on the crest of the Judean mountains, in the centre of the Jerusalem hills which border on the Hebron hills in the south and the Bethel hills in the north. It is bisected by the north-south watershed, so that from Jerusalem the mountains slope down to the Judean plain in the west and the Judean desert in the east.

The city boundaries have changed many times in the course of history. Biblical Jerusalem lay entirely to the east of the watershed, on the eastern slope of the mountain ridge, near the Fountain of Gihon or the Virgin's Fountain. From the end of the 19th century until the end of the British mandate the city moved westwards, so as to include numerous residential quarters in addition to the walled Old City. Then the 1948 War led to a far-reaching modification of the city boundaries through the arbitray division of Jerusalem. The Israeli-Jordanian armistice lines marking the former battle-front ran right through the middle. The Old City and the quarters lying to the north, east and south of this line were ultimately annexed by Jordan, with a sovereign Israeli enclave on Mount Scopus. On the Jewish side the city boundaries naturally moved further to the west and by 1952 reached as far as En Kerem. They comprised an area of only 9,250 acres, as the armistice lines checked all expansion to the north, south and east. After

urban centres of the Bethel mountains and may be regarded as the northern satellite towns of Jerusalem. While Ramallah is distinctly urban, El Bira is semi-rural. Jericho occupies a special position as the sole town in the Jordan Valley, on the Jerusalem—'Amman axis. Located in an arid desert zone, 750 ft. below sea level in the broader section of the Jordan Valley, it constitutes an oasis by virtue of the numerous springs in the vicinity, and had a population of 5,200 in 1967.

SAMARIA

Most of the towns of Samaria lie either on the border of the Sharon plain and the northern valleys or at intra- and inter-regional traffic junctions. The main urban centre is Nablus, the capital of Samaria, with Jenin in the north, Tulkarm in the west and Qalqiliya in the south west. While in Judea the towns are all located on the mountain crest, in Samaria there also are urban settlements on the western slopes and in the valleys. Thus Nablus which had a population of 41,537 in 1967 lies in a valley open both to the east and west, on the Netanya-Tulkarm-Jordan Valley axis, near ancient Shechem and between the mountains of Eival and Gerizim. Jenin, with 8,346 inhabitants, lies on the border between the Dotan and the Jezreel valleys, in the heart of a fertile agricultural area, and as its ancient Hebrew name indicates is surrounded with orchards and gardens. It serves as a traffic centre on the north-south road and between these valleys. Tulkarm with its 10,157 inhabitants is a commercial and rural centre on the border between the Sharon plain and the Samarian hills. Qalqiliya (pop. 8,922) serves as a major traffic junction with the northern part of the Tel Aviv conurbation and on the Kefar-Sava, Ra'anana-Herzliyya axis.

At the end of the mandate there were only 9 towns in the region, Hebron being the biggest with 24,600 inhabitants, followed by Nablus with 23,250 inhabitants. All the other towns were fairly small and the entire urban population including what is now East Jerusalem, came to only about 160,000.

By now there are 11 towns in Judea and Samaria with a total population of 220,000. The new additions are Qalqiliya and El Bira. Thus the urban population increased by 38 per cent while the rural population grew by 50 per cent.

FUTURE URBAN GROWTH

Extrapolation of the present rates of growth for the coming 30 years shows that Nablus will have a population of 100,000 instead of the present 41,500. Hebron's population will grow from 38,000 to 70,000, Bethlehem's — from 13,500 to 35,000. Ramallah will have 40,000 inhabitants compared with 12,000, Tulkarm — 25,000 instead of 10,000, El Bira, 30,000 instead of 9,5000, Qalqiliya 25,000 instead of 9,000, Jenin 30,000 instead of 8,300, Beit Jala 10,000 instead od 5,700 and Jericho 17,000 instead of 5,200. In the existing towns the urban population is

be based on industry as well as agriculture. Otherwise Jewish rural settlement consists of a series of 'Nahal' Military Corps outposts in the northern part of the Jordan Valley and near the Dead Sea, such as Gilgal, Massu'a, Mehola, Argaman and Qaliyya, and Rosh Tzurim in the former Etziyyon bloc area, designed to form a security belt in the eastern reaches of the Samarian and Judean desert.

URBAN SETTLEMENT

(see map on page 85)

The population of Judea and Samaria, according to a census conducted in 1967, was 598,637, of which only 29 per cent lived in urban settlements, including refugee camps. Thus the urban population numbered 174,452 and without the refugee camps located within the city boundaries — 155,235. Another 41,697 or 7 per cent of the total population lived in bigger villages.

JUDEA

The towns of Judea are generally located in a more or less straight line along the watershed which runs through Hebron, Bethlehem, Beit Jala, Jerusalem, Ramallah and El Bira up northwards. Each of the towns on the mountain crest serves as a service, administrative, marketing and commercial centre for the surrounding villages. Jerusalem serves as the capital of both Judea and Samaria, Hebron is the chief urban centre of the southern Judean mountains and is practically independent of the capital, while Bethlehem and Beit Jala in the South and Ramallah and El Bira in the north form subsidiary centres. Hebron's development is largely due to its location on the crossroads between Beersheba in the south and Jerusalem in the north, in the midst of a fertile mountain plateau with a favourable climate that is easily accessible by the surrounding villages. Between the northern end of the Hebron mountains and the beginning of the lower Jerusalem hills about 5 miles from Jerusalem, lie the smaller towns of Bethlehem and Beit Jala with a 1967 population of 14,439 and 6,041, respectively, and the village of Beit Sahur further to the east, with a population of 5,380. Ramallah and El Bira, which had a population of 12,030 and 9,568, respectively, in 1967, are the

Villages of 3,000 inhabitants or more accounted for 8 per cent in Judea and 4 per cent in Samaria, and villages of 2,000-3,000 inhabitants for 14 and 5 per cent, respectively. In Judea, 2 per cent belonged to the smallest category as against 7 per cent in Samaria. The medium categories were represented in about the same proportion in both, with a quarter of the villages having 500-1,000 inhabitants.

The boundaries of settlement have not changed much since mandatory times and no villages have set up beyond the borders of the desert either in the east or in the south. On the other hand the number and size of villages in central Judea has changed considerably. By now there are 28 instead of 16 per cent in the 100-300 category and 9 instead of 2 per cent in the smallest category of up to 100. This was due to the establishment of numerous villages along the ''frontier'', as well as of satellite villages and 'khirbe' settlements. In Samaria the changes are less marked: the proportion of tiny hamlets went down from 7 to 2 per cent and the 2,000-3,000 category from 9 to 18 per cent, while the 500-1,000 group moved up from 25 to 31 per cent.

POPULATION CHANGES

In mandatory times the rural population of Samaria and Judea numbered 283,600 and was more or less equally distributed over the various sub-districts: 62,500 in Nablus, 50,700 in Ramallah, 49,000 in Jenin, 47,000 in Hebron, 39,400 in Jerusalem and 35,000 in Tulkarm. Thus there were 197,200 rural inhabitants in Samaria and 86,400 in Judea. By now the region has a rural population of 423,500 — a 50 per cent increase over 22 years. Of these there are 152,000 in the Nablus sub-district, 118,000 in Hebron, 87,000 in Ramallah, 78,000 in Jenin, and 72,000 in Jerusalem. Thus the largest increase of 150 per cent took place in the Hebron sub-district, followed by Nablus with an increase of 145 per cent and Tulkarm with 100 per cent. In the Jerusalem sub-district the rural population grew 83 per cent, in Ramallah 70 per cent and in Jenin 50 per cent. Accordingly the main centres in the south and in the north received the greatest population increment, the rest being dispersed along the armistice lines. A similar picture is also obtained on comparing the overall population of Samaria and Judea. Thus the population of Judea has increased by 62 per cent to 139,000 and that of Samaria by 45 per cent to 285,000.

THE JEWISH SETTLEMENTS

A striking change in the settlement map of Judea and Samaria is the disappearance of the Etziyyon Bloc settlements — Kefar Etziyyon, Masu'ot Yitzhaq, En Tzurim, and Revadim, and of the Jewish settlements of 'Atarot and Neve Ya'aqov north of Jerusalem and Beth Ha-'Arava and Qaliyya near the Dead Sea. Of these only Kefar Etziyyon was reestablished after the Six Day War, to

SAMARIA

While Judea is sparsely populated, with most of the villages being located on two or three longitudinal axes, in Samaria settlements are widely dispersed over the entire area in line with the compact structure of its mountains. Again there is a sharp division between the Mediterranean climate in the west and the semi-arid climate in the east, but as the Mediterranean climate penetrates deeper inland agricultural cultivation extends further to the east than in Judea. There are no settlements in the semi-arid Jordan Valley except Jericho in the south which was originally founded on an oasis. In the western and eastern lateral outrunners of the mountains most of the villages lie on the hill tops that afford them relative security, while near the longitudinal valleys in the centre as well as in the area south of Nablus and between Nablus and Jenin, where security conditions were better, they are located in the middle or at the bottom of the slope to be near the more easily cultivated plain. Altogether more settlements are found at lower elevations, with only one third being located on the top of a hill and over 20 per cent at the bottom of a slope or on the edge of a valley. The villages also tend to cluster round the main traffic arteries, mainly on both sides of the Ramallah-Nablus-Jenin road and along the west-east axes that run parallel to the mountain ranges sloping down to the coastal plain. Generally the villages lie within at most 1-2 miles of a main or regional road. They are generally small and about one third of them have only 500-1,000 inhabitants. The few big ones — Qabatiyye, Tubas, Yamun, Ya'bed and 'Araba — constituting only about 3 per cent of the total, lie mainly on the edges of the arid region or of the large plains in the north. Of the total population of 390,000, 73 per cent or 290,000 inhabitants are rural and 105,000 or 27 per cent — urban.

RURAL POPULATION

(see map on page 75)

SIZE OF SETTLEMENTS

All the villages were classified by size groups up to 100, 100-300, 300-500, 500-1,000 inhabitants and so on, and a comparison was made between Judea and Samaria in the pre-1948 and post-1967 periods. In mandatory times 17 out of the total of 308 villages had only up to 100 inhabitants and only one village had over 5,000.

The towns' agricultural functions comprise such services as marketing, storage and processing. Such functions have been assigned to Hebron, Ramallah, Tulkarm, Qalqiliya and Jenin. A financial function, including banking and commerce has been assigned to Jerusalem as a national financial and administrative centre as well as to Nablus. Communication centres are Jerusalem, Hebron, Jericho and Nablus. Bethlehem, Ramallah and Nablus lie in the centre of extensive quarrying areas and have corresponding functions. Jerusalem — the holy city and the capital of Israel — is the primary centre of tourism and recreation, a function that is also shared by Bethlehem, Hebron, Jericho and Nablus. The institutional function corresponds to the character of many the towns and an increased demand for health, educational, and social institutions is to be expected.

DISPERSION OF SETTLEMENTS

(see map on page 65)

JUDEA

On Mount Hebron settlements are not as freely dispersed as in the plains or valleys. The Judean desert with its poor rainfall and vegetation, lack of springs and shallow soil prevents the eastward expansion of settlement, and the encroachment of the arid zone in the south prevents dense human settlement in that direction. Hence the dispersion of settlements is linear and highly concentrated, along a north east-south west axis running along the western syncline parallel to the mountain crest, where the villages make use of topographic advantages and local soil conditions, while as far as possible avoiding the main highway. They try to snuggle up as close as possible to the crest, which is most easily cultivated, of the edge of the syncline where soft stone is available for construction and terraces can be built. About half of them are located on hilltops, usually on both sides of the main Hebron — Jerusalem road, the better to be able to defend themselves under the unstable conditions that prevailed in this area in the past. The bigger villages of 3,000-5,000 inhabitants are found on the southern and eastern fringes of Judea, while in the centre the average village has only 500-1,000 inhabitants. Altogether the rural population numbers 140,000 (68 per cent) and the urban population outside Greater Jerusalem, about 66,000 (32 per cent).

administrative and economic advantages and its population is expected to grow considerably.

The principal economic uses of the remaining areas of Judea and Samaria, especially the mountain regions, are agriculture, tourism and recreation. Close to half the labour force is employed in agriculture which accounts for close to 25 per cent of the gross regional product, while industry in 1966 contributed only 7 per cent. The Hebron mountains, the mountain valleys of Samaria, and the western syncline are the region's agricultural potential. The agricultural utilization of the mountainous terraining depends largely on the scope of public development projects and the extent to which competition with Jewish agriculture is sancioned.

As for mineral resources, the area is fairly rich in building materials, with ample of various shades which is already being quarried near Hebron, Bethlehem, Jerusalem, Ramallah and Nablus. The quarry industry may be expanded with increased building operations in Jerusalem and in other parts of the country. Potash and other minerals are found at the north end of the Dead Sea and the renewed operation of the potash works which were razed to the ground in the War of Liberation should be considered.

Over 90 per cent of the existing plants are labour intensive, small scale enterprises producing foodstuffs, including beverages and tobacco, textiles, clothing and footwear, and building materials. They account for about 75 per cent of the industrial output. Exports include cigarettes, plastic goods, arts and crafts, soap, clothing and hides and skins. Only 7 per cent of all enterprises, however, sell their produce outside the region. There are marked limitations which hamper further industrial development, such as the lack of primary raw materials and minerals, and the relative backwardness of the population — its low level of training and technical and managerial skill and the consequent shortage of capital. Another drawback is the small domestic market. On the other hand labour is fairly cheap.

URBAN FUNCTIONS

For a settlement to have a truly urban character it must have a variety of functions in the field of education, social welfare, culture, commerce, communications and the like. Moreover, each town should have certain characteristic functions that distinguish it from the rest. As a rule these functions are so dominant that they determine the main land uses in the town plan, the occupational structure of the locality's inhabitants and its urban character. Crafts and light industry are a suitable function for most of the towns of Judea and Samaria. Jerusalem already has a textile, footwear, wood and furniture, and souvenir industry. Nablus specialises in wood and furniture, food, oil, soap and light beverages, Hebron in hides and rubber, and Bethlehem in plastics. Crafts are variously distributed over Jerusalem, Bethlehem, Ramallah, Hebron, Nablus, Beit Jala and Beit Sahur and include ceramics, porcelain, olive wood articles, embroidery and glassware.

The land tenure is highly polarised: bigger estates of 25 acres or more account for about half the cultivated area while 65 per cent of the population are smallholders with tiny plots of 2.5–10 acres. These smallholdings are the result of the successive sub-division of lands among numerous heirs and are used mainly for livestock and non-irrigated crops.

The agricultural output in the entire area is low. There is little mechanisation and much intensive cultivation, with a relatively high proportion of livestock — sheep, goats and cattle.

AGRICULTURAL DEVELOPMENT

In view of the physical conditions of the region, the standard of its population and current agricultural practices the attainable development targets seem to be: a general rise in yields; reduced dependence on the East Bank; a change in crop composition and increased cultivation; the introduction of labour intensive and export crops as well as industrial crops such as sugar beets, cotton, oriental tobacco; the introduction of improved wheat strains; improved livestock sanitation; the introduction of mechanical equipment for land reclamation; higher — quality olive oil production; plant protection; and better coordination of marketing with the rest of the country, the Gaza Strip and the East Bank, as well as multi-annual planning. All these measures are designed to make the agriculture of the region viable within a modern economy and provide an adequate income to the producer.

ECONOMIC POTENTIAL AND URBAN FUNCTIONS

(see map on page 57)

ECONOMIC POTENTIAL

The natural economic potential of the region is limited. Economic development under Jordanian rule took place mainly in the East Bank and little resources were put into Samaria and Judea where consequently practically no industrial progress was recorded. At present the main economic centre is Jerusalem and its surroundings. To this city administrative, service, cultural, educational, scientific, medical and tourist functions have been assigned so that it should constitute the national focus for the tertiary sector. These functions are likely to enhance its

its further hydrological development so that the Arab population of Judea and Samaria, which was previously using wells and springs, should gradually be provided with running from new drillings and from the central water grids. The development is undertaken by the Government and once the water works are operating satisfactorily they are taken over by the local government. Some of the projects begun shortly after the Six Day War have already been completed and handed over to the local authorities. Consequently agricultural water consumption in Judea and Samaria now comes up to 75 million cu.m. annually, while household and industrial consumption is about 7 million c.m.

AGRICULTURE

(see map on page 51)

Owing to the marked differences in topography, climate, soils and water resources, agricultural land uses vary considerably between the mountain crest, its western and eastern slopes and the Jordan Valley. The density of settlement also affects the diversity and intensivity of cultivation. About half the population — some 50,000 families — are farmers and another fifth is employed in farm services. Of the cultivated area of about 500,00 acres, only about 5 per cent or 25,000 acres are irrigated. Fruit plantations — about half of them olives and the rest figs almonds and citrus fruits as well as vineyards — form the main branch of agriculture. Among the annual crops, grain is the most important, extending over an area of 200,000 acres, followed by vegetables and melons over an area of about 25,000 acres.

Four agricultural sub-regions may be distinguished:

a. On the western syncline, including the northern Jenin and the western Tulkarm sub-districts mainly field crops and some well-water irrigated vegetables and melons are grown, as the extensive plains and valleys are eminently suitable for this purpose.
b. On the mountain crest, south of Jenin down to Hebron, plantations predominate.
c. The eastern syncline where precipitations are scarce is used mainly for sheep grazing.
d. The hot Jordan Valley is partly used for tropical plantations and irrigated vegetables.

The land tenure is highly polarised: bigger estates of 25 acres or more account for about half the cultivated area while 65 per cent of the population are smallholders with tiny plots of 2.5–10 acres. These smallholdings are the result of the successive sub-division of lands among numerous heirs and are used mainly for livestock and non-irrigated crops.

The agricultural output in the entire area is low. There is little mechanisation and much intensive cultivation, with a relatively high proportion of livestock — sheep, goats and cattle.

AGRICULTURAL DEVELOPMENT

In view of the physical conditions of the region, the standard of its population and current agricultural practices the attainable development targets seem to be: a general rise in yields; reduced dependence on the East Bank; a change in crop composition and increased cultivation; the introduction of labour intensive and export crops as well as industrial crops such as sugar beets, cotton, oriental tobacco; the introduction of improved wheat strains; improved livestock sanitation; the introduction of mechanical equipment for land reclamation; higher — quality olive oil production; plant protection; and better coordination of marketing with the rest of the country, the Gaza Strip and the East Bank, as well as multi-annual planning. All these measures are designed to make the agriculture of the region viable within a modern economy and provide an adequate income to the producer.

ECONOMIC POTENTIAL AND URBAN FUNCTIONS

(see map on page 57)

ECONOMIC POTENTIAL

The natural economic potential of the region is limited. Economic development under Jordanian rule took place mainly in the East Bank and little resources were put into Samaria and Judea where consequently practically no industrial progress was recorded. At present the main economic centre is Jerusalem and its surroundings. To this city administrative, service, cultural, educational, scientific, medical and tourist functions have been assigned so that it should constitute the national focus for the tertiary sector. These functions are likely to enhance its

its further hydrological development so that the Arab population of Judea and Samaria, which was previously using wells and springs, should gradually be provided with running from new drillings and from the central water grids. The development is undertaken by the Government and once the water works are operating satisfactorily they are taken over by the local government. Some of the projects begun shortly after the Six Day War have already been completed and handed over to the local authorities. Consequently agricultural water consumption in Judea and Samaria now comes up to 75 million cu.m. annually, while household and industrial consumption is about 7 million c.m.

AGRICULTURE

(see map on page 51)

Owing to the marked differences in topography, climate, soils and water resources, agricultural land uses vary considerably between the mountain crest, its western and eastern slopes and the Jordan Valley. The density of settlement also affects the diversity and intensivity of cultivation. About half the population — some 50,000 families — are farmers and another fifth is employed in farm services. Of the cultivated area of about 500,00 acres, only about 5 per cent or 25,000 acres are irrigated. Fruit plantations — about half of them olives and the rest figs almonds and citrus fruits as well as vineyards — form the main branch of agriculture. Among the annual crops, grain is the most important, extending over an area of 200,000 acres, followed by vegetables and melons over an area of about 25,000 acres.

Four agricultural sub-regions may be distinguished:

a. On the western syncline, including the northern Jenin and the western Tulkarm sub-districts mainly field crops and some well-water irrigated vegetables and melons are grown, as the extensive plains and valleys are eminently suitable for this purpose.
b. On the mountain crest, south of Jenin down to Hebron, plantations predominate.
c. The eastern syncline where precipitations are scarce is used mainly for sheep grazing.
d. The hot Jordan Valley is partly used for tropical plantations and irrigated vegetables.

WATER RESOURCES

(see map on page 43)

THE WATERSHED AND DRAINAGE BASINS

From the upper watershed along the topographic peaks — fairly straight and uninterrupted in the Hebron mountains, serpentine and broken in the Samarian hills — the runoff is either to the east or the west. On both sides drainage basins are fromed according to the direction of the upper runoff. Each drainage basin generally consists of a main stream — usually a seasonal stream or wadi — and its tributaries. To the west lie the drainage basins of the Besor, Shiqma, Lakhish, Soreq, Yarqon, Alexander, Hadera and Qishon, of which that of the Yarqon is the most extensive, draining the entire area from western Judea as far as Nablus. To the east lies the drainage basin of the Dead Sea which is made up of numerous single gulches, and to the north of it are the basins of the Merrar, Qelt, Nu'eime, Oja, Fari'a, Abu-Sidra and El-Malih. Only part of the ground water of Judea and Samaria — accumulating on both sides of the anticline — can be utilised. On the eastern syncline alone, where the drainage basins are all within the region, it is estimated that the amount of fresh spring water comes close to 100 million cu.m. The salt water output, of which the Fesh'ha springs are the main source, is about 50 million cu.m. River water is estimated at 200 million cu.m. and run-off water at 40-60 million cu.m.

SPRINGS

On the mountain crest there are some 200 small springs with an output of 50,000 cu.m. a year and some 100 bigger ones are located mainly in the Jordan Valley, along wadi Fari'a, on the shores of the Dead Sea and in the neighbourhood of Jericho. In addition to these springs there are several hundreds of wells tapping the groundwater, especially in the villages, where they serve as the daily water supply. In the vicinity of Nablus, Jenin, Tulkarm and Qalqiliya where vegetable gardening and fruit plantations are highly developed the consumption of water from cisterns and wells is higher than in Judea. The Jordan is at present not used for irrigation. Under the Johnston plan, by which the waters of the Jordan and the Yarmuq were to be fairly divided between Lebanon, Syria, Jordan and Israel, the Jordanian Government had intended to carry about 200 million cu.m. of the Yarmuq water through a canal to irrigate the central Jordan Valley.

DEVELOPMENT PLANS

Despite the numerous natural water sources in the area, efforts have begun for

SOILS

(see map on page 35)

The quality of the soil is of particular importance in Judea and Samaria with their peasant population. In view of the extreme variations in climatic conditions the soils, too, vary considerably, being directly affected by the vegetation which evidently depends on the climate, as well as by topography and erosive forces. As a rule there in no single dominant soil variety but there are layers or mixtures of different types. Climatically the soils may be divided into Mediterranean and desert types, which may again be sub-divided by plateaus, mountains, plains and valleys. In the sub-humid zone in central and western Samaria and Judea we find the reddish-brown terra rossa overlaying various types of limestone rock, as well as dark rendzina on a 'Nari' crust or on soft limestone.

The terra rossa is formed by the chemical dissolution of the limestone base under the effect of humiditiy. Its water absorption and humus content are low while the reddish coloration is due to its high iron content. It is subject to strong and deep erosion, particularly in the mountain valleys. In northern Samaria we also find considerable areas of pale rendzina on chalk not covered by a 'Nari' crust. The whitish grey rendzina is formed from soft limestone. Its lime content is high and its water retention poor. Though less fertile than the terra rossa it is easy to cultivate, contains practically no rocks, and is particularly suitable for summer crops. In the bigger plains and some of the plateaus at the foot of the mountains there is a variety of grumusols — dark clays which show characteristic cracks during the dry season. Different colluvial-alluvial soils are likewise found in the valleys and larger plains. These are fertile soils eroded from the hills by force of gravity or rainfall or swept along by mountain streams. Generally heavy, with a medium lime and high clay and loam content, their water retention is high and they are suitable both for irrigated and non-irrigated cultivation. In the semi-arid zone which forms a belt around the more humid areas on the east, south and south west, the carbonate rocks which include 'Nari' formations are generally overlaid with brown rendzina. Sometimes lighter rendzina covers the chalk base where the 'Nari' is exposed. In the plateaus and plains dark brown grumusolic soil is found while the smaller valleys and creeks contain brown alluvial soils. As for the arid zone in the east, at the south eastern end of the Judean desert and south of Dahiriyye, there is a gradual transition from dark brown grumusolic soils to loessial arid brown soils in the plains and plateaus of the Dahiriyye region, and from brown rendzina to brown lithosol in the rocky areas. The Judean desert is characterised by calcareous lithosols, derived from chalk or marl.

PRECIPITATION

The average rainfall in the Judean hills is about 600 mm. (24 inches), rising to 700 mm. (28 inches) around Bethlehem and in the Bethel mountains. On the western syncline the mean rainfall is 500 mm. (20 inches), falling off rapidly on the eastern syncline to less than 200 mm. (8 inches) in Jericho. The rainfall is also less in the south than in the north and on the southern slopes of the Dahiriyye and Tel Qerayot ranges that mark the aridity border where we again find only 200-300 mm. (8-12 inches). The paucity of rainfall in the south, combined with the absence of faults, rifts and latitudinal valleys, prevents winds and rains from reaching the mountainous parts and thus diminishes their fertility. The desert east of the central anticline is fundamentally due to climatic causes, as the area lies on the lee-side of the rain in an adiabatic fall of non-humid air from the Hebron mountains to the Jordan Valley. Hence the eastern syncline of the Hebron mountains, is not very suited for agricultural cultivation. In the Samarian hills the mean annual rainfall is likewise 600 mm. (24 inches) going down rapidly in the east to 200 mm. (8 inches) in the Jordan Valley. On the other hand, thanks to the system of lateral rifts and valleys, the rains can penetrate into the eastern part of the mountains and in many of the valleys heavy rainfalls are recorded. The Judean desert extending along the entire eastern syncline of the mountains of Hebron and Judea also comes to an end east of the northern hills of Samaria, where the Mediterranean wind regime supervenes.

MEAN ANNUAL RELATIVE HUMIDITY

The relative humidity in Samaria and Judea declines rapidly towards the coastal plain, more slowly in the mountainous areas and again more quickly downwards to the Jordan Valley. On the coastal plain the relative humidity is high throughout the year but further inland it is high only in winter, falling off considerably during the summer months, and altogether stands in an inverse ratio to the course of the annual temperature. In most of the Samarian hills and the northern part of the Judean hills the mean annual relative humidity is 70 per cent, as against only 55 per cent in the Jordan Valley.

DEW

In the Judean and Samarian mountains dews are not at all plentiful both because of the low absolute and relative humidity and because of the high altitude and distance from the sea. Much depends on the particular topography and on the direction of the syncline. While in Western Samaria and Judea there is dewfall during an average of 160-200 nights a year there are only 120-160 such nights on the mountain crest and less than 120 in the Jordan Valley.

CLIMATE

(see map on page 25)

CLIMATIC ZONES

Judea and Samaria fall into three climatic zones, according to Thornswaite's classification based on the ratio between precipitations and evaporation that constitutes the humidity factor required for the growth of vegetation. Thus, on the basis of humidity alone, and regardless of the thermal factors that may also affect the climatic distribution, we have in Judea a sub-humid zone (C), a semi-arid zone (D) and an arid zone (E). The sub-humid zone may again be sub-divided into zones C_1 and C_2. According to Thornswaite the border line between these two sub-zones constitutes the division between a dry and humid climate. In the western part of the central Samarian mountains as well as in the Judean hills the climate is therefore more humid than east of Nablus, from Mount Ba'al Hatzor to the Jerusalem corridor and from the outskirts of Bethlehem eastwards. The borderline between the sub-arid and arid zone is more or less identical with Koeppen's aridity line which is the 10 inch isohyet. The semi-arid zone runs northwards in a strip from west, south and east of Hebron to the east of Jerusalem and Nablus up ot the Gilboa mountains and the lower eastern Galilee. The arid zone extends from south of Hebron over the entire Negev and from the threshold to the Judean desert eastwards to the Dead Sea and Jordan Valley.

TEMPERATURE

The mean annual temperature in Judea and Samaria is 19° C. Lower temperatures are recorded on the peaks of the Hebron and Bethel mountains and on Mount Gerizim and Eival. To the east the annual temperatures rise rapidly over a short stretch to a mean of over 23° C in the Jordan Valley, varying between the southern and northern ends from 21° C in the Bet She'an Valley to 25° C opposite the Dead Sea promonotory, Halashon. The average August temperature — the hottest month — is 24° C in most of the region, with lower values of 22—24° C from the mountain crest upwards and a mean temperature of 32° C in the Jordan Valley. The average January temperature — the coldest month — is 10° C, with lower values (8° C) in the upper reaches of the Hebron and Samarian hills and higher values (14-16° C) in the Jordan Valley and the Dead Sea area. The number of days a year when the temperature falls below 10° C is particularly great in the centre of the Samarian and Judean hills where they average 125, and goes down towards the Judean Desert and the Jordan Valley. The maximum temperature only rarely rises beyond 35° C in the mountain areas but in the Samarian and Judean desert and the Jordan Valley there are 100-125 such hot days a year.

The Samarian and Bethel Foothills — descending from an elevation of 900 ft. in the south to 600 ft. in the north. This area is distinguished by fairly extensive plateaus and mountain ranges, intersected by narrow riverbeds which widen gradually towards the coastal plain.

The Samarian Desert — to the east of the entire region, which consists of a steep syncline culminating in a series of mountains and hills rising at an elevation of 900 ft. in the west down to sea level in the east. It is intersected by numerous seasonal torrents of which wadi Fari'a is the biggest and by a series of canyons near the Jordan Valley, from which it is cut off by a steep escarpment, with parallel fault lines in the hills and in the valley.

The Jordan Valley — forms a narrow, extended alluvial plain lying entirely below sea level and intersected by shallow riverbeds. It constitutes part of the Syrian-African rift that divides the entire country from north to south, where most of the sedimentation is pleistocene, with frequent 'Lissan' marl formations.

The Hebron Mountains — comprise the 2,400—3,000 high, only slightly intersected mountain crest from Hebron to Jerusalem which is characterised by a series of low hills and flat plains.

The Southern Hebron Mountains — beginning south of Hebron at an altitude of about 1,800 ft. in the south west and 2,400 ft. and more in the north and east.

The Higher Lowlands — from part of a wider area extending westward from the Hebron anticline to the Judean Plain situated 1,200—1,800 ft. above sea level, the hills taper off at a moderate gradient with extensive valleys in between, interspersed with a considerable number of villages.

The Threshold to the Judean Desert — a 4-5 m. wide strip, 2,400 ft. above sea level in the south and 1,700-1,800 ft. above sea level in the centre, east of Jerusalem that separates the mountain crest from the desert, and in the north reaches down to the Jordan Valley. Mostly steep and eroded, there nevertheless is a fairly deep layer of soil on the intermediate 1,800 ft. high terrace.

The Judean Desert — the eastern syncline of the Judean hills, from the north eastern Negev up to the Bethel mountains, which consists of a series of peaks and terraces ending in a steep escarpment along the Dead Sea and the Jordan Valley and is intersected by numerous wadis running north west-south east which form deep canyons in their lower course. This arid area with its peculiar morphology ranges in height from 1,200 ft. in the west to 600 ft. in the east, before the steep drop down to the Dead Sea and the Jordan Valley.

The Dead Shore — is a narrow coastal strip built of alluvial fan extending from the Judean desert westward to the Dead Sea with natural salt pans on its wider, northern end.

leaves a wide crest about 2,700 ft. high, with the towns of Ramallah and El-Bira in the middle.

MORPHOLOGY AND TOPOGRAPHY OF THE SAMARIAN HILLS

The Samarian hills, the extension of the Judean anticline, likewise run in a north east-south west direction, from the Bethel hills to Mount Gilboa. While in the Judean hills, however, the anticline is unbroken the Samarian hills are intersected by numerous rifts and valleys forming a sharp contrast with the mountain tops. The watershed, too, follows an uneven up and downhill course. Most of the western part of Samaria consists of a series of latitudinal ridges that run in a north east or north west-south east direction, perpendicular to the central anticline. Between the eastern anticline and the partial western anticlines or subsidiary ranges lies a central longitudinal valley extending from Mount Ba'al Hatzor in the south and culminating in the Dotan and Bezeq valleys in the north.

Thus Samaria represents a much intersected mountain massif sloping down to the north and south and bordering on the deep rift valley in the east and the coastal plain in the west, with a system of valleys running perpendicular or at an acute angle to the main anticline: the plains of Shilo, Levona, Mihmetat, Ein Soher, Shechem, Sanur, Zabbabide and Dotan.

NATURAL GEOGRAPHIC REGIONS

Judea and Samaria may be sub-divided into distinct geographic sub-regions forming the following natural physical planning units:

Northern Samaria — consisting of 2,100 ft. mountains and somewhat lower hills separated by the fairly wide Sanur and Zabbabide plains which also lie at an elevation of 600-1,200 ft. In this topographically prominent area traffic routes and settlements tend to circumvent the higher peaks.

Southern Samaria — the highly intersected mountainous area from Bethel to Nablus. Rising from a height of 2,400 ft. in the north to as much as 3.000 ft. in the south east and falling off to the west, it is criss-crossed by numerous narrow valleys except in the north eastern part, which contains the wider Mihmetat, Nablus and Ein Soher plains.

The Eival and Gerizim massif — rising from a syncline valley to form two prominent mountains — 2,820 ft. high Mount Eival and 2,634 ft. Mount Gerizim, with several high plateaus in the middle. The entire massif which is built of hard chalk, is bisected by the Nablus Plain.

The Southern Valley of Jezreel and the Plain of Dotan — a terrain with low hills and 600-900 ft. high alluvial and intensively cultivated plains that extend from Mount Gilboa in the east to the Amir range in the west and are surrounded by numerous rural settlements.

to the west and the south, while the main watershed between the Mediterranean and the Dead Sea is along the Tel Qerayot syncline. The two watersheds join near Bet Tzur north of Hebron into a single watershed that runs along the Hebron-Bethlehem Road. Hence the strategic significance of the Hebron, Halhul and Bet Tzur area — the main crossroads on the mountain top — and the development of Hebron as a major urban settlement at the peak elevation. From Halhul up to Bethlehem in the north the crest continues at an average height of 2,700 ft., and is fairly broad as the wadis to the west and east do not reach the watershed.

In the Dahiriyye range a sharp transition takes place from an arid to a temperate climate. The barren desert vegetation gives way to woodlands and agricultural crops. On the slopes between the Dahiriyye and Tel Qerayot ranges, however, the desert extends northwards right into the mountains while to the south and north of Hebron numerous fertile valleys are found. The Tel Qerayot range is higher and wider than the Dahiriyye range, Yatta lying at a height of 2,500 ft. as against Dahiriyye which has an elevation of only 2,000 ft. From Beit Fajar, beyond Hebron, to the north the mountain gradually slopes off from a height of 2,700 ft. to the lower Jerusalem hills.

The Judean mountain massif consists largely of karst formations due to the gradual dissolution of the hard limestone and dolomite rocks, of which it was originally constituted. The weathering of the rocks has produced the terra rossa which is characteristic of the entire mountain range. The karst is typically eroded and contains numerous crannies and caves. On the mountain slopes the harder rock together with the softer marl give rise to natural terracing. Supplemented by centuries of human labour and intensive cultivation, it presents a landscape peculiar to this region. Recent Senonian, marl, chalk and flint outcrops are found in the Judean desert, where the soft chalk in contrast with the hard flint gives rise to canyons and rounded, circular formations.

On the western syncline the seasonal torrents or wadis have burrowed deep and narrow rifts into the mountainside. In the east the rare but sudden downpours on the soft chalk have formed wide but few and usually dry gulches. Starting beneath the crest, they form typical canyons in the harder outcrops on the eastern periphery of the Judean desert, eroding deep into the Dead Sea basin.

The Jerusalem hills are 300—600 ft. lower than the Hebron Hills and are clearly bounded by the 18 inch isohyet in the east, marking the beginning of the desert. They attain their greatest width in the Bethel mountains in the north and the neighbourhood of Bethlehem in the south. In the west, Wadi Soreq forms a distinct morphological and tectonic boundary. These hills thus roughly constitute a square of about 10 m. on each side, with Jerusalem in the centre.

The Bethel hills of Jerusalem form the continuation of the Hebron anticline. They border on the 3,050 ft. high Ba'al Hatzor mountain in the north, the villages of Beit Liqiya and Harbata in the west and, like the Jerusalem Hills, the 18 inch isohyet in the east. Here, too, the waterways start below the mountain top. This

Shechem (Nablus) sub-district is the biggest and the Jerusalem sub-district the smallest.

Proposed changes in Administrative Division: To make for a more even distribution, it is proposed to sub-divide the Samaria district into three sub-districts: Jenin, Nablus and Tulkarm, and the Judea district into the Ramallah, Jerusalem, Jericho, Bethlehem and Hebron sub-districts. The two districts will thus be separated from each other by the northern boundaries of the Ramallah and Jericho sub-districts.

Municipal and Town Planning Boundaries: Major administrative and factual significance also attaches to the municipal boundaries. At present Hebron has the biggest and Tulkarm the smallest area of jurisdiction. No town planning has so far been carried out which will have to be done before any outline plans can be drawn up.

Regional Councils: For the better local government of the rural areas, it is proposed to divide the sub-districts into regional councils. In Israel this measure has proved effective in stimulating inter-village cooperation for the improvement of educational, cultural and transport services, the marketing of rural produce and the like. A similar structure in Samaria and Judea may likewise contribute to a more concerted development effort with a view to raising the population's standard of living. In Israel the division into regional councils was largely dictated by the organizational affiliation of the varions settlements. In Samaria and Judea, however, it can be made purely on the ground of topography, land tenure and soil structure.

PHYSICAL STRUCTURE

(see map on page 11)

MORPHOLOGY AND TOPOGRAPHY OF THE JUDEAN HILLS

The Judean hills consist of an anticline forming their crest and two synclines — the lowlands in the west and the desert in the east. The anticline runs along the Dahiriyye-Hebron-Jerusalem axis in a north east-south west direction.

Mount Hebron forms the highest elevation culminating in a flat plateau similar to that of Bethel in the Samarian Hills. In the south the Hebron anticline divides into the Dahiriyye range in the west which goes as far as Beersheba and the Tel Qerayot range in the east which separates the Beersheba from the Arad valley. In the Dahiriyye range a secondary watershed runs between the wadis flowing

ADMINISTRATIVE BOUNDARIES

(see map on page 3)

Judea and Samaria are those parts of Western Palestine which during 1948—1967 were under Jordanian rule, when they were referred to as the West Bank, as distinct from the East Bank of the Jordan which formed the core of the ''Hashemite Kingdom of Jordan''. To the north of it are the Gilboa Hills and the Valley of Jezreel, in the west it borders on the plain of Sharon, the Jerusalem Corridor and the Judean Lowlands, and in the south lies the Arad region. For 20 years, from the War of Liberation until the Six Day War, the area was virtually isolated from its natural surroundings being cut off from the more densely populated and highly developed parts of the country by the armistice lines.

Judea constitutes the southern part of the area. The western slopes or the Judean Hills forming part of the higher lowland, have been included in the State of Israel since 1948, as were their southern slopes which form part of the Arad region. The Samarian mountains form the northern part of the region were, on the other hand, entirely included in what was formerly known as the West Bank. Economically and politically Samaria was less isolated and maintained close ties with the East Bank. Although Samaria and Judea each have distinct geographic and demographic-economic features they should nevertheless be regarded as a single entity. The region has an area of 2,200 sq.m. constituting 21 per cent of Western Palestine, and extends along 80 m. from north to south at an average width of 25 m.

The Armistice Lines: The armistice lines of 1948 were fixed according to the disposition of Jewish and Arab forces at the end of the War of Liberation and determined the administrative and political boundaries of the region until the Six Day War. In the east the earlier ''international'' border runs along the course of the Jordan down to the Dead Sea.

After 1967 the municipal boundaries of Jerusalem were changed and consequently the borders of the Jerusalem district were redrawn. The armistice line was in effect abolished although it has continued to designate the boundaries of the military government of Judea and Samaria, being referred to as the ''green line'' according to the way it was marked on the pre-1967 maps. In the East the Jordan-Dead Sea line constitutes the border between Israel and the Jordanian Kingdom, with two official crossings at Allenby Bridge and Damiyya Bridge.

Internal Administrative Division: According to the Jordanian administrative division Judea and Samaria were divided into eight sub-districts which have been substantially retained by the Israeli regime, with a minor diminution of the Jerusalem sub-district due to the expansion of the municipal boundaries. The different sub-districts vary considerably in area and population density: The

The survey is divided into 15 chapters accompanied by thematic maps which together constitute a regional master plan, illustrating the various physical aspects against their proper spatial and geographic background. The topics dealt with are: natural and administrative boundaries; the physical structure; the climate; the soil structure; water resources; agriculture; the regional economic potential; the dispersion of settlements; the urban network; Jerusalem; urban influence zones; axes of interrelationship, and population size; communications; landscape and tourism. In the last chapter all the main topics are integrated into a comprehensive whole. Each topic is presented according to its specific development trends and the planning principles applicable to it, as derived from statistical data, independent studies and surveys, and the publications and reports published by the various agencies concerned with these topics.

It is hoped that the planning guidelines presented here may be of use to all or affected by government and non-government agencies engaged in physical planning. Evidently a plan of this kind cannot meet all requirements. Above all it cannot solve the immediate problems encountered in the field. Its purpose is to illustrate the overall destination and uses of the region from a deductive point of view, stressing those developments that seem attainable by the turn of the century.

INTRODUCTION

In the course of the Six Day War new territories to the north, centre and south of the former boundaries of the State of Israel were liberated. For the first time after 20 years the West Bank of the Jordan has again become a natural entity.

The liberation of Judea and Samaria has given the country a new dimension and orientation. Its area has increased by 2,200 sq.m. — about one third of its former size — adding about 40 per cent to its cultivated land resources. The population has grown by 27 per cent, and the labour force by about 20 per cent. In Samaria and Judea themselves considerable demographic changes have taken place with substantial emigration abroad, on the one hand, and immigration from the similarly liberated Gaza Strip on the other. Most of the remaining population is rural in character after some 65,000 have been incorporated in Jerusalem.

All these changes present new problems in the field of settlement, agriculture, construction, communications, administration and in many other domains. The development of the new areas cannot be left to random chance, but must proceed according to a predetermined plan so that the resources invested, many be used for the best possible effect. Side by side with the current handling of everyday problems, attention must be paid to the reshaping of the entire region in line with its inherent development potential, so that within the next 30 years it may, especially on the physical plane, attain the standard that it deserves.

The planning guidelines set out here are independent of the political aspect. As far as possible an attempt has been made to coordinate and direct the projected developments with physical, national and regional considerations and forestall random, local decisions based on considerations of expediency. The physical master plan thus drawn up designates the locations of existing and projected uses, indicating their functions in the overall structure.

The underlying ideas of the proposed master plan are: the development of agriculture for export; the urban development of Jerusalem and its satellites with a proportional growth of the various other towns in the area and their adequate industrialization; the settlement of the unpopulated Jordan Valley and the Dead Sea area and making it arable; the expansion of agriculture wherever possible; utilisation of the available groundwater resources; to clearance of slums and refugee camps; the development of the economic rural functions of the bigger villages; the improvement of inland and air communications; to utilisation of the tourist potential of the area for the benefit of the entire country; and the development of the periphery of Samaria and Judea so that it may become integrated with the rest of the country.

The population of Judea and Samaria, 1967 (map)	69
Typical Arab coffee-house	74
The villages of Judea and Samaria, 1945 (map)	78
The villages of Judea and Samaria, 1967 (map)	79
A street in Jenin	80
Qalqiliya	81
Changes of rural population in Judea and Samaria 1945—1967 (map)	82
Jewish settlers at Hebron	83
The Jewish cemetery at Hebron	88
Bethlehem	89
A residential quarter in Ramallah	90
Main street in Ramallah	91
Nablus	92
Yafo Gate at night	95
A refugee camp north of Jericho	96
Jerusalem (map)	100
David's tomb	102
A view of the Old City of Jerusalem	103
Outline scheme of Jerusalem, 1955 (map)	104
The remnants of Ha-Hurva synagogue	106
Outline scheme of Jordanian Jerusalem, 1966 (map)	107
The Wailing Wall	109
Outline scheme of eastern Jerusalem (map)	110
Master plan of Jerusalem 1985 (map)	112
Yafo Gate	113
A view of Hebron	120
A view of Bethlehem	121
A view of Nablus	123
Damiyya Bridge and the Jordan Valley	133
Qarantel monastery north of Jericho	140
Sebastia	141
Tel Jericho	142
The Roman amphitheatre at Sebastia	145
The entrance to the Cave Machpelah, Hebron	146
At the "Hisham Palace", north of Jericho	147
Archeological excavations south of the Temple Mount	148

TABLE OF CONTENTS

Introduction	I
Administrative Boundaries	III
Physical Structure	IV
Climate	VIII
Soils	X
Water Resources	XI
Agriculture	XII
Economic Potential and Urban Functions	XIII
Dispersion of Settlements	XV
Rural Population	XVI
Urban Settlement	XVIII
Jerusalem	XX
Influence Zones of Towns and Axes of Interrelationship	XXIV
Communications	XXVI
Natural Amenities and Tourism	XXVIII
Principal Planning projects	XXIX

LISTS OF MAPS AND PHOTOGRAPHS

Morphological structure of Judea and Samaria (map)	15
A monastery at Wadi Qelt	16
Landscape near Mt. Gerizim and Mt. Eival	19
The Fari'a valley	21
The caves of Qumran and the surroundings of Ein Fesh'ha	23
Soil and vegetation in the arid climate of the Judean Desert	29
Soil cultivation near Jericho	39
Ein Fesh'ha	48
Export of vegetables via Allenby Bridge	55
Glass blowing at Hebron	60
Glass factory at Bethlehem	61

Preparation of illustrations: **J. Altarac**, *Arch.*, **M. Eytan**. Maps in black and white: **M. Eytan, V. Ronen**. Coloured maps drawn and printed: **The Survey of Israel**. Blocks: **M. Pikovsky Ltd**. Photographs: by courtesy of **Government Public Information Office**. English: **H. Schmorak**. Cover: **V. Ronen, M. Eytan**.

©
All rights reserved
by The Ministry of the Interior

Printed in Israel, 1970
by Maran Press Ltd. Jerusalem

JUDEA AND SAMARIA

GUIDELINES FOR REGIONAL AND PHYSICAL PLANNING

ELISHA EFRAT, *Ph.D.*

MINISTRY OF THE INTERIOR • PLANNING DEPARTMENT
JERUSALEM • 1970

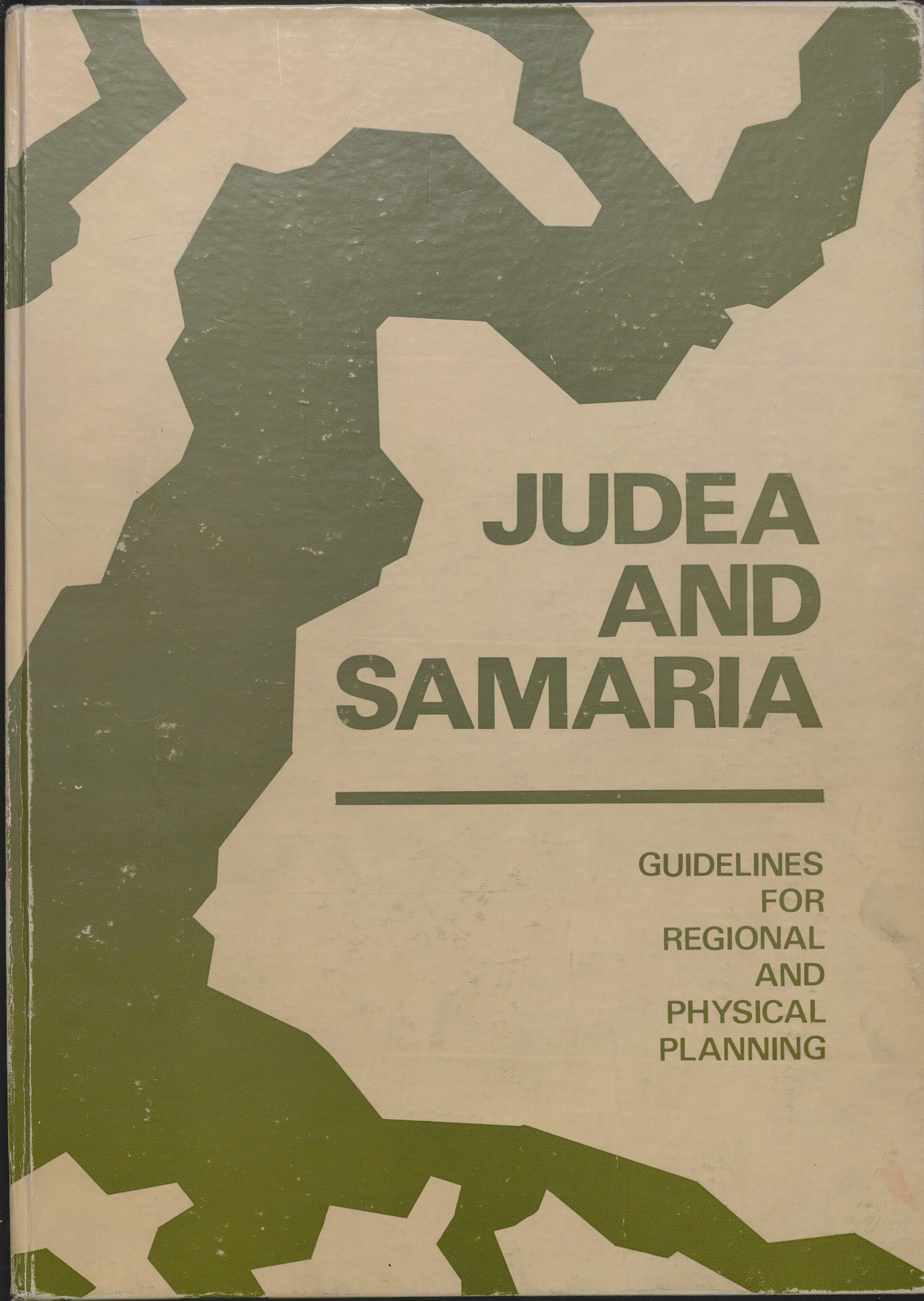

JUDEA AND SAMARIA

GUIDELINES FOR REGIONAL AND PHYSICAL PLANNING